

HOOGTEPUNTEN UIT HET NEDERLANDSE CALVINISME

IN DE ZESTIENDE EEUW

DOOR

Dr. W. F. DANKBAAR.

**H. D. TJEENK WILLINK & ZOON N.V.
HAARLEM 1946**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2018**

WOORD VOORAF

In een brief aan zijn vrouw, geschreven uit de gevangenis +en met de dood voor ogen, zegt Guido de Bres, de martelaar van het Nederlandse Calvinisme, het gevoel te hebben, dat zijn vroeger prediken, vergeleken met hetgeen hem thans wedervoer, is geweest als het spreken van een blinde over de kleuren. Toch was zijn prediken, daar kunnen wij wel- zeker van zijn, nimmer zonder gevaar geweest. Doch er is gradatie ook in de realiteit van het gevaar, en hij beleefde die.

Perioden als de zeer kritieke uit onze Vaderlandse geschiedenis, die het onderwerp van dit boek vormen, zien wij thans anders en, naar ik meen, realistischer dan voorheen. De gisting onder alle lagen der bevolking, het teruggedreven worden op de grondslagen van het bestaan, de gevaren zowel als de kracht van het volhouden en van het vasthouden aan een overtuiging, zij, komen ons als nabije werkelijkheden, nauwelijks als geschiedenis in de zin van iets verledens voor. Die grondslagen vormen slechts een beperkt terrein, maar het is hecht, men kan er op staan zonder er ooit in weg te zinken, men kan er op volharden en er op sterven: die bodem echter blijft betrouwbaar.

Om een ander beeld te gebruiken: de schrijver heeft hoogtepunten gezocht en deze aangegeven, hun hoogte getracht te meten en het uitzicht, dat zij in die jaren van strijd en benauwdheid boden, geschetst. Hij heeft daarbij niet nagelaten te doen gevoelen, hoe zwaar hun bestijging is geweest voor de mannen, die, er eenmaal aangekomen, voor hun tij dat uitzicht hebben geopend. Hij heeft hun moeilijkheden, hun twijfelingen, hun lang niet altijd vanzelf sprekend verwerven van een overtuiging in historisch licht geplaatst.

Het leven was ruig en veleisend in dien gloriëtijd onzer jonge natie en daarom paste hier geen jubelboek, maar een soliede tekening en de weergave van de strenge zang der Oud-testamentische Psalmen en van de blijde verzekerdheid der Valeriuslieders. De stijl, waarin de verschillende hoofdstukken zijn geschreven, past bij de onderwerpen en het strekt de historicus tot eer, als hij een vorm heeft weten te treffen, waarin zijn helden zich niet vreemd zouden hebben gevoeld. Het, zij de kunst van de lezer, kleur en klank van die dagen van geboren worden, om te strijden en te overwinnen, terug te vinden in deze samenvattingen van een historisch onderzoek, dat een grondsteen blijft in het monumentale verrijzen van ons Nederlandsch nationaal bewustzijn.

Leiden J. N. BAKHUIZEN- VAN DEN BRINK

Deze studie kwam gereed in het voorjaar van 1944, maar kon toen, ten gevolge van de perscensuur der bezetters, niet gepubliceerd worden. Nu het boek, ruim twee jaar later, ter perse gaat, wil ik twee namen, die bij de totstandkoming ervan nauw betrokken zijn, niet onvermeld laten.

De eerste is die van Dr. H. B. Wiardi Beckman, van wie, als wetenschappelijk adviseur der firma H. D. Tjeenk Willink & Zoon, het initiatief tot het schrijven van een boek over de eerste periode van het' Nederlandse Calvinisme uitging. Ofschoon hij zichzelf geen Calvinist zou willen noemen was Wiardi Beckman diep doordrongen van de betekenis dezer geestesbeweging, niet alleen voor het, verleden maar ook voor het heden van ons volk en daarom wenste hij, juist in de jaren van de overweldiging van ons land, dat er een studie over verschijnen zou.

Met grote dankbaarheid denk ik terug aan een aantal gesprekken, die ik in 1941 met hem over dit onderwerp had en ik houd de nagedachtenis van deze begaafde en nobele man, die als slachtoffer der tirannie aan ons volk ontviel op een ogenblik, dat dit nog veel van hem verwachtte, in hoge eer.

In de tweede plaats, spreek ik mijn diepe erkentelijkheid uit aan Prof. Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, voor de belangstelling welke hij voor mijn werk aan de dag legde en de vele waardevolle adviezen en kritiek, waarmede hij, mij telkens te hulp kwam.

W. F. DANKBAAR

INHOUD

Woord vooraf van Prof. Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink

Inleiding

1. De gemeenten onder het kruis en het levenswerk van Guido de Brès.
2. Marnix van St. Aldegonde en zijn betekenis voor de vestiging van de Nederlandse Gereformeerde Kerk.
3. Willem van Oranje. Zijn verdediging van het recht van de opstand en zijn strijd voor vrijheid van godsdienst
4. De stichting van de Leidsche Universiteit en de eerste decennia van haar bestaan
5. Het Calvinistisch volkskarakter in het geestelijk lied, bepaaldelijk in Valerius' "Nederlandsche Gedenck-clank"

Lijst van afbeeldingen

Register

INLEIDING

In zijn voorrede op de "Maagdeburger Centuriën", de eerste grote kerkgeschiedenis der Reformatie, maakt Matthias Flacius aanmerking op de vroegere kerkhistorici, die hij alle, Eusebius niet uitgezonderd, "personales historici" noemt. Hij bedoelt daarmee, dat zij te veel aandacht besteedden aan afzonderlijke personen en dat zij een anekdotische geschiedschrijving gaven. Flacius daarentegen wil meer de grote lijnen, de onderlinge samenhang en de betekenis der gebeurtenissen nagaan.

De opzet van ons werk zou de schijn kunnen wekken, dat wij terugvallen in een behandeling der geschiedenis, waarmee Flacius wilde breken. Het feit, dat wij "hoogtepunten" bespreken en er dus van afzagen, een min of meer volledige geschiedenis van het 16de eeuwse Calvinisme in ons land te leveren, bracht immers grote beperking bij de keuze der stof met zich mee. Bovendien blijkt reeds uit de titels onzer hoofdstukken, dat wij deze stof groepeerden rondom grote figuren en belangwekkende verschijnselen in de tijd, welken wij in het oog vatten.

Wij menen echter, dat aan de door ons gevolgde methode niet de bezwaren van Flacius' "personalia historicus" behoeven te kleven; integendeel, zij biedt enige niette miskennen voordoelen.

Door slechts hoogtepunten te behandelen vermijden wij de mogelijkheid, dat schrijver en lezer verdwalen in de veelheid der feiten. Nimmer nocet, het overladene schaadt altijd en het doet dat zeker op het terrein der historie. Geschiedschrijving zal in'geen enkel geval beschrijving kunnen zijn van alles wat geschiedt, zij onderstelt altijd een keuze en dus een oordeel. En naarmate die keuze meer beperkt moet worden, wordt zowel de auteur als de lezer gedwongen, zich, scherper rekenschap te geven van wat waarlijk gewichtig en beslissend is en in betekenis zich uitstrekt buiten zijn eigen tijd. Wij voor ons zijn van oordeel, dat de door ons behandelde personen, gedachten en gebeurtenissen ook voor de Kerk en, voor ons volk in

deze tijd nog veel te zeggen hebben. Wij vatten de geschiedschrijving niet z66 eng op, dat wij niet tevens waarderingen zouden mogen uitspreken. Anderzijds hebben wij ons toch weer zodanig bij het historische bepaald, dat wij de lijnen niet hebben doorgetrokken tot op onze eigen tijd en geen overeenkomsten of tegenstellingen tussen vroeger en nu hebben vastgesteld, noch consequenties of leringen daaruit getrokken. Wij hebben ze hoogstens aangeduid, het overige aan de lezer zelf overlatend. Trouwens, zij zullen zich aan hem, wanneer hij zich rekenschap geeft van de claemonie en de ontwrichting der afgelopen jaren en van de reconstructie waartoe Kerk en volk thans worden opgeroepen, vanzelf opdringen.

Een tweede voordeel, dat zich bij onze wijze van indeling der historische gegevens aanbiedt, is, dat wij gelegenheid hebben te doen zien, hoe de stralen der ideeën en feiten, welke in de tweede helft van de 16de eeuw met zo grote felheid naar alle kanten uitschoten, werden opgevangen en weerkaatst in het leven en de arbeid van bepaalde vooraanstaande figuren. Juist de brede blik, dezer mannen en de wijde vertakkingen van hun werkzaamheid richten de aandacht op de grote samenhangen en behoeden ons er voor, in het anekdotische te vervallen.

In de derde plaats krijgen wij, het Calvinisme beschouwend zo als het zich manifesteerde in belangrijke personen en in hun arbeid, er oog voor" hoc levend, bewogen, ja hartstochtelijk deze geestesstroming is geweest en dat zij allerminst op abstractie of theorie, maar op groten werkelijkheidszin en diep geloof was

gegrondvest, waarbij goed en leven werden bereid gehouden en, als het moest, geofferd. Ook de tekortkomingen ter ener en de geestelijke adeldom ter anderer zijde komen op deze wijze des te beter aan het licht.

Het Calvinisme is een te gecompliceerd verschijnsel, dan dat wij een poging zouden willen wagen, het in een beknopte definitie samen te vatten. Het strekt zich ook verder uit dan de leer en het werk van de man, naar wie het is genoemd. Liever dan het op korte formule terug te brengen, trachten wij het in zijn verschillende aspecten te tekenen en tevens aan te tonen, in hoever het Calvinisme ten onzent een wettige voortzetting was van Calvijns beginselen en in hoever het daarvan afweek en een nationaal-gewijzigd karakter vertoonde; bovenal, welken invloed het Nederlandse

Calvinisme heeft uitgeoefend op de wording van onze natie in de strijd tegen Spanje om onze vrijheid en welk aandeel het gehad heeft in de vestiging van de Hervormde Kerk en in de vorming van onze cultuur en van ons volkskarakter. Bij de vraag, welke dier aspecten het-uitvoerigst belicht behoorde te worden, hebben wij ons laten leiden door de overweging, dat dit boek zich niet uitsluitend richt tot de theologisch geschoolden lezer. Daarom bekleeden de specifiek theologische leerstellingen wel is waar een niet-onbelangrijke plaats - hoe zou het ook anders kunnen? - maar zij worden toch niet in de brede uitgewerkt en dienen meer als achtergrond, waartegen de kerkelijke, staatkundige, wetenschappelijke en sociale werkingen van het Calvinisme verstaanbaar worden. Schier nergens heeft zulk een doordringing van geloof en daad, godsdienst en zedelijkheid, theologie en staatkunde, Kerk en samenleving plaats gevonden als in het Calvinisme der 16de eeuw. Kerkgeschiedenis en nationale geschiedenis grijpen hier voortdurend in elkaar.

Wij behoren er rekenschap van te geven, waarom wij de historische grens van deze studie gesteld hebben omstreeks het einde van de 16de eeuw. Het tijdperk, waarin het Calvinisme optrad als' een levende geloofskracht, die moed en bezieling verleende aan zijn belijders, en als constitutief element in het ontstaan en de vestiging van onze natie en onzen, staat, werd inderdaad ongeveer met het einde dier eeuw afgesloten. Natuurlijk heeft het Calvinisme ook daarna nog de grootsten invloed uitgeoefend op Kerk en samenleving, het is zelfs in toenemende mate de officiële en door de staat begunstigde kerkelijke richting geworden en heeft op de Nationale Synode te Dordrecht (1618-1619) zijn grootsten triomf behaald. Maar kort na het begin der 17de eeuw beginnen de tekenen van verval - die 'zich reeds vroeger hadden aangekondigd - meer en meer zichtbaar te worden. De veruitwendiging van het kerkelijke leven en de verstarring in de leer nemen dan in bedenkelijke mate toe. Het Libertijnse element binnen de Kerk neemt zodanige vormen aan, dat het de eenheid van geloof verbreekt en aanleiding geeft tot de wel principiële, maar daarom niet minder onverkwikkelijke strijd tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten.

Al kunnen wij de beslissing, welke de Dordtse vaders genomen hebben, in haar algemene strekking rechtvaardigen, dat sluit niet in, dat wij de wijze waarop zij geschied is kunnen bewonderen. De leer van de voorbeschikking ging meer en meer de plaats in nemen van de openbaring Gods in Jezus Christus en het levende geloof dreigde overwoekerd te worden door een doctrinair intellectualisme en formalistisch puritanisme.

Volkomen terecht zegt Huizinga: "De oppermacht der Gereformeerde Kerk in de 17de eeuw was in sommige opzichten meer een van de letter dan van de geest" 1)

Dit nu kan ten opzichte van de 16de eeuw niet gezegd worden, eerder is het omgekeerde waar en dat maakt dien eersten stoot en opbloei van het Nederlandse

Calvinisme, het onderwerp van onze studie, zo boeiend.

Een en ander neemt niet weg, dat, gelijk aan iedere, ook aan deze periodisering der geschiedenis iets onnauwkeurig en willekeurig kleeft. Daarom hebben wij met een gerust geweten in ons laatste hoofdstuk de door ons gestelde grens overschreden en een behandeling van Valerius' "Gedenck-clanck" opgenomen. In deze liederbundel, die uit het eerste kwart der 17de eeuw stamt, wordt, zoals ook zijn titel zegt, een terugblik gegeven, waarin het tijdvak, dat onze aandacht heeft, betrokken is. En dit geschiedt op zulk een schone en congeniale wijze, dat deze liederen zich voordoen als een zuivere weerspiegeling van de Calvinistische geest, waarmede ons volk zijn lijden doorstaan en zijn strijd gestreden heeft.

Er bestaat een woord van Goethe, dat het beste wat wij van de geschiedenis ontvangen, de geestdrift is, welke zij wekt. Dat zal ieder, die zich verdiept in het geloof; de moed en de volharding van ons Calvinistisch voorgeslacht kunnen beamen. Maar als het goed is moet het een geestdrift zijn, welke verdiept wordt door besef van roeping en verantwoordelijkheid tegenover volk en Kerk in deze tijd. In de hoop, dat dit geschrift ook daartoe enigermate zal mogen medewerken, geeft de schrijver zijn werk uit handen.

1) J. Huizinga, Nederland's beschaving in de rade eeuw, Haarlem 1941, blz. 93.

Het Calvinisme is niet de eerste, maar wel verreweg de belangrijkste uiting geweest van de hervormingsbeweging in onze landen.

Alle grote voorbereiders en voormannen der Reformatie hebben hier hun volgelingen gehad. Erasmus' geest waarde in vele fraterscholen.

Luthers denkbeelden waren, met name door de Augustijner monniken, in brede lagen der bevolking verbreid. Ook Zwingli had hier zijn aanhangers, meest sacramentariërs geheten, om hun exclusief symbolische Avondmaalsopvatting; ja, deze opvatting is zelve van Nederlandsen oorsprong: Hinne Rode en Cornelis Hoen hebben op dit punt belangrijke invloed op Zwingli uitgeoefend.

Voor de beweging der Anabaptisten heeft in ons land, zowel in de gematigden, ingetogen, als in de revolutionaire vormt, groten en niet zelden geruchtmakende invloed uitgeoefend.

Al deze stromingen grepen zodanig om zich heen, dat Karel V het nodig oordeelde, er met steeds strengere, plakaten tegen op te treden. Maar zij konden toch op verre na niet opwegen tegen de greep, die in de vijftiger jaren van de 16de eeuw het Calvinisme op het volk begon te krijgen. Niet alleen waren zijn predikers bekwamer, geoeffend in de leerschool van de groten hervormer te Genève, maar de beslissende kracht van het Calvinisme is van het begin af aan zijn organiserend vermogen geweest.

Hoofdstuk I

DE GEMEENTEN ONDER HET KRUIS EN HET LEVENSWERK VAN GUIDO DE BRES

Het begon in het Zuiden. De Noordelijke Nederlanden, waar het Anabaptisme op de bloedigste wijze onderdrukt was, schenen nog in een geestelijke verdoving te liggen. Het ontbrak ook aan leiders, die het sluimerend reformatorisch bewustzijn nieuw leven wisten in te blazen en die de verstrooide volgelingen konden bijeen brengen. Maar in de Zuidelijke Nederlanden, die in die dagen ook in maatschappelijk opzicht het Noorden vooruit waren, werden verscheidene figuren van meer dan gewoon formaat aangetroffen. Dat was zeker voor een groot deel te danken aan de onmiddellijke invloed van Calvijn. "Hoewel de hervormer nooit persoonlijk in de Nederlanden is geweest, zijn toch: de bemoeiingen, die hij gedurende heel zijn leven met talrijke personen hier gehad heeft, ingrijpend geweest. Niet alleen heeft hij aanleiding gehad, met verschillende verkondigers van kettersche leringen in het krijt te treden (o.a. met Coornhert), maar van oneindig groter betekenis is de positieve invloed, welken hij op een groot aantal begaafde leerlingen heeft uitgeoefend. Van degenen, die terwille van het geloof in die dagen naar het buitenland uitweken, volgden er velen Calvijns lessen te Genève en op hun beurt hebben zij door geschrift en prediking onder hun eigen landgenoten gewerkt; hetzij in het vaderland, hetzij in de buitenlandse vluchtelingengemeenten.

Wij moeten ons er toe beperken, enkele namen te noemen.

Wij denken aan Jean Crespin uit Atrecht, de bekenden schrijver van het Martelaarsboek; aan Pierre Brully uit Mergy in Luxemburg en Vallérand Poullain uit Rijssel, later predikanten te Straatsburg; aan Marten Micron en Jan Utenhove uit Gent, later stuwkrachten van de vluchtelingengemeente te Londen; aan Petrus Datheen uit Cassel in Vlaanderen, Gaspar van der Heyden uit Mechelen, Jean Taffin uit Doornik, Philips van Marnix van St. Aldegonde uit Brussel en vooral aan Guido de Brès uit Bergen in Henegouwen, die allen baanbrekend en invloedrijk kerkelijk werk hebben verricht 1).

Al deze voormannen, en met hen nog vele andere bekenden en onbekenden, waren bezielde door de grote geest van de reformator, en doordrenkt van zijn ideeën. De naam "Calvinisten" moge Calvijn en zijn vrienden persoonlijk niet aangenaam zijn geweest, omdat hij voornamelijk door de Lutherse tegenstanders werd gebezigd, toch treft hij het hart der beweging 2).

Wanneer wij er maar niet; uit concluderen, dat het ooit in de bedoeling van deze mannen zou hebben gelegen, zich op sektarische of partijdige wijze af te zonderen en zich slaafs te binden aan de autoriteit van de meester.

1) Vgl. F. L. Rutgers, Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden, Leiden 1899, blz. 7 - 17.

2) a.w., blz. 225 vlgg.

Daarvoor had deze zelf zijn leerlingen te veel katholiek 'besef bijgebracht en was hun levensopvatting te vreemd aan alle mensenverering.

Ook door zijn talrijke geschriften oefende Calvijn directe invloed uit. In het geheim werden zijn traktaten verspreid; in vaten verstopt, werden zij in menigte de steden binnengesmokkeld, door colporteurs als Christophe de Bres, de broeder en

geestverwant van Guido, onder het volk gebracht en door velen gretig gelezen 1). En toen eenmaal de gemeenten zich gingen organiseren, was het alweer Calvijn, die in zijn ontzaglijk omvangrijke correspondentie talloze schriftelijke adviezen gaf en menig consistorie, dat in verlegenheid zat, heeft geholpen en vele onenigheden heeft weten bij te leggen..

Zulke georganiseerde gemeenten treffen wij in de Noordelijke Nederlanden eerst na 1566 aan en stricto sensu eerst na 1571 (Synode van Einden); maar in het Zuiden kwamen zij al veel eerder voor. Zij hadden onuitsprekelijk te lijden van de jacht, die de Inquisitie op hen maakte en moesten dan ook zoveel mogelijk in het geheim hun activiteit ontplooien. de naam: "gemeenten onder het kruis" hebben zij terecht en met ere gedragen. In-hun correspondentie worden zij voortdurend met schuilnamen aangeduid. De Waalse gemeente te Antwerpen heette: La vigne; die te Brussel: Le soleil; die te Gent: La glaive; die te Doornik: La palme, etc. Wie zich bij hen aansloot wist, dat hij ieder ogenblik in gevaar verkeerde te worden ontdekt, bij de kettermeesters aangebracht, gearresteerd, gefolterd, ja ter dood gebracht onder de gruwelijkste martelingen. De moedige predikanten verrichtten hun arbeid dan ook merendeels reizend van de ene plaats naar de andere; ook had er, wanneer zij, na geruimen tijd in dezelfde stad te hebben gearbeid, daar al te bekend geworden waren, wel ruiling van predikanten plaats tussen de verschillende gemeenten 2).

De organisatie van deze gemeenten onder het kruis was in strikt Calvinistische trant. De kerkeraad stond aan het hoofd; hij be-

1) a.w., blz. 18.

2) Vgl. J. G. R. Acquoy, Het kerkelijk element in onsen opstand tegen Spanje, in: Vaderl. Letteroefeningen, 1q72, blz. 206 vlgg.

hij bestond uit ouderlingen en diakenen 1) en had, zo mogelijk, een predikant als voorzitter.

Men kwam tezamen bij een van de leden aan huis. Daar werd de dienst gehouden op hoogst eenvoudige wijze: prediking, psalmgezing, gebeden, Avondmaalsbediening. Dikwijls werden deze samenkomsten verbonden aan een gemeenschappelijke maaltijd. In een verklaring van een zekeren N. Taffin, afgelegd bij het verhoor te Doornik aangaande de Calvinistische beweging en het werk van Guido de Brès aldaar, lezen wij het volgende: "En toen zij aan tafel waren gegaan begon de genoemde vreemdeling [sc. de Brès] het voorgebed en het Onze Vader in het Frans te zeggen en sprak deze nog enkele woorden, waarvan hij zich niet herinnert of het was in de vorm van gebeden of van vermaning. en nadat de maaltijd was geëindigd, sprak hij het dankgebed uit en hield een toespraak; hij zou niet kunnen zeggen, welk van beide het langste duurde, het voorgebed of het dankgebed, maar zoveel is zeker, dat de langste van de genoemde toespraken ruim een kwartier duurde of een half uur, naar hij kon gissen; daarin haalde hij... een passage aan uit de Apocalypse: "och of gij koud waart of heet!"; andere onderwerpen en leringen kon hij zich niet herinneren" 2).

Om als lidmaat te worden toegelaten moest men een geloofsgetuigenis afleggen en het pausdom plechtig afzweren. Maar ook werd evangeliserend te werk gegaan voor hen, die nog niet met de Roomse Kerk gebroken hadden en toch de vergaderingen wensten te bezoeken. Tijdens de bijeenkomsten werden gelden ingezameld voor de behoeften der armen en voor het onderhoud van de predikant; de eerste werden behartigd door de diakenen, het laatste door Heilige Geestmeesters. Een looper of

koster ging bij de huizen der gemeenteleden langs om plaats en tijd der samenkomsten bekend te maken.

Deze gemeentevorming, hoe eenvoudig zij dan ook nog was, is van onberekenbaar gewicht geweest voor de invloed en de

1) Eerst door het Convent van Wesel (1568) werden de diakenen niet tot de kerkeraad gerekend.

2) L. A. van Langeraad, Guido de Bray, zijn leven en werken. Bijdrage tot de gesch. van het Zuid-Ned. Protestantisme, (diss. Leiden), Zierikzee 1884, blz. 41.

verbreiding van het Calvinisme in de Nederlanden. Reeds vroeg werd bovendien de onderlinge band tussen de gemeenten versterkt door talrijke synoden en zo ontstond, ondanks de vervolgingen, een wijdvertakt organisatorisch geheel van gemeenten onder het kruis. R. C. Bakhuizen van de Brink zegt: "De hervormde gemeente in de Nederlanden is niet zozeer op de geloofsbelijdenis der kerken, noch op de Institutie van Calvijn gegrondvest; maar in de gemeente of liever in de menigte, welke zich tot een gemeente verenigde, is die geloofsbelijdenis opgenomen om een vast punt van eenigheid te gewinnen en een blijvende banier op te steken" 1).

In deze uitspraak moge een zekere onderschatting liggen van de betekenis van de geestelijken grondslag voor de gemeentevorming (zonder welchen grondslag deze ' laatste immers niet had kunnen ontstaan), toch is hiermede terecht in het licht gesteld, dat in het Calvinisme een sterke gemeentevormende en organiserende tendentie aanwezig was, nog vóór de tijd dat een binding bestond door een gemeenschappelijke geloofsbelijdenis. Het Calvinisme heeft het zeker niet in de laatste plaats aan zijn straffe kerkorganisatie te danken, dat het zich heeft kunnen handhaven en dat is ook door de geschiedenis tegenover het Lutheranisme en het Anabaptisme, die hier aanvankelijk niet degelijk georganiseerd waren en dan ook nooit blijvende betekenis verkregen, wel bewezen.

Men trof onder de leden der Calvinistische gemeenten mensen aan van allerlei stand. Voor het merendeel waren het eenvoudige handwerkslieden, maar later voegden zich ook rijkere kooplieden er bij en zelfs enige edelen. De predikanten kwamen eveneens uit deze verschillende kringen voort. Niet zelden ook hadden zij vroeger tot de Roomschen geestelijken stand behoord en werden, inzonderheid in de allereerste tijd, nagenoeg, zonder opleiding tot predikant aangesteld.

Wij stellen ons nu voor, het karakter van het Nederlandse Calvinisme nader te beschouwen in de spiegel van de persoon

1) R. C. Bakhuizen van de Brink, Studiën en Schetsen over Vaderl. Geschiedenis en Letteren, 's-Grav. 1913, V, blz. 52.

van een dezer predikanten, die niet alleen geldt als een der merkwaardigste mannen van zijn tijd, maar die, èn als Nederlandsch prediker en theoloog èn als de meest congeniale leerling van Calvijn, volkomen terecht de typische vertegenwoordiger en onbetwiste geestelijke leidsman mag heten van het Gereformeerd Protestantisme hier te lande: Guido de Brès 1).

Reeds vóór zijn geboorte (1522 te Bergen. in Henegouwen) had zijn vrome Roomse moeder, bij het horen naar een rondreizend prediker, God gebeden, dat het kind, dat zij verwachtte, een prediker van Gods Woord mocht worden. Haar gebed is verhoord, schoon anders dan zij zich zal hebben voorgesteld.

"Gij vraagdet", zo schrijft de Brès haar in een roerende brief in zijn laatste levensdagen van de gevangenis uit 2), "dat het kind, dat gij in uw schoot droegt, mocht zijn als die Jezuiet 3); [God] heeft hem wel tot een Jezuiet gemaakt, maar niet van die nieuwe secte, die men Jezuieten noemt. Mij alzo een waren navolger. van Jezus de Zoon Gods gemaakt hebbende, heeft Hij mij geroepen tot de heiligen dienst, niet om de leer der mensen, maar om het zuivere en eenvoudige Woord van Jezus en Zijn apostelen te prediken Laat het u dan niet hard vallen, indien mijn God mij thans als een welriekende offerande wil ontvangen en door mijn dood het volk, dat Hij verkoren heeft, wil bekrachtigen."

Zoo is het leven van deze Godsman van zijn geboorte tot zijn dood omsloten door een heilige bestemming en de zekerheid daarvan is hem voortdurend een bron van kracht geweest.

Of zijn moeder later ook tot de hervorming is overgegaan, is niet bekend, maar uit de boven aangehaalde brief blijkt in elk

1) Wij houden ons aan deze schrijfwijze van zijn naam (tegenover Van Lange- raad, die voor "de Bray" kiest), omdat zij aldus voorkomt in de enige van de Brès bewaard gebleven handtekening en in de titels van de door hemzelf uitgegeven boeken; ook omdat Crespin, die de Brès' handtekening dikwijls moet hebben gezien, deze schrijfwijze bezigt in zijn "Histoire des Martyrs". (Vgl. D. 011ier, Guy de Brès, étude historique sur la R forme au gays Wallon, r883, p. 28-33).

2) Procédures ausquelles est de duit comme Guy de Brès et Peregrin de La Grange ont signé par leur sang la doctrine de l'Evangile, ed. F. Pijper, in: Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, 's-Grav. 1911, VI:II, blz. 62g.

3) Dit moet een vergissing van de Brès zijn, want de Jezuietenorde is pas in 1534 gesticht.

geval, dat er een innige geestelijke gemeenschap met haar zoon is blijven bestaan. En uit het feit, dat Guido in diezelfde brief zijn vrouw en kinderen in haar hoede aanbeveelt en haar int één adem noemt met zijn broeders, van wie het bekend is, dat zij de hervorming hebben omhelsd 1), mag met vrij grote waarschijnlijkheid worden opgemaakt, dat ook zij hetzelfde geloof met hen deelde.

Tussen zijn 18de en 25ste levensjaar moet De Brès, ten gevolge van zelfstandige lezing van de Bijbel en van reformatorische geschriften, tot de hervormde belijdenis zijn overgegaan. Maar ook heeft hij op zijn vele reizen uit eigen aanschouwing kennis kunnen maken met verschillende Christelijke stromingen en leerstelsels en de belijders daarvan kunnen ontmoeten; in deze periode is zijn overtuiging gevormd. Een veilige wijkplaats voor de dreigende inquisitie bod Engeland, waar hij te Londen in nauwe aanraking is geweest met vooraanstaande Calvinistische predikers en met het gemeentelven, dat in de vluchtelingenkerk aldaar gevonden werd.

In 1552 is hij, thans als rondtrekkend prediker, weer in de Zuidelijke Nederlanden en de hoofdplaats van zijn werkzaamheid is Rijssel, welke gemeente hij tot groten bloei wist te brengen. Crespin geeft er een beeld van in zijn Martelaarsboek 3):

"De prediking was er practisch en werd in daden omgezet; de werken der barmhartigheid werden er beoefend, niet alleen jegens de huis genoten des geloofs, maar ook jegens de onwetenden, alzo dat velen door dit middel werden gebracht tot de kennis van Jezus Christus... In korten tijd vestigde de Heer zich door de heimelijke prediking van Zijn Woord een bloeiende Kerk, zodat de vergaderden groot in getal

waren, zowel mannen als vrouwen en kleine kinderen, niet alleen uit de stad maar ook uit, de dorpen, 4 of 5 uren gaans in de omtrek, die daarheen toestroomden, hongerig van begeerte om onderwezen te worden".

Wij krijgen een indruk van het machtig geestelijk élan, de honger der zielen, de bewogenheid voor de naaste, die in deze geboortetijd van het Calvinisme aan de dag traden en die de dagen der eerste Christengemeente in herinnering roepen. Helaas werd aan dit alles snel een

1) B.R.N., VIII, blz. 628-636.

2) J. Crespin, Histoire des Martyrs, ed. D. Benoit et M. Lelièvre, Toulouse 1887, T. II, p. 406.

einde gemaakt door strenge en wrede vervolgingen, die ook De Brès noodzaakten de wijk te nemen.

In Gent schreef hij, in 1555, zijn eerste belangrijke werk: "Le Baston de la foy chrestienne". Het was bedoeld als een antwoord op het eeltige jaren tevoren verschenen apologetisch geschrift van Nicole Grenier: "Le bottelier de la foy", dat met aanhalingen uit de Schriften de kerkvaders alle leringen en gebruiken, der Roomse Kerk zocht te verdedigen. De Brès stelde met zijn "Stok des geloofs" de Gereformeerden in staat zulke redeneringen af te weren. F. Pijpers oordeel is, dat een zekere mildheid aan dit werk niet is te ontzeggen. 1)

Tallose Bijbelteksten, maar ook een groot aantal citaten uit de kerkvaders tonen de ontzaglijke belesenheid van de auteur. Het gaat over de feilbaarheid van pausen en concilies, over de kenmerken der ware Kerk (belijdenis van Jezus Christus, prediking des Woords en zuivere bediening der sacramenten), over de ware en de valse sacramenten, over allerlei valse leringen der Roomse Kerk (coelibaat, heiligen- en beeldenverering, vagevuur, etc.), over de plicht der overheid om de ketterij uit te roeien en over de bereidheid der gelovigen tot het martelaarschap. Opmerkelijk is; dat De Brès reeds in deze tijd zijn mogelijk martelaarschap klaar voor ogen had; het is hem dan ook eindelijk niet als iets vreemds overkomen en dat moet hem zeker tot groten steun zijn geweest.

De Brès reisde in 1556 naar Frankfort en ontmoette er A Lasco, waarschijnlijk ook Calvinijn en Crespin. Vandaar ging hij naar Lausanne en Genève, waar hij zich in het Grieks en Hebreeuws schijnt te hebben bekwaamd, o.a. onder Beza. En al was de hogeschool te Genève in die dagen nog niet opgericht - zij dateert pas van 1559 toch mag wel verondersteld worden, dat De Brès daar de preken, Bijbellezingen en publieke lessen van Calvinijn zal hebben bijgewoond en diens leerstellingen gretig in zich zal hebben opgenomen.

Na zijn terugkeer in het vaderland huwde hij met Catherine Ramon, die hem vijf kinderen schonk. Hoewel ons van haar persoon niets bekend is, valt uit de afscheidsbrief, welken Guido

1) B.R.N. VIII, blz. 481.

haar uit de gevangenis schreef, te beluisteren, wat voor huwelijk dit geweest is. "Daar de zaken nu alzo staan 1), bid ik u, mijn lieve zuster en trouwe huisvrouw, dat gij u in uw beproeving vertroost in de Heere en Hem èn uzelve èn uw zaken in handen stelt; Hij is de man der gelovige weduwen en de vader der arme wezen; Bij zal u nooit verlaten, dat verzeker ik u. Gedraag u altijd als een Christen-vrouw en gelovig in de

vreze Gods, zoals gij tot nu toe gedaan hebt en eer, zoveel in uw vermogen zal zijn, door uw goede leven en door uwen wandel, de leer van de Zoon Gods, die uw man heeft gepredikt; en daar gij mij altijd zeer tederlijk hebt bemind, bid ik u dat voortaan ook jegens onze kindertjes te doen; onderwijs ze in de kennis van de waren God en Zijn Zoon Jezus Christus. Wees hun tegelijk tot een vader en tot een moeder en zie toe, dat zij met het weinige goed, dat God u gegeven heeft, eerlijk mogen handelen. Indien God u de genade geeft om na mijn verscheiden als weduwe met uw kindertjes te blijven leven, dan zult gij zeer wel doen. Kunt gij dat niet en beginnen u de middelen

te ontbreken, tracht u dan aan de een of anderen goeden, gelovigen en godvreezenden man te verbinden, van wie men goede getuigenis heeft..."

Wij krijgen hier een blik op het Calvinistische huwelijk. Het is nuchter, zonder sentiment of romantiek, de vrouw is nog aan de man ondergeschikt. Maar haar teven is echt-christelijk dienend in een harden strijd om het bestaan (slechts weinige jaren hebben De Brès en zijn vrouw samen gewoond, de vervolging bracht telkens scheiding) en het huwelijk wordt gedragen door een trouwe vriendschap, een liefde, welke in het gemeenschappelijke geloof een kracht ontvangt, die sterker is dan de dood.

Nu begon Guido's grote werk in Doornik, Rijssel en Valenciennes..De: gemeenten bloeiden weer op, van alle kanten kwam men de gevierde prediker beluisteren. De Brès had geen vast verblijf, dat was te gevaarlijk; maar hij liet zich ook bij felle vervolgingen, zelfs na de marteldood van zijn vriend en medestander Jacques de La te Doornik (16 Febr. 1559), niet weerhouden zijn arbeid voort te zetten.

Op de avonden van de 29sten en 30sten

1) a.w., blz. 627.

September x561 gebeurde er echter iets, waarvan de gevolgen De Brès noodzaakten te vluchten.

Op die avonden begonnen de hervormingsgezinden te Doornik enigszins " luidruchtig te demonstreren en in de straten psalmen van Marot te zingen. De landvoogdes, Margaretha van Parma, kreeg kennis van het gebeurde en zond, twee commissarissen, Chr. d'Assonleville en Jehan de Blasere, die aan de bevelhebber der stad, Floris de Montigny, sieur de Montmorency, werden toegevoegd. Deze laatste schijnt een buitengewoon gematigd beleid tegenover de kettters te hebben gevoerd 1), maar thans werd er strenger opgetreden. De beide commissarissen namen hun intrek in het kasteel en begonnen terstond maatregelen te treffen.

Zij lieten talrijke verdachte personen arresteren en verhoren, waardoor zij een en ander over Guido de Brès te weten kwamen.

Maar in deze zaken kwam op de morgen van de 2den Nov. een nieuwe wending, toen men bij het openen van de poort een verzegeld pakje binnen de buitenmuur van het kasteel vond, dat daar blijkbaar des nachts overheen geworpen was. Het bevatte - aldus het verslag der commissarissen aan Margaretha 2) - een boekje met begeleidende brief; gericht aan de landvoogdes uit naam van de burgers der stad, om openlijk hun klacht uit te brengen over de geloofsvervolgingen, hun ware geloof in het publiek te belijden en valse beschuldigingen te weerleggen.

Het boekje was getiteld: "Confession de foy faicte d'un commun accord par les fideles qui conversent ès Pays Bas qui désirent vivre selon la vraye reformation de l'evangile de Nostre-Seigneur Jesu Christ".

Aan de eigenlijke confessie gaan vooraf een sonnet, een brief aan koning Philips II en een vijftal Bijbelteksten; de confessie; wordt gevolgd door een "Remonstrance aux Magistrats des Pays Bas".

Het was dus de bedoeling, dat het geschrift langs deze zonderlingen weg de koning zou berelke. In hoever die toeleg gelukt is, is ons niet bekend. In elk geval heeft Margaretha er kennis van gekregen en is het boekje, vergezeld van verslagen van het

1) Hij is er later althans ernstig van beschuldigd. Vgl. J. Brouwer, Montign", afgezant der Nederlanden bij Philips II, Amst. [1941, blz. 159 vlgg.

s) Afgedrukt bij Van Langeraad, a.w., Bijlage C, blz. XV vlgg.

14

gebeurde, aan de koning toegezonden. Maar het is niet waarschijnlijk, dat deze het ook gelezen heeft.

Het anonieme boekje was gedrukt in datzelfde jaar 1561 1) en moest reeds enigermate verspreid zijn, zoals al spoedig bij het onderzoek bleek. Men ontdekte nl. het verblijf van De Brès te Doornik, hoewel hij zelf reeds naar Frankrijk ' had weten te ontkomen. In 'een tuinhuisje bij de stadsmuur vond men een groot aantal boeken, die de aanhangers van De Brès blijkbaar hadden willen verbranden, maar waarvan een deel nog juist gered kon worden. Daaronder bevonden zich werken van Calvijn, Luther, Melanchthon, Oecolampadius, Zwingli, Bucer, Bullinger, Brem "et tous aultres heresiarques tapt en frangois que en latin", waaruit men zich een beeld kan vormen van de lectuur van de Doornikschen predikant. Maar van nog groter belang voor de vervolgers was de vondst van zo exemplaren van de Geloofsbelijdenis en van talrijke preken, brieven, aantekeningen, alle geschreven met dezelfde hand als de brief; welke bij het pakket was gevoegd, dat over de muur was geworpen.

Daaruit kregen de commissarissen een aanwijzing in handen, dat Guido de Brès ook de auteur en tevens de verspreider moest zijn van het boekje. Helaas zijn al de gevonden documenten, daaronder ook brieven van Calvijn, op last van " de landvoogdes verbrand.

Het auteurschap van de Geloofsbelijdenis is bevestigd door Thomas van Thielt in een brief van 17 Juli 1562 2); hij had zijn inlichtingen weer van Jean Taffin, die evenwel in die jaren predikant te Metz was. Later, in 1612, deelt Adriaan Saravia mede, dat De Brès zijn belijdenis aan enkele predikanten ter beoordeling heeft gegeven, "zodat men het niet voor het werk van één man

1) In 1561 verscheen nog een tweede uitgave. Van de eerste uitgave bezit de Kon. Bibliotheek te 's-Gravenhage een uniek exemplaar; van de tweede berust het enig bekende exemplaar in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Zie de belangwekkende tekstgeschiedenis, alsook de critische uitgave van de Confessie in: J. N. Bakhuizen van de Brink, De Nederlandse Belijdenisgeschriften, Amst. 1940, blz. 11-24, 47-141.

Daar is ook de oudere literatuur te vinden. Vgl voorts van dezelfde auteur: Quelques notes sur l'histoire de la confession des PaysBas en 1561 et en 1566, art. in: Bulletin de la comm. de l'histoire des églises Wallonnes, IVE série, 12e livraison, Leyde 1941.

2) Van Langeraad, a.w., blz. 117.

moet houden", zonder dat die predikanten er echter ooit aan gedacht zouden hebben, een geloofsregel uit te geven). Tezamen met de verslagen der, commissarissen te Doornik maken deze getuigenissen het auteurschap van De Brès nagenoeg zeker.

Intussen blijft het bevreemdend, dat in de ons bewaard gebleven verhoren van De Brès nooit over de Belijdenis gerept wordt, terwijl deze toch, zo weinig jaren na dato, een voorwerp van zware beschuldiging moet hebben gevormd. Ook schijnt de anonieme auteur van de "Procedures tenues a Pendroit de ceux de la Religion du Pais Bas" 2) (1568) niet te weten, dat de Confessie tot De Brès' werken behoort; in zijn opsomming van de voornaamste van die werken ontbreekt zij 3).

Toch behoeven deze feiten het auteurschap van Guido de Brès nog niet in twijfel te stellen. Dat het de schrijver van de "Procedures" niet bekend was, kan eenvoudig het gevolg zijn van de omstandigheid, dat toen nog slechts een kring van ingewijden met het auteurschap op de hoogte zal zijn geweest. De Brès zal er zorg voor gedragen hebben, dat het aan zo weinig mogelijk personen bekend werd, niet alleen terwille van zijn eigen veiligheid, maar ook omdat de Confessie immers het karakter droeg van een kerkelijk geschrift, dat namens "les fideles, qui conuersent ès pays bas" aan de koning was gericht. Wat de verhoren betreft, ons zijn enige politieke en theologische verhoren bewaard gebleven. De eerste hebben uitsluitend betrekking op het aandeel, dat de beide predikanten van Valenciennes, Guido de Brès en Pérégrin de la Grange, hadden in de pogingen om de stad door een leger van Willem van Oranje te doen ontzetten 4).

De kerkelijke en literaire werkzaamheid der beschuldigten is hierbij in het geheel niet ter sprake geweest. De theologische verhoren zijn' eigenlijk disputen, die de bisschop van Atrecht en enkele anderen in de gevangenis met De Brès kwamen houden over verschillende

1) Praestant. et erudit. girorum Bpistolae ecclesiasticae et theologicae, cd: IIIa,. Must, 1704, P. 294 seq

2) Ed. Pijper, B.II.)V., VIII, blz. 491-643. 3) t. a. p., blz. 497.

s) Interrogatoires politigues de Guy de Bray, in: Bulletin de la Soc. de l'histoire du Prot. francais, T. XXVIII, Paris 1879, p. 59-67.

leerstukken, inzonderheid over de mis 1). Het lijkt echter geen twijfel, dat er ook ondervragingen gedaan zijn naar de kerkelijken arbeid der beide predikanten, want de auteur van de "Procedures" vermeldt, dat in het vonnis geen sprake was van hun leer, doch alleen van hun wederrechtelijke bediening van het Avondmaal 2).

Hoogstwaarschijnlijk zullen bij het onderzoek naar deze dingen ook de geschriften der beklagden wel ter sprake zijn geweest en het is alleen maar jammer, dat wij, door het ontbreken van de authentieke gegevens hieromtrent, het beste bewijs voor het auteurschap van de Geloofsbelijdenis missen. Er is echter voorshands geen reden, De Brès niet voor de opsteller te houden.

Reeds in 1562 is de Confessie in het Nederlandsch verschenen, misschien vertaald door Moded of Van Wingen. De titel luidt: "Belydenisse des gheloofs. Ghemaect met een ghemeyn accoord door de ghelovighe, die in de Nederlanden ouer al verstroyt zijn, dewelcke na de suyuerheyt des Heyligen Euangeliums ons Heeren Jesu Christi begheren te leven. 1 Petri iij. Sijt altijts bereydt ter verantwoordinghe enen yegelicken die daer rekenschap begheert van der hope die in v is" 3)

Van een officiële goedkeuring door vele binnen- en buitenlandse predikanten of van een kerkelijke sanctie der belijdenis was voorlopig nog geen sprake, maar zeer snel is' zij door talrijke gemeenten aangenomen. zo schijnt de gemeente van Antwerpen er reeds vlak vóór of na de verschijning een zekere practische sanctie aan gehecht te hebben - vandaar de uitdrukking "commun accord" in de titel" - en besloot de

Provinciale Synode van Le Bouton (Armentières)' in 1563, dat zij door de ambtsdragers der onder haar ressorterende gemeenten moest warden ondertekend. Men verlieze echter niet uit het oog, dat dit.nog slechts besluiten van plaatselijke kerken of van provinciale, geen nationale synoden waren. In dat licht moet ook het merkwaardige besluit van de synode van Antwerpen (1566) worden gezien: "Qu' au commencement de chaque Synode, on ait à faire lectnre de la Confession de foy

- 1). Procedures tenues etc., B.R.N., VIII, p. 498-624.
- 2) a.w., p. 638.
- 3) Vgl. j. X. Bakhuizen van de Brink, De Ned. Belijdenisgeschr., blz

des Eglises en ce pais; tant pour protester de nostre union que pour adviser s'il ni a rien à changer ou amender" 1); deze bepaling had nog slechts beperkte strekking, nl. voor de provincie Antwerpen.

Eerst door de Nationale Synode van Emden (1571) kan men zeggen, dat de Belijdenis kerkelijke geldigheid heeft verkregen en een Formulier van eenheid geworden is 2).

Toch is de bepaling van Antwerpen belangrijk als bewijs, dat de gedachte aan enige onfeilbaarheid der Confessie vreemd was aan het oorspronkelijke Calvinisme. Abr. Kuyper heeft echter gelijk als hij zegt, dat een besluit, volgens hetwelk een kerkelijke belijdenis op elke synode moet worden herzien, voor _ de duurzaamheid van het Gereformeerde kerkrecht niet bruikbaar is en hij wijst er op, dat de Antwerpse bepaling, dan ook niet algemeen in toepassing is gebracht 3).

Er behoort evenwicht te zijn tussen handhaving en herziening der belijdenis.

Afgezien van de verschillende drukken, hebben officiële herzieningen van de Franse tekst slechts plaats gehad door de Synode: van Antwerpen in 1566, van de Nederlanden tekst door de Synoden van Haarlem en 's-Gravenhage in 1582 en 1583 en door die van Middelburg in 1611. Tenslotte is de tekst; zowel de Franse als de Nederlandse, alsook de Latijnse vertaling van Hommius, op de Nationale Synode van Dordrecht (1618 - 19) officieel vastgesteld 4).

Verdiepen wij ons thans in het geschrift zelf. Allereerst wordt onze aandacht in beslag genomen door de "Epistre au Roy", het "noble appèl", zoals het genoemd is 5), een gewetenskreet der Kerk, die waard is algemeen gekend te worden.

Men kan het, met Geyl 6), naïef noemen om op de wijze zoals De Brès dat gedaan heeft, zijn bezwaren tot de koning te richten,

- 1) Livre synodal, La Haye 1896, p. 11; C. Hooyer, Oude kerkordeningen der Ned. Herv. gemeenten (1563-1638), Zaltbommel 1865, blz. 20.
- 2) - Vgl. Van Langeraad, a.w., blz. 145.
- 3) Abr., Kuyper, Revisie der Revisie-Legende, Amst. 1879, blz. zo vlg.
- 4) Vgl. J. N. Bakhuizen van de Brink, a.w., blz. 14-24.
- 5) J. N. Bakhuizen van de Brink, art. in: Weekblad der Ned. Herv. Kerk, 1941, blz. 28. De tekst van de brief bij denzelfde, De Ned. Belijdenisgeschr., blz. 50, vlgg. e) P. Geyl, Geschiedenis van de Ned, stam, 1, Amst. 1930, blz. 442.

omdat hij toch weten kon dat de Rooms-Katholieke vorst voor zulke smeekschriften niet alleen onbereikbaar was, maar er ook zeker geen gevolg aan zou schenken. Hét wil ons voorkomen, dat een oordeel, dat zulk een naïveteit bij de opsteller der Geloofsbelijdenis en zijn aanhangers onderstelt, op zijn beurt zelf naïef moet heten. Guido de Brès wist zeer goed wat hij deed: hij sprak zijn vorst en overheden aan op

hun wezenlijke roeping, nl. om rechtvaardig te regeren en hij beriep zich op de autoriteit, waaraan zij hun gezag ontleenden, nl. op de soevereiniteit Gods.

Het strekt De Brès en zijn medestanders tot grote eer, dat zij zich rechtstreeks tot de koning wendden, want daarmee gaven zij te kennen, dat zij in hem niets anders wilden zien dan hun wettigen vorst, van Godswege aangesteld, en dat zij slechts een beroep wilden doen op zijn koninklijk ambt: het uitoefenen der gerechtigheid. En niet op de koning alleen beriepen zij zich, maar ook op de provinciale magistraten, die in zijn naam regeerden. Die allen werden door deze brief niet slechts geconfronteerd met de hervormingsbeweging in de Nederlanden, maar allereerst met de betekenis van hun eigen regeringsambt en hun verantwoordelijkheid daartegenover. Het feit dat dit appèl vruchteloos is geweest weegt bij lange na niet op tegen zijn verschijning zelve. Het heeft onschatbare diensten bewezen aan de latere vestiging van een regeringsvorm, die gebaseerd werd op de beginselen, welke in dit smeekschrift worden ondersteld.

Aan Guido de Brès heeft ongetwijfeld het voorbeeld van Calvijn voor ogen gestaan, die zich reeds in 1536 met een soortgelijke brief, gesteld aan het begin zijner Institutie, gewend had tot koning Frans I van Frankrijk. Wanneer men echter de beide stukken met elkander vergelijkt, dan springt in het oog, dat dat van De Brès korter en meer ter zake is, wat voor een dergelijken brief een 'eerste vereiste moet heten.

Calvijn loopt vooruit op de inhoud van zijn "confessio" en geeft reeds een uitvoerig overzicht van de leer, welke hij aanhangt en een bestrijding van de beschuldigingen, die er tegen ingebracht worden. Hij bewijst dat de Gereformeerde leer geenszins nieuw is en ook niet onzeker; zet uiteen waarom zij niet op zgn. wonderen behoeft te steunen; geeft uitgebreide citaten uit de kerkvaders om

te bewijzen, dat men zich in menig opzicht ten onrechte 'op hen beroept; betoogt, dat de traditie geen maatstaf voor de zuiverheid der Kerk mag zijn; dat de hervorming zich niet tegen de Kerk van Christus, doch slechts tegen de verroomde Kerk kant en spreekt in dat verband over de kentekenen van de ware en de valse Kerk. Calvijn heeft zelf gevoeld, te uitvoerig te zijn geweest, "daar deze voorrede bijna de maat bereikt van een volledig verdedigingsgeschrift" 1).

De Brès is aan dit gevaar op gelukkige wijze ontkomen. Hij hield "de kortheyt die men in enen brief behoort te gebruycken" in het oog en daardoor is zijn appèl directer, zijn toon hartstochtelijker, zijn betoog aangrijpender.

Toch zijn er vele punten van ver-: gelijkking. Allerlei elementen uit de brief van Calvijn zijn bij De Brès terug te vinden, maar het accent valt bij de laatste veel meer op datgene, wat voor de koning het zwaarst behoorde te wegen: dat zijn onderdanen valselyk werden beschuldigd en onrechtmatig vervolgd, dat de koning verkeerd over hen werd ingelicht, dat zij geen ketters maar ware gelovigen waren en allermint oproermakers of vijanden van de overheid of van de Kerk. Voor nadere informatie omtrent het door hen beleden geloof wordt verwezen naar de navolgende Belijdenis, "die wij v presenteren, bereydt ende veerdich, so het van node is, die met onsen eyghen bloede te verseghelen".

Het stuk begint met een hartstochtelijke bede om gehoor en wij kunnen niet nalaten er enige, gedeelten, uit weer te geven.

" Waert ons toegelaten, O Ghenadichste Here, ons voor uwer Maiesteyt te presenteren, om ons te ontschuldighen van de. beswaeringhen daermen ons mede beswaert, ende de gherechticheyt van onser sake te bewijsen: wij en souden delen verborghen middel niet soecken, om v te kennen te gheuen, het bitter suchten van uwen voicke, door een stomme Rekweste of gheschreuen Belijdenisse: maer na dat onse vyanden v de oren met soveel valse aenklagen ende rapporten veruult hebben, dat ons niet alleenlick verhindert en wordt voor v aenghesichte te verschijnen, maer worden veriaecht wt

uwe landen,' vermoort ende verbrant in wat

1) Corpus Reformatorum, Cglvini Opera, ed. Baum, Cunitz et Reuss, II, c. 9-30.

plaetse wy gheuonden' worden: ten minsten Ghenadichste Here, verleent ons in de Name Gods, het gheue dat gheen mense oock en kan weygheren de beesten, namelick, ons klaghelick roepen als van verre tot uwen oren te laten komen: op dat só V.M. ons ghehoort hebbende, schuldich oordeelt, de vyeren dan vermeerdert, de pijnighen ende toi inenten vermenigfuldicht worden in uwen Koninckrijcke: ende ter contrarie, so onse onnooselheyt voor v openbaer worde, dat ghij haer zijt voor een steunsel ende' toevlucht teghen het geweld onser vyanden. Want och lacen,- Ghenadichste Here, somen anders niet en behoeft dan te beschuldighen, so allen wech ende middel der bescherminghe de beschuldichden ontnomen wordet, wie sal gherechtich beuonden worden?"

De aanklacht van politieke revolutie wijzen De Brès en de zijnen af: "also protesteren ende betuyghen wy nu voor God ende synen Enghelen, dat wy niets hooger en begeren dan onder de ghe- hoorsamheyt der Ouerheden in suyverheydt der consciencien te leven, Gode te dienen, ende ons na zijn Woort ende heylige Gheboden te reformeren". Zij erkennen, dat de overheid een instelling Gods is en zijn ten allen tijde bereid de keizer te geven wat des keizers en Gode wat Gods is. "Wij versekeren v, Ghenadichste here, dat in uwe Nederlanden zijn meer dan hondertduysent mannen, , houdende ende volgende de Religie, van welcke wy v nu de Belijdenisse ouerleueren, ende nochtans in niemant van de seluen en wordt enighe bereydinghe van oproer ghesien. Ja van - deselue en heeft niet een woordt daertoe strekende gehoon gheweest. Dat wy v segghen van het groot getal onser broederen, en is niet, Ghenadichste here, om te verschricken oft vreesachtich te maken de minste van uwen Officiers ende Dienaren: maer so wel om de lasteringhe der ghenen die ons niet benydt en souden kunnen ghemaken dan door leughenen, te wederlegghen, als ooc om v tot barmharticheyt te verwecken. Want, och lacen, -so ghy uwen arm wtstrect om dien int bloet van so veel mensen te weycken ende te_wasschen, o God, wat vernielinghe suldy doen in uwen Ondersaten, wat wonde in uwen volcke, wat wecninghen, wat versuehtinghen, wat kerminghen van vrouwen, van kinderen" van rnaech- de ende vrienden, wat ooghe ist, die droge ende sonder haer in tranen te baden, sal mogen sien dat so veel heerlicke burghers van elcken bemint, ende van niemant gehaet, na een duyster ende verschrickelicke gheuanckenisse, na pyninghen ende verdruckinghen overgheleuert worden, tot een schandelicken doot ende torment, het alder wreetste ende vreemste, dat oyt de Hèydensche ende onheylighe Tirannen hebben moghen verdichten? ende hier en tussen hare vrouwen, so sy het hebben kunnen ontvlieden," dolen in vreemde landen, haer brodt van deure tot deure met hare kinderkens aen de hals bidden? O Ghenadichste Here, dat de, nakomenheydt v Rycke niet als bloedich ende wredich en beschrijve: Dat men niet en segge, dat de ere van uwen Groot- naderen, de hoocheydt van uwen vader, ende uwe eyghen duech- de ende vromicheden verduystert gheweest hebben , door een wreedtheydt, wreetheyt segghe ick, die natuerlick is de beesten, beneden de weerdicheyt eens mensen, maer seer onweerdich ende als vyandisch van Benen Prince ende Vorst, van weleken de hoocheydt ende sonderlicke vromicheydt aldermeest in goedertierenheydt ende sachtmoedicheydt bestaet, een ware teecken ende eyghen onderscheyt tussen enen waren Koninck ende enen Tiran."

De belijders betuigen, dat zij niet alleen vasthouden aan "de voorneemste punten des Christelicke geloofs, begrepen in het Symbolum ende gerneyn gelooue, maer de

gantsche leringhe door Jesum Christum gheopenbaert tot onsen leuen, rechtueer-dicheyt ende salicheyt".

Aan het slot komt dan het "nobeles appèl": "Maer och lacen, Ghenadichste Here, aenmerckt dat noyt geweest en is, ofte de wereltd en heeft het licht ghehaet, ende heeft tegen de waerheyt opgestaen.. Het behoort v toe, Ghenadichste Here, het behoort v toe, kennisse deser saken te hebben, om v tegen de dwalingen te stellen, hoe verwortelt dat sy door lanckheydt des tijts zijn, ende te beschermen de onnooselheydt van dien, die tot nog toe in het recht meer verdruckt dan verhoort zijn geweest. Also, de Heere wil u seghenen ende bewaren, de Heere late zijn aengesichte over v schijnen ende bescherme ende onderhoude v in alle voorspoe- dicheydt, Amen".

In dezelfde geest richt De Brès zijn klacht en zijn bede ook tot de magistraten der provinciën. "Wij erkennen ook U.. in uw heerschappijen, ambten en diensten, niet alleen vanwege de koning, maar vanwege de levenden God, door wiens gerechtigheid gij als dienaars geroepen zijt tot wraak en vrees voor de bozen, tot steun en troost de goeden."

De beide smeekgeschriften, die de Nederlandse Geloofsbelijdenis begeleiden, behoren tot de meest bewogen uitingen van de overtuiging, welke de Gereformeerden bezitten aangaande de overheid; een overtuiging, die zij in de Bijbel gegrondvest weten. Waarom God hen juist door déze overheden wil regeren, vragen zij niet; zij betuigen er a priori hun onderworpenheid aan. Maar wel stellen zij hun de eis - die reeds van Godswege gesteld is - dat zij de gerechtigheid voor alle mensen en de vrijheid en bescherming van het ware geloof voor de Kerk zullen waarborgen. En in dit laatste is - zoals spoedig zou blijken - voor hen dan ook de grens gelegen van hun gehoorzaamheid aan de overheid. Er zou een ogenblik komen, dat de Nederlandse Calvinisten Gode meer moesten gehoorzamen dan de mensen, maar zij hebben deze stap tegenover hun van God gestelde overheden niet gedaan dan nadat zij - op de wijze van De Brès - bij die overheden herhaaldelijk op hun goddelijke roeping en verantwoordelijkheid hadden geappelleerd.

Thans vraagt de Belijdenis zelve onze aandacht.

Zij is ontelbare malen beschreven en gecommentarieerd 1) en wij achten ons niet geroepen, hier in bijzonderheden in te gaan op alle stukken der Gereformeerde leer, die er in worden behandeld. Liever willen wij trachten een korte karakteristiek te geven van dit klassieke document, deze geboorte-acte van de Kerk der hervorming in de Nederlanden.

Deze Belijdenis is het behoef nauwelijks betoog – allereerst een christelijke belijdenis. Er is geen enkel artikel in, dat niet het geloof in Jezus Christus onderstelt, ook al wordt Zijn naam er soms niet in genoemd. Nader gepreciseerd is zij een Protestantse

1) Laatstelijk door J. Koopmans, 'De Nederlandse Geloofsbelijdenis,' Amst. 1940. Zie ook W. J. Aalders, Kennis van de symbolische en van de liturgische geschriften der Ned. Herv. Kerk (Pro ministerio), Gron. – Den Haag 1919.

belijdenis: op onderscheidene punten verzet zij zich tegen de misvorming van het Christelijk geloof, zoals de Rooms-Katholieke Kerk die te zien geeft, al wordt die Kerk nergens niet zoveel woorden vermeld. Tenslotte vertegenwoordigt deze confessie van het Protestantisme het Gereformeerde type, ja zij is er een der schoonste

documenten van. Toch geeft het Gereformeerd 'Protestantisme hier duidelijk blijk, zich nimmer op sectarische wijze af te willen zonderen uit de algemene Christelijke Kerk; integendeel, de "Confessio Belgica" heeft een duidelijke katholieke tendentie en wil gaarne de band met heel de Christelijke Kerk op aarde vasthouden (art. xxvii):

Om nu tot enige nadere *characteristica* dezer Gereformeerde Belijdenis te komen, onderscheiden wij vooreerst haar Trinitarisch verlossingskarakter. Met deze woorden zijn aanstonds twee dingen tegelijk gezegd en dat maar niet kortheidshalve, doch omdat voor het begrip der Confessie de gedachte der triniteit ten nauwste samenhangt met de verlossing van de mens. Dat God één wezen is in drie personen: Vader, Zoon en Heilige Geest (art. vm) moge voor wie er oppervlakkig kennis van neemt slechts een duistere theologische formule schijnen, niettemin klopt hier het hart van het Christelijk geloof. Dat Jezus Christus, die ons door Zijn mens- wording, Zijn dood en opstanding en Zijn verheerlijking verlost heeft van zonde en dood (artt. xviii - xxi, xxvi), wezenlijk en waarachtig God is (art. x), dat dus God zelf dit werk heeft tot stand gebracht (artt. xvii, xx), - daaraan hangt heel de zekerheid van ons heil. En dat ook de Heilige Geest, die deze dingen in ons levend maakt en die werkzaam is in de Gemeente, God zelf is (art. xi), is alweer geen blote theorie, doch een troost in onze zwakheden.

Voorts draagt de Belijdenis' een theocentrisch kenmerk. Alle dingen komen voort uit God (artt. I, xII en xiii) en vinden in

Hem haar voleinding. Daarvan kan evenwel niet gesproken worden buiten Christus en de Heiligen Geest om. Dit geloof voortdurend onderstellende, volgt de Confessie de draad, die van de schepping over de verlossing loopt naar de voleinding. Zij belijdt, dat van. eeuwigheid tot eeuwigheid ons kleine, gevallen menselijk bestaan is begrepen in de heilige bedoeling Gods (art. xiii). Dat is

een grote troost. In dit licht moeten ook de woorden gezien worden, welke worden gewijd aan het leerstuk der uitverkiezing (art. xvi). Wel verre van een noodlotsgedachte aan te hangen, zocht het Calvinisme hier zijn geloofs vastheid in de eeuwige Liefdewil Gods. Al ons heil is van God afhankelijk. Voor verdienstelijke goede werken in Roomsens zin kan dan , ook geen plaats zijn, maar wij worden uit genade in Christus gerechtvaardigd, aanvaarden dat in het geloof en brengen Gode daarvan alleen de eer (artt. xxli en xxiii). Alle dingen staan in Gods dienst en zijn derhalve aan Hem onderworpen. Met name de overheid is Hem gehoorzaamheid verschuldigd (art. xxxvi).

In de derde plaats wijzen wij op de Bijbelse aard van de Confessie. Zij grondt haar getuigenis uitsluitend op de Heilige Schrift en staft haar beweringen' voortdurend met Bijbelplaatsen. De gedachte om aan de Belijdenis een zekere absoluutheid of onfeilbaarheid toe te kennen, lag aan Guido de Brès en zijn medegelovigen verre. Het Calvinisme wist te goed - wat het ook in later tijden altijd geweten heeft, maar niet steeds betracht - dat die eer alleen aan Gods Woord toekomt (art. vii). Gods waarheid is een geheel, doch zij wordt door de mensen altijd maar stuksgewijze ontvangen. En zo is in een belijdenis neergelegd het voorlopig inzicht, dat aan de Kerk geschonken is aangaande de openbaring van Jezus Christus in de Bijbel. Met dat "voorlopige" is niets geringschattends bedoeld; integendeel, het is zeer belangrijk. Een kerkelijke belijdenis is een proclamatie van datgene, wat de Kerk zich in een bepaald tijdsgewricht van Godswege ziet toevertrouwd. Daarom behoort, naar de bedoeling van de Confessie zelve, de arbeid aan de belijdenisgeschriften nooit stil te staan, want de actie van het kerkelijk belijden staat nooit stil. Steeds moet het belijdenisgeschrift getoetst worden aan zijn maatstaf, de Heilige Schrift, opdat. de Kerk steeds zuiverder

en overeenkomstig de behoeften des tijds, haar geloof tot uitdrukking brenge. De belijdenis behoort wel stabiliteit te bezitten, doch de Kerk wake tegen verstarring.

In de vierde plaats: de Confessie is een kerkelijk geschrift. Wie haar aandachtig leest, weet onmiddellijk dat hier niet één mens aan het woord is, doch dat hier de stem van de Kerk van Christus zich doet horen. Dit kan onzen eerbied voor de persoonlijke arbeid van De Brès slechts verhogen. Hij wist zich bij het opstellen dezer artikelen opgenomen niet alleen in het verband van zijn geloofsgenoten, maar ook in dat van de Kerk aller. eeuwen. Wij constateerden reeds, dat de Confessie niet een sectarisch, doch een katholiek karakter draagt. Het sectarische type gaat uit van de mens, zoekt gelijkgestemden bijeen en vormt aldus een godsdienstige groep. Het katholiek gereformeerde denken gaat in omgekeerde richting. Hier wordt uitgesproken, dat de Kerk wordt gesticht en bewaard door Jezus Christus (art. xxvii) en dat derhalve, waar Zijn Woord en sacramenten (artt. xxxiii - xxxv) trouw worden bediend, de Kerk is (art. xxix). Buiten die Kerk - welke dus niet met onze menselijke grenzen samenvalt -- is geen zaligheid mogelijk, want het is de plaats waar God de Zijnen verzamelt (art. xxviii). Des te groter is daarom de verantwoordelijkheid der ambtsdragers (artt. xxx en xxxi) om deze Kerk aan haar hoge opdracht te doen beantwoorden.

Tenslotte: deze Belijdenis is uitermate practisch ingesteld. Op zichzelf genomen is het ondenkbaar, dat een stuk, dat werd op- gesteld onder de bedreiging van gevangenis en martelaarschap (artt. xxviii en xxxvii), een louter theoretische uiteenzetting zou bevatten aangaande het geloof. Reeds de aanhef van het eerste artikel: "Wij geloven met het hart en belijden met de mond" doet zien, dat hier gesproken wordt uit de diepste menselijke ontroering. Daarbij bekleedt de ratio, de theologie, wel een zeer belangrijke functie, maar vooreerst kent de rede haar grenzen en trekt zij zich telkens bescheiden terug voor Gods geheimenis (artt. xiii en xxxv); bovendien is door alle theologische bewoordingen heen een roepen van het hart verneembaar. In schuldbesef en ootmoed (artt. xiv en' xxin) zoekt de Gemeente hier haar troost (art. xiii), haar zekerheid (artt. xxiv en xxxiii), haar zaligheid, haar bevrijding van de vrees (art. xxvi) en gewaagt met groot verlangen van haar uiteindelijke verlossing (artt. xv en xxxvii). Welk een bewogenheid. klopt er in de vragen van art. xxvi ! Het geloof is nergens een dood bezit, maar een levend ding (art. xxii), dat zich in een nieuw, bekeerd leven naar Gods gebod moet verwerkelijken (artt. xxiv en xxv). Als ergens hart en rede, geloof én' theologie elkander volkomen doordrongen hebben, dan is het wel in deze hartekreet der Kerk, geuit voor het front der wereld en voor het aangezicht Gods.

Keren wij thans tot Guido de Brès zelf terug. De "dienaar van Gods Woord in de Nederlanden" -- met welken titel Datheen hem heeft vereerd ontplooid een ontzagwekkende kerkelijke en literaire activiteit. Met het buitenland, Frankrijk, Duitsland en Zwitserland, onderhield hij nauwe betrekkingen, zijn correspon dentie was druk en zijn reizen waren menigvuldig. Na zijn vlucht uit Doornik begaf hij zich naar Amiens, Dieppe en Sedan. In deze laatste stad werd hij door Robert de la Marck, hertog van Bouillon, aangesteld tot predikant.

Een opmerkelijke brief 1) schreef hij van hier uit de loden Juli 1565 aan de kerkeraad van Antwerpen over een mogelijke vereniging tussen Calvinisten en Luthersens. Reeds in het vorige jaar was De Brès met Charles de Nielle, predikant van Antwerpen, tegenwoordig geweest op een samenkomst te Brussel, waar ook Prins Willem van Oranje en landgraaf Wilhelm, van Hessen aanwezig waren, ter bespreking van dezelfde zaak. De directe aanleiding van de genoemden brief was een reis, die De

Brès in opdracht van de hertog 'van' Bouillon naar Metz gemaakt had. Hij had daar overleg gepleegd met de predikanten over pogingen tot eenheid met de Luthersen, op grond van de Wittenberger Concordie, welke door Bucer reeds in 1536 met hetzelfde doel was opgesteld.

Teruggekomen richt De Brès, zich nu, wederom op last van de hertog, tot het consistorie van Antwerpen niet het dringend verzoek deze zaak ook in overweging te nemen.

Guido de Brès doet zich hier kennen als een ruimhartig man, die evenals zijn leermeester Calvijn bereid is' om, inzonderheid in de sacramentsleer - waarin immers de beide hoofdgroepen van het Protestantisme op pijnlijke wijze uiteengingen - het

1) Afgedrukt door R. C. Bakhuizen van de Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, Amst. 1853, blz. i56 vlgg.; en door Van Langeraad a.w., blz. III vlgg.

gemeenschappelijke te stellen boven datgene wat verdeelt¹).

Met name ter zake van het moeilijke vraagstuk van de tegenwoordigheid van Christus' lichaam in het Avondmaal en de deelneming der ongelovigen, aanvaardt hij een gemeenschappelijke basis, zoals die door Bucer in de Wittenberger Concordie was geformuleerd. Ook wil hij zich schikken in het in acht nemen van allerlei ceremoniën en "andere dergelijke indifferente zaken", waar de Luthersen prijs op stellen, indien men slechts de vrijheid behoudt om de zuivere leer te prediken. De predikanten te Metz hebben reeds een belijdenis dienaangaande opgesteld, advies is gevraagd aan de Kerk van Genève, men hoopt dat ook alle andere Kerken haar zullen tekenen en De Brès beveelt de zaak aan bij de broeders in Vlaanderen: "want als wij geheel verenigd zouden zijn in de leer, zou men ons niet kunnen aanraken zonder tegelijkertijd geheel Duitsland te beledigen; dat zou voor ons een onschatbaar goed zijn, want dat zou voor ons ook kunnen dienst doen om de mond te stoppen van hen die zeggen, dat wij niet één zijn en ook ons arme land zou door dit middel een grote verlichting verkrijgen".

Zo zien wij de "hervormer van de Nederlanden" op soortgelijke wijze de oecumenische eenheid nastreven als de hervormer van Genève dat een zevental jaren te voren met zoveel energie en onverwoestbaar optimisme had gedaan²). Helaas hebben beiden moeten ondervinden, dat hun tijd voor deze visie nog niet rijp was en De Brès zal in zijn zwaarbeproeft Nederlanden een krachtige hulp van de Duitse protestanten pijnlijk hebben gemist.

Het slot van de gemelde brief geeft een goede indruk van de pastorale zorg en genegenheid, die De Brès ook voor andere gemeenten koesterde, dan die welke hij predikant diende.

"Ik ben zeer bedroefd geworden over wat men mij gezegd heeft, dat de Anabaptisten velen van onze mensen verleiden. Ik bid u, mijn zeer waarde broeders, nauwgezet op dit kwaad toe te zien, opdat gij uw handen rein bewaart van het bloed dergenen, die

1) F. L. Rutgers (a.w., blz. 19g vlgg.) toont tegenover R. Fruin aan, dat noch Calvijn, noch De Brès met deze houding hun Gereformeerde overtuiging prijsgaven.

2) Vgl. W. F. Dankbaar, De sacramentsleer van Calvijn, (diss. Leiden), Amst.. 1941, blz. 172 vlgg.

aan u zijn toevertrouwd. Voorzeker, wanneer ik dat hoor, verlang ik hartelijk naar u

toe te komen om u te helpen met het weinige, dat ik vermag. Want ik draag u allen in mijn hart en zorg voor u zoveel ik kan, zolang als de Heere mij in dit arme leven laat, hetgeen gij zult ondervinden indien de noodzakelijkheid het eist. En ik kan u niet vergeten, zodat ik u voortdurend gedenk in mijn gebeden, onzen goeden God biddende, dat Hij in u voortzet wat Hij door Zijn genade begonnen is. Voor het overige verzoek ik u mij te schrijven over de staat en de gesteldheid van de Kerk en van het land. Hier zal ik eindigen, na mij van ganser harte te hebben aanbevolen in uw heilige gebeden en in die van heel de Kerk, welke ik zo grote genegenheid en liefde toedraag, dat het mij gans onmogelijk is het te schrijven, daar ik diep bedroefd ben, dat ik door de boosheid der mensen word verhinderd u de 'dienst te bewijzen, dien ik u schuldig ben. Onze goede God geve ons de genade, dat wij weldra kunnen terugkeren om te arbeiden in Zijn wijngaard 1), zoals wij hier arbeiden. Ik ben zeer bedroefd geworden over de gevangenneming van onzen broeder Chrestien. Ik bid de goeden God, dat Hij hem bijsta, daar Hij weet en kent wat hij van naode heeft. Hartelijk groet ik broeder Charles van mijnheer Walèri en in het algemeen al de broeders van de kerkeraad. Het ga u wel. In zeer grote haast."

De man, die een zo veelzijdige werkzaamheid ontplooidde, die, behalve zijn directe gemeentelijke arbeid, telkens op reis moest om ook andere gemeenten bij te staan, die daarbij voortdurend op zijn hoede moest zijn voor zijn vervolgers, maar toch nog met voorbijzien van eigen veiligheid in de kerker van gevangenen geloofsgenoten wist door te dringen, die confereerde met de Prins van Oranje en van alles wat er op kerkelijk en staatkundig terrein in de Nederlanden voorviel op de hoogte was, vond toch nog tijd enige belangrijke theologische en historische werken te schrijven.

Uit deze jaren dateert "La Racine, source et fondement des Anabaptistes", een strijdschrift, waarin hij de dwalingen van de Wederdopers weerlegt, de secte die hij fel gehaat heeft en waartegen hij de overheid aanspoorde strenge maatregelen te nemen.

1) La Vigne, de schuilnaam van de Waalsche gemeente te Antwerpen.

In dit laatste is De Brès geheel kind van zijn tijd; ***bedenkelijker is evenwel dat hij - hoewel hij toont, goed van de verschillende schakeringen onder de Wederdopers op de hoogte te zijn de ingetogen Mennonieten over één kam scheert met de onstuimige en revolutionnaire Munstersen***

De wens om tegenover de overheid, die alle hervormingsgezinden als revolutionaire Wederdopers beschouwde, de grote tegenstelling tussen deze laatsten en de Calvinisten aan te tonen, is zeker de hoofdoorzaak geweest van de felle toon van dit geschrift.

Ook vertaalde De Brès nog een Vlaams martelaarsboek in het Frans over de historie van Christophorus Fabritius en Olivier, Bock; een werk dat toentertijd een grote verspreiding genoot 1).

Reeds enige jaren eerder had hij uitvoerig materiaal geleverd aan Jean Crespin voor diens grote martelaarsboek; met name over de 'martelaars uit Doornik en: omgeving.

Wij zijn genaderd tot het dramatische levenseinde van de groten Calvinistischen prediker en opsteller onzer Nederlandse Geloofsbelijdenis.

In de zomer van 1566 kreeg De Brès die toen sedert kort de gemeente van Antwerpen diende, het verzoek van de gemeente te Valenciennes om aldaar als predikant te

komen arbeiden naast Pérégrin de la Grange en Jehan Cateux. Gaarne daaraan gehoor gevende arriveerde De Brès in Augustus te Valenciennes en werd er ingehaald door een juichende menigte.

Onder de vurige en bezielende leiding van haar voorgangers, die dagelijks, beschermd door een gewapend escorte van ruiters, buiten de poorten hun predicaties hielden, ging de stad voor het overgrote deel tot het Calvinisme over. Er waren na Antwerpen geen steden zo ketters als Doornik en Valenciennes 2).

Prediking, bediening der sacramenten, inzegening van het huwelijk en begrafenissen vonden geregeld plaats. Paillard geeft een aanschouwelijk beeld van de stemming der bevolking in die dagen: zij "is

1) De Vlaamse tekst is opnieuw uitgegeven door F. Pijper in B.R.N VIII, blz. 257-460.

2) J. van Vloten, De Nederlandse opstand tegen Spanje, Haarlem 1856, I, blz. 524 vlg. letterlijk van koorts, van fanatisme bevangen, zij werkt niet meer, wijdt zich niet meer aan de handel, schijnt slechts te leven om ter preek te gaan. Zij hangt als het ware aan de lippen van de twee predikanten, vooral aan die van Peregine, die door zijn voortvarendheid, zijn levendigheid de afgod van zijn toehoorders is geworden; Guy en Pérégrin zijn de meesters van de stad. 1).

Intussen werd door afgevaardigden van verschillende gemeenten bij de landvoogdes te Brussel een rekest ingediend ter verkrijging van godsdienstvrijheid. Ongelukkigerwijze joeg juist in die dagen de Beeldenstorm als een furie door het land en ook in Valenciennes werden, de 24sten Aug. 1566, twee kerken geplunderd. Uit het rapport van de commissarissen des konings over de, troebelen te Valenciennes 2) blijkt niet, dat De Bres tot de aanstichters van de Beeldenstorm gerekend werd; wel heeft het consistorie onmiddellijk van de situatie gebruik gemaakt om op twee kerken beslag te leggen. Kort daarna verschenen twee afgevaardigden van Margaretha in de stad om namens de landvoogdes mede te deden, dat wel vrijheid tot prediken aan de hervormden was toegestaan, echter niet binnen de stad. De Gereformeerden weigerden zich hiermee tevreden te stellen en bleven ook in de nu volgende, uitvoerige onderhandelingen onverzettelijk. De gouverneur van Henegouwen, Noircarmes 3), werd hierdoor ongeduldig, kwam de eenmaal gegeven beloften steeds minder na en sloeg de 14den Dec. het beleg voor de stad. Tijdens dit beleg had de magistraat der stad, feitelijk de macht verloren aan het consistorie. Dit woonde de vergaderingen van de Raad bij en besliste daarna afzonderlijk over de gang van zaken.

Het staat blijkens de verhoren buiten twijfel, dat de aansporing aan de bevolking om vol te houden, uitging van de predikanten; de la Grange was stellig de vurigste, De Bres was gematigder, waarschuwde het volk telkens, zich zo veel mogelijk aan de overheid te onderwerpen, maar was toch ook overtuigd, dat de

1) (1h. Paillard, in: Bull. historique et littéraire de la Soc. du prot. français, 1877, p. 131.

2) Afgedrukt in: Van Langeraad, a.w., bijlage D, vgl. blz. XLI vlgg.

3) Zie over hem: R. C. Bakhuizen van de Brink, Cartons voor de geschiedenis van de Ned. vrijheidsoorlog, 1891, I, blz. 17 vlgg.

stad zich niet zonder meer moest overgeven, De oorzaak van deze houding moet gezocht worden in het contact, dat de predikanten, hadden met de verbonden edelen, met name Willem van Oranje, die hun beloofden, militaire hulp te zenden om

Valenciennes te ontzetten 1). Deze hulp bleef echter uit en toen einde Januari het bericht van de Prins kwam, dat men het beste deed zich over te geven en zich in de omstandigheden zo goed mogelijk te schikken, gevoelde De Brès zich door hem bitter teleurgesteld en verraden. Hij heeft bij die gelegenheid Oranje een booswicht van "malheureuses et méchantes principes" genoemd, een bedrieger, die de hoop der Calvinisten te Valenciennes gevoed had en hen nu met de "corde au cou" liet zitten 2).

Toch bleef men nog onderhandelen, totdat Noircarmes in -den nacht van 2t op 22 Maart 1 567 de zaak forceerde door het vuur op de stad te doen openen. Binnen weinige uren gaf de bevolking, die op een bombardement_ in het geheel niet voorbereid was, zich over. Snel werden de aanstichters van de opstand door Noircarmes' soldaten opgezocht en gevangen genomen, doch de hoofd- schuldigen, De Brès en de la Grange, waren onvindbaar. Zij wisten zich nog enige dagen in de stad schuil te houden en ontkwamen, in gezelschap van Michel Herlin de jongere en zijn dienaar, door zich in de nacht aan een touw over de muur te laten zakken.

Helaas was hun vrijheid van korte duur. Tijdens hun verblijf in een herberg te St. Amand werden zij herkend en verraden door de waard, wiens aandacht getrokken was door de' rijke kleding en de fraaie degen van Herlin. De maire van St. Amand deed hen insluiten en kort daarop werden zij zwaar geboeid op een wagen naar Doornik vervoerd en aldaar in het kasteel ingesloten.

Wij bezitten enige brieven, door De Brès uit de gevangenis te Valenciennes, waarheen hij later werd overgebracht, geschreven aan zijn gemeente, aan zijn vrouw en aan zijn moeder. Wij kunnen de lotgevallen, die de prediker in zijn laatste levensdagen heeft moeten doorstaan, alsook de moed, de kalnte, het geloof en de innerlijke blijdschap, waarmee hij dat alles heeft gedragen, niet

1) Vgl. Interrogatoires politiques, 1.c.

2). Vgl. P. J. Blok, Willem de Eerste, Prins van Oranje, Amst rgrg, I, blz. 167 vlg.

beter weergeven dan door hem zelf telkens aan het woord te laten.

"Te Doornik aangekomen, werden wij van elkaar gescheiden en in zware ketenen geslagen. In dien toestand werd ik bezocht door een groot aantal heren en dames, die, naar zij zeiden, sterk verlangden mij te zien... Sommigen spotten met mij, anderen voegden mij beledigingen toe, nog anderen hadden medelijden en velen wilden disputeren. Maar als zij in het dispuut \vast- raakten, zeiden zij: Wij zijn geen theologen" 1).,

Wij krijgen de indruk, dat de gevangene, ondanks zijn deplorabele toestand, gaarne disputeerde, breedvoerig op alle vragen en tegenwerpingen inging en daarbij geenszins bevreesd was. Het ging over de aanbidding van Maria en de heiligen, de beeldenverering en vooral over het Avondmaal. Zelfs verscheen eenmaal een dronken priester, in gezelschap van een kapitein en enkele soldaten; later ook de gravin du Rieu met verscheidene dames, die verbaasd de vraag stelde, hoe De Brès in zulke ketenen nog kon eten, drinken en slapen. "Mevrouw", zei ik, "de goede zaak, welke ik voorsta en het goede geweten, dat mijn God mij geeft, maken dat ik slaap, eet en drink en mij meer op mijn gemak gevoel dan al degenen, die mij kwaad gezind zijn... En wanneer ik het geluid van mijn ketenen hoor, schijnt het mij toe, dat ik een of ander zoet muziekinstrument in mijn oren hoor klinken. Niet dat dit natuurlijkerwijze uit zulke boeien voortkomt, maar door de zaak, voor welke ik mij aldus behandeld zie, nl. het heilig Woord van God" 2).

Uit verschillende opmerkingen van sommige bezoekers van De Brès blijkt, dat zij onder de indruk kwamen van de zeldzame gemoedsrust, de waardigheid en de grote kennis, van deze merkwaardige man.

Lang duurde zijn verblijf in Doornik echter niet. Hoewel men daar veel moeite deed, de bekenden gevangene te behouden, moest hij, op uitdrukkelijken last van de landvoogdes, naar Valenciennes overgebracht worden. Wij geven het aangrijpend relaas van zijn overbrenging weer met De Brès' eigen woorden:

"De kapitein kwam zeer ruw op mij af en zei tot mij:

1) B.R..N., VIII, blz. 498.

2) a.w., blz. 501.

'Vooruit, vooruit!' Vervolgens deed hij mij op een wagen klimmen zonder stro of enige verzachting. Om mij daarentegen nog meer te kwellen liet hij mijn beide benen insluiten in twee zeer zware ijzers, daarna liet hij mijn beide handen binden met een dik touw, waardoor ik de hele weg groten angst had, en bovendien liet hij mij met een ander touw ook nog van achteren vastbinden. Toch gaf God mij deze genade dat ik zei: 'Mijn God, ik loof U en dank U voor Uw goedheid jegens mij, Gij vertroost en sterkt mij. En terwijl ik de blik op de genoemden persoon wierp, voegde ik hem toe wat de Heilige Jacobus zegt: 'Een onbarmhartig oordeel zal gaan over dengene, die geen barmhartigheid gedaan heeft'.

Voorts hief ik in dien nood mijn ogen ten hemel, mijn God aanroepend, dat Hij mij meer en meer zou troosten en sterken, wat, Hij dan ook gedaan heeft. Want toen ik daar lag uitgestrekt, gebonden en geketend als een arm schaap, dat voor de slachtbank is bestemd, zie, daar raakte God het hart van een der commissarissen aan, die mij wat stro voor verzachting liet geven en zich aldus zeer humaan tegenover mij betoonde. Ik bid de Here, dat Hij zich over hem ontferme én hem genade doe vinden voor Zijn aangezicht. En daar voerde men ons met een grote compagnie soldaten dwars door Doornik heen, waar de arme gelovigen ons medelijdend stonden aan te zien, zij durfden geen woord te doen horen."

U ziet de gemeente in de grootste ontzetting en verslagenheid haar vroegere gevierde prediker tonder de onmenselijkste omstandigheden wegvoeren, een somber lot tegemoet. Voor zeer velen moet de toekomst van de zaak der hervorming er op dat , ogenblik hopeloos hebben uitgezien. Maar deze tarwekorrel, die in de aarde viel en stierf; zou grotere vrucht voortbrengen dan iemand toen nog kon vermoeden.

In Valenciennes wierp men De Brès in de kerker "Brunain", een vunzig hol, waar een ondragelijke lucht hing en waar slechts een kleine opening enig licht toeliet. Nu begonnen opnieuw verhoren en disputeren met onderscheidene personen, met name met Richardot, de bekenden bisschop van Atrecht, opvolger aldaar van Granvelle.

Wanneer men de verslagen van die disputeren leest (zij handelen voornamelijk over de transsubstantiatie, het misoffer, het vagevuur en het primaat van de Paus) kan men zich slechts verbazen over de verbluffende kennis van de kerkvaders, die De Brès aan de dag legde en waarmede hij slagvaardig de beweringen van zijn tegenstanders trachtte te weerleggen.

Men vraagt zich af, of deze uitvoerige stukken wel door de gevangene onder zulke bezwarende en afmattende omstandigheden in de kerker kunnen zijn opgesteld. Wel is waar zegt De Brès zelf aan het slot, dat hij tamelijk uitvoerig (*assez au long*) over deze materie geschreven heeft en biedt hij het geschrevene als een geschenk aan zijn gemeente aan, maar wellicht heeft de auteur van de "Procedures" hierbij ook reeds vroeger door De Brès verzameld materiaal ingelast. Neemt men bij de groten omvang

van zijn theologische disputen en brieven') in aanmerking de betrekkelijk korten tijd (16 April-31, Mei), dien hij in de gevangenis heeft doorgebracht en ook de uitgebreide politieke verhoren, welke hij heeft moeten ondergaan, dan moet men wel tot een dergelijke conclusie komen.

Aan zijn vrouw, die op' dat ogenblik met haar gezin veilig in, Sedan verbleef; heeft De Brès de 18den April een, ontroerend brief geschreven over de toestand, waarin hij verkeerde 2). "Ik, verblijf in de meest versterkten en ondragelijkste kerker die bestaat, somber en duister, welken men wegens zijn donkerheid "Brunain" (schemerhol) noemt; ik krijg slechts lucht door een klein stinkend gat, waar men de onreinheden inwerpt. Ik heb ijzers aan handen en voeten, dik en zwaar, die mij tot een voortdurende hel zijn, omdat zij het vlees afschaven tot mijn arme beenderen.'?

Nu neemt hij afscheid van haar, die een uitermate zwaar leven met hem gedeeld had, hem dikwijls als een trouwe kameraad op zijn reizen had vergezeld en nu. niet eens in de gelegenheid was, hem te bezoeken. Met een eerbied afdwingende geloofsblijdschap weet hij haar te troosten: "Denk ernstig na over de eer, welke God u bewijst, dat Hij u een man gegeven heeft, die niet alleen een dienaar is van de Zoon Gods, maar die ook zóó door God is waardig ge-

1) In B.R.N. VIII beslaan zij 138 bladzijden groot-octavo.

2) a.w., blz. 624 vlgg. Zie ook boven, blz. 12 vlg.

keurd, dat het Hem behaagt, hem de martelaarskroon deelachtig te maken." Integendeel, hij wordt door deze dingen des te meer in' zijn geloof versterkt en is zeker van de overwinning van Jezus Christus, waarin hij zal mogen delen. "Ik had nooit gedacht dat God zóó goedertieren zou geweest zijn jegens zulk een ellendig schepsel als ik ben. Op dit ogenblik gevoel ik de trouw van mijn Heere Jezus Christus. Ik breng nu in practijk wat ik zo dikwijls aan anderen heb gepredikt. En voorzeker moet ik bekennen, dat ik, toen ik destijds predikte, in vergelijking met wat ik thans door de practijk ondervind, sprak als een blinde over de kleuren. Ik heb meer vorderingen gemaakt en meer geleerd sedert ik gevangen ben, dan in mijn gehele leven; ik bevind mij in een zeer goede school. De Heilige Geest is mij gegeven, die mij voortdurend bezielt en mij de wapenen leert hanteren in deze strijd. Anderzijds gaat de satan, de tegenstander van al Gods kinderen, rondom mij als een brieschende en brullende leeuw om mij te verschrikken.. Maar Hij, die tot mij heeft gezegd: 'Heb goeden moed, Ik heb de wereld overwonnen', maakt mij tot overwinnaar. En reeds zie ik, dat de Heer de satan onder mijn voeten verbrijzelt en ik ondervind de kracht Gods, die in mijn zwakheid wordt volbracht."

Uit de brief aan zijn moeder¹⁾, ruim een maand later, spreekt dezelfde gemoedsgesteldheid en het blijkt dat de gevangenschap en de gedurige ondervragingen de moedigen man in geen enkel opzicht murw hebben gemaakt of zijn geloof en blijmoedig vertrouwen hebben geschokt. Deze brief is bijna een aaneenrijging van talrijke aanhalingen uit de Bijbel; daaronder ook enkele uit de Apocriefe boeken, waarschijnlijk een gevolg van het feit, dat deze in de door De Brès gebruikte Franse vertaling (misschien die van Lefèvre d'Étaples, 1530) mede opgenomen waren. Men bemerkt onmiddellijk, hier niet te doen 'te hebben met iemand, die uit hoofde van zijn ambt nu eenmaal een zekere vaardigheid verkregen

héeft in het citeren van Bijbelplaatsen, doch met een mens, die steeds bij de Schrift heeft geleefd, daarin de steun voor zijn leven en de klankbodem van zijn ziel bezit, en die nu, op het ogenblik, dat hij met de marteldood voor ogen de balans

f

1) a.w., blz. 628, vlgg.

van zijn leven opmaakt, slechts daarin zijn heil en troost vindt uitgedrukt.

Hij is er zich van bewust, dat zijn levenswerk niet tevergeefs is geweest, "want God heeft mijn dienst gezegend en in ruime mate vruchtbaar gemaakt, zodat de Kerk er nog vele jaren na mijn dood de gevolgen van zal ondervinden". En evenmin zal zijn dood tevergeefs zijn: "Daar is nog veel goed zaad, hetwelk ik gezaaid heb, dat nu als het ware onder de grond bedolven ligt; doch wanneer het zal bevochtigd zijn met mijn bloed, zal het opgroeien en zich wonderlijk openbaren".

De Brès is in zijn gevangenschap verzekerd van de voortdurende nabijheid van zijn Heer, Jezus Christus. "Hij is hier gevangen met mij. Ik zie Hem, om zo te zeggen, ingesloten en gekluisterd in mijn ijzers en boeien. Ik zie Hem met mijn geestesoog ingesloten in mijn naargeestige en duistere kerker, daar Hij mij door het woord Zijner waarheid beloofd heeft, met mij' te zijn alle dagen tot aan het einde der' wereld. Hij zegt, dat wanneer een Zijner minste discipelen gevangen is, Hij het zelf is, met deze woorden: 'Ik was in de gevangenis en gij hebt mij bezocht'." Tenslotte stelt Guido zijn moeder het kloeke voorbeeld van vroegere martelaars voor ogen om zichzelf en, haar te bemoedigen en het oog onverwrikt gevestigd te houden op de komende overwinning en heerlijkheid.

Het is volstrekt niet onmogelijk, dat De Brès, deze dingen schrijvende, behalve de geciteerde Bijbelwoorden ook Tertullianus' "ad martyres" voor de geest heeft gestaan; de overweging, dat ook in de "Epistre au roy" deze kerkvader in soortgelijk verband wordt aangehaald en dat de Calvinisten in het algemeen hun rechteloosheid vergeleken met die der oude Christenen onder de Romeinse willekeur, doet deze mogelijkheid aan waarschijnlijkheid winnen. Tertullianus troost de martelaren van zijn dagen met de verzekering, dat de Heilige Geest met hen de kerker is binnengetrepen; het moge er duister zijn, maar zij zelf zijn het licht; zij liggen er in boeien, maar door God zijn zij bevrijd; er hangt een slechte atmosfeer, maar zelf zijn zij een aangename reuk; zij wachten hun rechter, maar zij zullen zelf over hun rechters oordelen; de kerker is voor hen de oefenplaats, waar het vlees door de geest wordt geoefend; als reeds onder de heidenen mensen worden gevonden, die voor hun overtuiging leden, hoeveel te meer zal een Christen het martelaarschap willen dragen, om de hemelse glorie en het goddelijk loon te verwerven.

De overeenstemming tussen deze gedachten en die van De Bres in zijn laatste levensdagen, is opvallend.

Den 31sten Mei, om 3 uur in de nacht, kregen Guido de Bres en Pérégrin de la Grange aanzegging, dat zij zich hadden voor te bereiden op hun dood. Guido had gelegenheid om afscheid te nemen van zijn medegevangenen. Hij gevoelde zich, naar zijn eigen woorden, van ogenblik tot ogenblik bekrachtigd door zijn God, dien hij kon loven om de groot eer en genade, dat hij voor de leer van de Zoon Gods mocht sterven. Hij sprak zijn medebroeders moed in en vermaande hen: "Wacht u wel om iets te doen tegen uw geweten.; want ik voorzie, dat de vijanden van het Evangelie hun woede aan ons zullen koelen om later ook u te doen wankelen, ten einde u te verleiden en u dingen te laten doen, die tegen uw geweten ingaan... O mijn broeders, welk een goede

zaak is het, een goed geweten te bewaren". En met een blijmoedig en lachend gezicht zei hij - naar het getuigenis van een tijdgenoot -: "Het komt mij voor, dat mijn ziel vleugelen heeft om ten hemel op te varen, want ik ben heden genood ter bruiloft van mijn Heer, de Zoon Gods" 1).

De la Grange betoonde zich niet minder standvastig en moedig. De beide gevangenen werden ten stadhuize geleid om hun vonnis te vernemen, waarin alleen sprake was van een ongeoorloofde bediening van het Avondmaal, maar dat in geen enkel opzicht betrekking had op de leer, die zij gepredikt hadden.

Aan Pérégrin de la Grange werd het doodvonnis het eerst voltrokken. Daarna bracht men Guido op het schavot en gunde hem niet eenmaal de gelegenheid om knielend zijn gebed te doen. Staande op de ladder van de galg heeft de prediker de omstanders nog enige woorden toegesproken. Hij vermaande het volk, eerbied en gehoorzaamheid te betuigen aan de magistraat en te volharden in de leer, door hem gepredikt. Maar voor hij nog met zijn toespraak gereed was, werd de ladder onder hem weggetrokken...

Een groot tumult ontstond onder de schare, waarop de soldaten in het wilde weg op de menigte begonnen te schieten en een groot aantal doden en gewonden veroorzaakten.

Aldus was het einde van de man, aan wiens onmiddellijke invloed het Calvinisme zijn opkomst en verbreiding in de Nederlanden te danken heeft. Inzonderheid de Noordelijke provinciën hebben, toen de hervorming in het Zuiden met geweld ten onder was gebracht, de erfenis, welke Guido de Bres had nagelaten, aanvaard; met name hebben zij zijn Belijdenis des geloofs tot Formulier van eenheid voor de Kerk verheven, de opsteller ook daarin navolgend, dat men zich bereid toonde, dit geloofsstuk met zijn bloed te ondertekenen.

De Bres heeft het martelaarschap niet gezocht, integendeel, hij heeft het telkens ontvlucht; de gelegenheid tot belijden heeft hij evenwel nooit laten voorbijgaan en toen het martelaarschap hem werd, opgelegd, heeft hij het als een geschenk Gods met vreugde aanvaard.

Wij besluiten deze levensschets met het slot van een van de brieven, die De Bres kort vóór zijn dood uit de gevangenis aan de gemeente van Valenciennes heeft gezonden 1). Het is te beschouwen als zijn geestelijk testament aan zijn Kerk. Wanneer de Kerk deze groten belijder en martelaar in ere wil houden, zal zij dat slechts kunnen doen door ook deze woorden, die tot zijn laatste behoren, te betrachten.

"Overigens mijn waarde broeders, mijn blijdschap en mijn kroon, weest sterk in de kracht van onzen God. En weest niet als een riet, dat van alle winden wordt heen en weer bewogen, maar doorstaat met volharding de beproeving en het "examen" des Heren, geworteld, sterk en standvastig zijnde. Indien gij wandelt in de vreze Gods, zal Hij Zijn aangezicht tot u wenden en u bevrijden, uw vijanden die de Zijne zijn omver werpend, en Hij zal u grotere vrijmoedigheid geven dan ooit om Hem te dienen."

En na zijn vrouw en kinderen in de liefde van zijn gemeenteleden te hebben aanbevolen, besluit hij:

"Ik bid mijn God, dat het Hem behage, u te bevestigen in de kennis van Zijn woord tot het einde toe. Amen, amen, mijn goede volk van Valenciennes.

Uit de gevangenis van Valenciennes, in mijn hol, genaamd Brunain, heden de 18de April 1567.

Vaarwel, mijn schaapkens, het ga u wel.

Uw broeder en trouwe herder, gevangene ter wille van Jezus Christus,

GUY DE BRÈS
VAN BERGEN.”

2. MARNIX VAN ST. ALDEGONDE EN ZIJN BETEKENIS VOOR DE VESTIGING VAN DE NEDERLANDSE GEREFORMEERDE KERK

In de grote worsteling om ons zelfstandig volksbestaan is er bijkans mystiek verband waar te nemen tussen de strijd om de nationale vrijheid tegen de Spaanse overweldiger en dien, welke gevoerd werd voor de godsdienstige vrijheid om God naar Zijn Woord en naar eigen gewetensovertuiging te dienen.

Het is waar, dit verband heeft zelfs de tijdgenoten niet altijd helder voor Dogen gestaan. Dikwijls heeft het meer op de achtergrond zijn invloed uitgeoefend dan dat het onder alle omstandigheden naar voren is gebracht als inzet van de kamp; het is zelfs meermalen een punt van verwijdering geweest tussen hen, die toch tezamen de wapenen hadden opgenomen. En al zal het voor het historische onderzoek wel altijd een voorwerp van discussie blijven, waar en in hoever dit verband kan worden aangewezen

dat het éér van het begin af aan geweest is en ook op de ontwikkeling der gebeurtenissen zijn stempel heeft gezet, laat zich onloochenbaar vaststellen.

Een van de leidende figuren, voor wie de samenhang tussen "de godsdienstigen en de politieke vrijheidsstrijd van meet af aan klaar voor de geest stond, reeds in de jaren dat de Prins van Oranje zijn keuze nog niet gedaan had en ook het overgrote deel van de adel nog aarzelde, is Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde. Ja, de betekenis van deze voortreffelijker man reikt nog verder: hij heeft begrepen, dat de eenheid van de godsdienstige met de nationale zaak slechts kon bestaan wanneer de eerste de grondslag vormde van de tweede en dat de vorming van een godsdienstige volksovertuiging niet beter gediend kon worden dan door de verstrooide Calvinistische gemeenten samen te smeden tot één groot en hecht, nationaal kerkverband. Van 1570 af zien wij hem in nauwe samenwerking met Oranje optreden. Legde deze met zijn brede staatsmansblik vooral de nadruk op de politieke eenwording van het Nederlandse volk daarbij evenwel in toenemende mate het Calvinisme als leidend beginsel erkennende - Marnix daarentegen trad, hoewel ook hij grote staatkundige verdiensten bezat, meer op als vormer van het godsdienstige leven en als geestelijk opvoeder der jonge natie.

Over de gehele linie heeft deze edelman de meest waardevolle bijdragen geleverd tot de organisatie en de nationale stempeling van het Calvinisme in de Nederlanden. Zijn veelzijdige arbeid legt daar een sprekend getuigenis van af: hij wist de kerkelijke consistoriën te betrekken in de opstand, bevorderde de organisatie der één Hervormde Kerk, werkte mede aan de stichting der Leidsche Universiteit, bepleitte de zaak van Kerk en vaderland zowel binnenslands bij de Staten als naar buiten bij de keizer van Duitsland en bij de koningin van Engeland; intussen deed hij ontelbare boeken en pamfletten het licht zien ter verdediging van de Calvinistische leer tegenover de Roomse Kerk en de Spaanse tirannie; hij nam de geschiedschrijving van de opstand op zich, bezorgde een psalmberijming en maakte een begin met een nieuwe vertaling van de Bijbel. Men heeft Marnix gelijkelijk als "vir politicus" en "vir ecclesiasticus" geëerd. Toch liggen zijn grootste verdiensten ongetwijfeld op het gebied der Kerk en wel juist daar, waar het kerkelijke en het nationale belang elkander raakten. Daarom willen wij voornamelijk aan deze zijde van zijn levenswerk aandacht schenken.

Marnix' geboortedatum is niet met zekerheid bekend, maar zal gesteld moeten worden

tussen 8 Maart en 20 Juli 1540 1). Voortgesproten uit een aanzienlijk geslacht, dat wel oorspronkelijk uit Savoye afkomstig was, maar zich later in Brabant had gevestigd en verwant was aan verschillende adellijke Nederlandse families, voelde Aldegonde zich op het allernauwst verbonden aan de Nederlanders stam.

1) Vgl. J. N. Bakhuizen van de Brink, Het geboortejaar en het graf van Marnix van St. A., art. in: De Gids, 1938, II, blz. 326-332. A. A. van Schelven, Marnix van St. Aldegonde, Utr. 1939, blz. t vlg.

Van zijn vroege jeugdijaren weten wij niets. In 1553 werd hij als student ingeschreven aan de universiteit van Leuven en toen hij deze in 1555 verliet om zijn studie aan sommige andere Europese hogescholen voort te zetten, was hij waarschijnlijk nog Rooms-Katholiek. Vermoedelijk heeft zijn innerlijke overgang tot de Reformatie plaats gehad tijdens zijn verblijf te Dôle (Franche Comté) of aan een der Italiaanse universiteiten. In elk geval was hij, toen hij in 1559, samen met zijn broeder Jan van Thoulouse, te Genève aankwam, de hervormde denkbeelden reeds toegedaan. Daar heeft hij, evenals zovele andere belangrijke vertegenwoordigers van het Nederlandse Calvinisme, 'natuurlijk de directen invloed ondergaan van Calvijn en met name ook - blijkens zijn correspondentie - van Beza.

In de eerste jaren na 1560 vinden wij Marnix weer in de Nederlanden, waar hij zich, na nog - wellicht ter wille van eigen veiligheid - een tijdlang in Engeland vertoefd te hebben, vestigde te Breda. Hier leidde hij voorlopig nog een teruggetrokken leven, "als verborgen" naar hij zelf zegt, "onder' het kruis der vervolgingen, die toen zeer hard waren" 1).

Reeds in die jaren schaarde de edelman zich aan de zijde der Calvinistische vervolgers, betoonde zijn sympathie met hun bitter lot en voelde zich één met deze merendeels toch' zeer eenvoudige lieden. In hun huis-ontvingen hij en zijn vrouw de reizende predikanten en gaven gelegenheid tot het houden van godsdienstige samenkomsten. In later dagen bezochten zij ook regelmatig de hagepreken. De aanwezigheid van het Nassausche hof in Breda bood Marnix gelegenheid om in aanraking te komen met Willem van Oranje en Lodewijk van Nassau, welke laatste toen reeds reformatorisch gezind was.

Langzamerhand zien wij Aldegonde zich dan losmaken uit dit teruggetrokken leven om allereerst zijn bemoeienis te gaan uitstrekken tot de kerken. Zijn positie en zijn theologische opleiding maakten hem tot de aangewezen man om een bemiddelende rol te gaan spelen tussen de adel en de kerkelijke constoriën, ten einde gezamenlijk zich te beraden, wat gedaan kon worden om

1) A. Lacroix, Oeuvres de Ph. de Marnix, Correspondance et Melanges, 1860, p. 436.
43

aan de steeds meer onhoudbaar wordende toestand van het land een einde te maken. Terwijl Jan van Thoulouse de verbindingsschakel vormde tussen de adel en de kooplieden, had Marnix gezien, dat er in de kerkeraden krachten scholen, welke voor de geestelijke en staatkundige bevrijding der natie onontbeerlijk waren. Op grond van zijn uitlatingen in die jaren mogen wij aannemen, dat hij zich met dit contact met de consistoriën nog geen openlijk verzet tegen de koning, laat staan een gewapenden opstand, ten doel had gesteld. Toch voelde hij zich reeds aangetrokken tot die groepen, die een principiële en meer en meer tot radicalisme neigende houding tegenover de Spaanse en Roomse overheersing aannamen.

De algemene toestand was reeds in 1559 aanmerkelijk verscherpt door de instelling van 18 bisdommen in de Nederlanden. Zowel bij Rooms als onRooms vatte verontrusting post. De geestelijkheid voelde deze maatregel als een beknutting van haar vrijheid, te meer, wijl de nieuwe bisschoppen als inkomsten aanzienlijke kloostergoederen toegewezen kregen; de adel zag zich van zijn. oude rechten op de bisschopszetels beroofd; de protestanten van alle schakeringen vreesden terecht verscherping van de inquisitie.

Bij dit alles kwam de steeds feller wordende volkshaat tegen het Spaanse régime en de kettervervolging. In kardinaal Granvelle zag men de belichaming daarvan en in 1562 verbonden zelfs verscheidene leden van de hoogste adel zich tegen hem in een Ligue, die wist te bereiken, dat Philips II hem in Maart 1564 terugriep. Toch was er feitelijk nog niets bereikt. De Ligue der "Grotten" had slechts een politieke strijd gevoerd en zich geenszins gewetensvrijheid voor het volk ten doel gesteld.

Anderzijds dacht Philips er niet aan. om ook maar de geringste matiging in zijn eenmaal voorgenomen beleid te betrachten en reeds in Augustus van datzelfde jaar werd. dat duidelijk uit het bevel tot hernieuwde afkondiging der plakaten. De Raad van State stelde, onder invloed van Oranje, alles in het werk om te redden wat er te redden viel om matiging of althans uitstel der plakaten te verkrijgen. Alles was echter te vergeefs. Zelfs een missie van Egmond naar Spanje in April 1565 mislukte volkomen. In December ging de landvoogdes tot de openbare afkondiging der plakaten over.

Toen kon het voor ieder duidelijk zijn, dat de Hispanisering van de Nederlanden tot elke prijs en met alle 'middelen zou worden doorgezet; maar omdat Philips vóór het zenden van Alva nog poogde zijn plannen langs geleidelijke en politiek-juridische weg te verwezenlijken 1), waren velen blind voor de wezenlijke aard er van.

De Ligue der "Grotten" had gefaald. Maar intussen had onder de lagere adel het Calvinisme verscheidene aanhangers gewonnen en deze waren het nu, die in Augustus 1565 met elkander het plan beraamden, alsnog al het mogelijke te doen tot redding van het land. Het verwondert ons niet, de heer van St. Aldegonde onder hen aan te treffen.

Op een bijeenkomst, die Lodewijk van Nassau te Spa had samengeroepen, werden voorbereidende besprekingen gevoerd tot oprichting van een verbond van edelen. In November werd te Brussel

het verbond definitief opgericht, op een vergadering, die stond onder leiding van de Calvinistische predikant Franciscus Junius en over welker karakter wij dus niet in het onzekere behoeven te verkeren. Het kan aan geen twijfel onderhevig zijn, of de Calvinistische grondbeginselen hebben bij de oprichting van het Compromis gewicht in de schaal gelegd.

In Februari 1566 werden de besprekingen voortgezet te Breda en te Hoogstraten. Marnix haastte zich de besluiten telkens aan de kerken mee te delen. In Maart, Mei en Juni van dat jaar zien wij hem telkens verschijnen op vergaderingen van den "conventus" een semi-politiek lichaam van de gemeente te Antwerpen 2) of in de provinciale synoden aldaar, ten einde de kerkelijke leiders voor de nationale zaak te interesseren en hun medewerking in te roepen. Vele andere edelen, met name Egmond, wilden van een samengaan met "kettters" en "revolutionnaires" niets weten, zelfs Oranje stond er in die dagen nog met bedenkingen tegenover, maar Marnix wist reeds lang, dat er op deze eenvoudige, doch beginselvaste mensen beter te bouwen viel dan op de halfslachtigen uit de hoogste kringen in den lande.

1) Vgl. J. Brouwer, . Montigny, blz. 77--s 53, spec. 87.

2) Vgl. H. A. Enno van Gelder, Filips van Marnix in de eerste jaren van het verzet tegen Films II, in het gedenkboek: Marnix van Sinte Aldegonde, Brussel - Amst. 1938 blz. 299.

Intussen is er juist van die kerkelijke kringen, voornamelijk uit Antwerpen, "slechte en geringe luyden" zoals zij zichzelf noemen, in dien tijd een daad uitgegaan van de allereerste rang: de aanbieding van een smeekschrift aan keizer Maximiliaan II om hulp te vragen en tussenkomst bij Philips II ten behoeve van de Nederlanden. De opsteller ervan was Marnix. Aan wie had men deze taak ook beter kunnen toevertrouwen?

Onder de hervormden koesterde men van de onlangs (1564) aan de regering gekomen Maximiliaan II hooggespannen verwachtingen. De keizer had in zijn jeugd immers onder invloed van evangelische leermeesters gestaan en van zijn welwillende gezindheid jegens de protestanten maakte hij geen geheim. Toen nu tegen Mei 1566 de Rijksdag te Augsburg bijeengeroepen was en de Calvinistische Frederik III van de Paltz zich bereid toonde, de zaak der Nederlandse Gereformeerden daar te bepleiten, werden; hem de stukken toegezonden; zij zijn door diens bemiddeling aan de keizer ter hand gesteld en zullen zeker ook Philips II hebben bereikt. Het waren een "Oratio Ecclesiarum Christi" (Verhoog der Kercken Christi) en een "Libellus Supplex" (Smeek-Brief van de gelovigen in de Nederlanden), waaraan was toegevoegd een exemplaar van de Nederlandse Geloofsbelijdenis 1).

De eerste beide stukken zijn van de hand van Marnix.

"De liefde van ons seer soete Vaderlant", zo begint het Smeekschrift, "ende de beklagelycken ende ellendigen staet der Kercken Christi, die daer hij onder het joc des Antichrists suchten, dringt ende dwingt ons, on-overwinnelyckste Keyser, altijd Vermeerder des Rycx, ende goedertierenste Heere, om met aller nedricheydt aen te roepen de hulpe uwer Majesteyt" 2).

Deze kan daarin bestaan, dat de keizer ten gunste der Nederlandse hervormden bij de koning van Spanje zal tussenbeide komen om hem de juiste toedracht van zaken onder het oog te brengen, opdat "wij, tenminste eens, wettelijck eerst gehoord, eer wij verdoemt werden, dwelck. ons tot noch toe tegen alle so Menseijcke als Goddelijcke

1) J. J. van Toorenenbergen, Ene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandse Geloofsbelijdenis, 's-Grav. [1861]. Hierin zijn de stukken in het Latijn en in Nederlandse vertaling opnieuw uitgegeven.

2) a.w., blz. CI.

Rechten, altijd gheweygert is" 1). Marnix is in deze tijd nog van I de goeden wil van de koning overtuigd; deze wordt alleen verkeerd ingelicht. "Overmidts onsen ghenadichsten Coninck uit onwetentheydt sondicht ende niet door moet-willicheydt, ende tegen de Sone des mensen, ende niet tegen de heilighen Geest (want ramp-salicheydt sal dien over-tomen, die de bekende waerheydt moet-willichlyck haten. ende vervolghen) verhoppen wy ende vermoeden alles goets van sijne bekeringhe."

En verderop wordt van de koning nog gezegd, dat hij "van sijns aerdts halven vreemdt is van alle wreetheydt".

Het stuk dringt dan aan op het bijeenroepen van een algemeen Protestantse synode, zowel Luthers dus als Gereformeerd, ten einde alle leergeschillen op te klaren. Marnix had met de meeste zijner tijdgenoten gemeen een groot vertrouwen in openbare godsdienstgesprekken. De geschiedenis heeft echter geleerd, dat zij over het algemeen maar weinig goeds tot, stand brachten.

In een samenspreking met de Rooms en ziet Marnix echter geen heil: "Uwe Keyserlijcke Majesteyt en moet noch heeft niets goets te verwachten van de Concilien, ofte bij-een-comsten van die van de Roomse Kercke: aenghesien'kdat het fraey en lieve Concilie lest te Trenten ghehouden, alle de plompste dwalinghen ende mis- bruycken verontschuldicht ende rechtveerdicht".

Met grote vrijmoedigheid en met ondersteuning van talloze bewijsplaatsen uit de Bijbel wordt de keizer (in het Vertoog nog sterker dan in de Smeekbrief) op zijn roeping gewezen om als christelijk vorst de ware religie te beschermen. "Ten zijn de mensen niet, maer 't. is Godt, die nae sijn welgevallen, de Coningen stelt ende afstelt: die derhalven van uwe Keyserlijcke Majesteyt in alle eerbiedinge, achtervolgende sijn woort, moet ghedient ende ghe-eert worden."

Bij voorbaat waarschuwt Marnix, in zijn pittigen schrijftrant, de keizer voor dubbelhartigheid: "Voorts soo uwe Keyserlijcke Majesteit meynt te houden een middelbare en midde'wech, om de gunste t'eender ende t'ander zijde te behalven, dat sy voorsichtelijck toesie, dat sy niet en dwale, ende haer bedrieghe, ende ten eynde al te laet, niet en bevinde

1) a.w., blz. CIV.

46

waerachtch te zijn, 'tgene men in een.gemeyn spreek-woort seyt, dat die t'eender tijdt twee 'Nasen te ghelijck jaecht, gheen van beyderi en vanght" 1).

Zijne Majesteit zoeken veleer "aen te gaen een vast ende on-oplosselijck verlondt met Gode ende sijnen Christo of Gezalfden, onsen Heere ende enighen Salichmaker, ende dat sy pooghe by alle schuldighe plichte en gehoorsaemheyt, om sijne gheboden te volbrengen".

Uit een en ander blijkt, dat Marnix van St. Aldegonde en de kerken, namens welke hij het woord voerde, van de Rijksdag niet slechts bevordering der godsdienstvrijheid verwachtten, maar wel degelijk veroordeling en uitroeiing van de werkelijke ketterij, nl. de Roomse. Eerst een zestal jaren later zou Marnix' stand punt in deze een wijziging ondergaan.

Het resultaat van het rekwes t aan. de Rijksdag is zeker niet zodanig geweest als de opstellers gehoopt en waarschijnlijk ook verwacht hadden. Met name Maximiliaan zelf moet hen hierin zwaar hebben teleurgesteld. Wel is waar heeft hij in een schrijven aan Philips deze tot matiging trachten te bewegen, maar tegelijk heeft hij, uit politieke bijoogmerken, toegestaan dat de Spaanse koningin Duitsland troepen wierf om de opstandige Nederlanden te onderdrukken. Dit neemt toch niet weg, dat de aanbieding van de genoemde stukken en de behandeling ervan in de Rijksdag hoogst belangrijk zijn geweest voor de zaak der Calvinisten. De noodkreet der Nederlandse vervolgd en had weerklank gevonden in verschillende Duitse landen en, het is zeker niet het minst daaraan te danken, dat de in het volgend jaar uitgeweken Gereformeerden in vele steden een goede bescherming genoten. Bovendien leveren deze stukken het ,bewijs, dat in onzen bevrijdingsoorlog het opkomen voor de waren godsdienst niet alleen in

beginsel, maar ook historisch-feitelijk primair is geweest aan dat voor de staatkundige vrijheid.

Het Smeekschrift is gedateerd: 1 April 1566. Dit betekent, dat vóór de plannen der edelen een vasten vorm hadden gekregen welke vorm trouwens niet verder reikte dan de aanbidding van een politiek rekwest aan de landvoogdes - de Gereformeerden op grond van hun belijdenis reeds een poging hadden gedaan om hulp uit het buitenland te verkrijgen 1).

Op 5 April 1566 vond de aanbidding van het Smeekschrift der edelen aan Margaretha te Brussel plaats en ook de heer van St. Aldegonde bevond zich in de schitterende stoet. Aanvankelijk had het de schijn, dat de nieuwe denkbeelden volkomen zouden zegevieren. De landvoogdes was zeer beducht over de ontwikkeling der gebeurtenissen en ook de geestelijkheid was geïntimideerd door het overal opwakend verzet.

Tegen allerlei verdachtmaking, als zou de aanbidding van het Smeekschrift der edelen reeds een sein tot opstand tegen de koning betekend hebben, heeft Marnix de volstrekt legale bedoeling ervan verdedigd. "Ik zou wel eens willen weten", zo schrijft hij in zijn "Vraye Narration", „in welke wetten of gewoonten, in welke historiën of annalen men gevonden heeft, dat het aan hen, die zich in enige zaak ter wereld bezwaard gevoelen, niet geoorloofd, ja zelfs dat het voor hen niet rechtvaardig of redelijk zou zijn, hun vorst en heer een rekwest aan te bieden om enige verlichting en behoorlijke hulp te verkrijgen 2)." Van de slechte raadgevers beroept de schrijver zich op de koning zelf, in wie hij nog steeds alle vertrouwen heeft, ' "niet alleen omdat zijn natuurlijke zachtgeardheid buitengemeen is, maar ook omdat hij zelf met plechtige woorden heeft beloofd, hen, die met zulk een advies en raad bij hem zouden willen aankomen, streng te straffen". Het aantal edelen was wel zeer groot, 4 à 500, maar het feit dat zij ongewapend waren bewijst, dat zij geenszins een aanslag in de zin hadden, doch slechts door hun grote getal de gewenste indruk wilden maken, zowel op de landvoogdes zelf als op haar raadslieden en op de 'kerkelijke inquisiteurs.

Helaas is de verademing, die het "wonderjaar" 1566 beloofde te zullen brengen, slechts van korte duur geweest. Reeds tegen het einde van dat jaar trad de reactie in. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen.

1) Vgl. Van Toorenenbergen, a.za., blz. 53 vlg.

2) Praye Narration et apologie des choses Passies au Pays-Bas touchant le fait de la religion de l'an 1566) ed. Van Toorenenbergen, Ph. van Marnix van St. Aldegonde, Godsd. en kerkelijke Geschriften, 's-Grav. 1871, I, blz. 53 vlg.

Vooreerst gaf de in uitzicht gestelde "moderatie" in werkelijkheid slechts het tegendeel van 's konings toe- zeggings te zien: op hoogst enkele uitzonderingen na werden de plak- katen tegen de ketters gehandhaafd, ja, in sommige gevallen nog verscherpt. Daar kwam bij, dat het Compromis meer en meer ging laboreren aan zijn innerlijke tweeslachtigheid. De oorspronkelijke protestantse groep stelde zich principieel te weer tegen de vervolging van de hervormden godsdienst en ging langzamerhand inzien, dat aan een gewapend verzet op de duur niet te ontkomen viel. Maar de Rooms-Katholieke edelen, die, vooral op aandrang van Oranje, tot het verbond waren uitgenodigd, wens-

ten tot elke prijs de samenwerking met het Spaanse gezag te bestendigen en konden dus door de machthebbers gemakkelijk buiten gevecht worden gesteld.

En tot overmaat van ramp brak de **Beeldenstorm los**. Want zo hebben toch alle verantwoordelijke mannen, ook onder de verdedigers er van - zoals Marnix van St. Aldegonde het aangevoeld: deze gebeurtenis kwam wel op een zeer ongelegen tijdstip en werd voor de goede zaak van religie en vaderland noodlottig.

Als een orkaan voer de Beeldenstorm over het land. Plotseling, in Augustus 1566, brak hij los in het uiterste Zuiden en bracht in enkele weken tijds een schade aan kerken en kunstschaten aan, die onnoemelijk en onherstelbaar is. Als een lopend vuur tastte hij de ene stad na de andere aan, tot hoog in Groningen toe. Het is niet, juist, dat de storm zich even plotseling weer heeft neergelegd als hij was opgekomen 1). De nawerking heeft, zij het ook in minder gewelddadige mate, nog jaren geduurd 2).

Marnix heeft deze zaak een en ander maal met klem verdedigd 3). Voor de kunstzinnige zijde ervan heeft hij nauwelijks aandacht, hij richt zich alleen op het godsdienstige vraagstuk en maakt de

1) Aldus L. Knappert, Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden, Utr. 1924, blz. 394.

2) Vgl. J. Kleyntjens en H. F. M. Huybers, Corpus Iconoclasticum, Documenten over de Beeldenstorm van 1566 in de Bourgondische Monarchie, Tilburg z. j., blz. VII vlgg.

3) Van de Beelden afgheworpen in de Nederlanden in Aug. 1566, ed. Van Toorenebergen, I; blz. 1-34. Vràye Narration, t.a.p., blz. 98-117.

50

kunst daaraan volkomen ondergeschikt. Een afgodsbeeld -- want zo beschouwt hij de heiligenbeelden en niet anders - verdient geen beter lot dan vernietigd te worden, al is het nog zo schoon. Hebben Israëls vroomste koningen, ja, ook particuliere personen als de profeten, niet telkens de afgodsbeelden vernietigd? Heeft niet Jezus zelf de tempel gereinigd, hoewel Hij daartoe geen officiële volmacht bezat? Tegen de opvatting, die met name door de Luthersen werd aangehangen, dat alleen de overheid tot zulke daden gerechtigd is, stelt Marnix, dat dit in het algemeen wel waar is, doch dat wij, evenals dat vroeger in Israël voorkwam, hier te doen hebben met een bijzondere werking Gods in de harten der mensen om voor Zijn eer op te komen, waar de overheid daarin nalatig is. "Voorzeker, wie alle omstandigheden beschouwt van het feit, dat heden in het geding is, zal gemakkelijk zien, dat alles is geleid en uitgevoerd door een buitengewone kracht Gods, waarvoor de mensen niet konden bestaan. Want men denke zich in, hoe het mogelijk is geweest, dat na verloop van 4 of 5 dagen, vrouwen, kinderen en mannen zonder gezag, zonder wapens, klein in getal, voor het overgrote deel verachte lieden en van geringe stand, door bijna heel het land heen zóveel beelden, altaren en tempel-ornamenten hebben kunnen neerslaan en vernielen, dat de metselaars in verscheidene plaatsen verzekerden, dat wanneer ze geholpen. Waren door 50 man, het hun onmogelijk zou geweest zijn in 8 dagen te vernielen wat jongens in zeer klein getal hadden neergehaald in een of twee dagen... Wie is de man, die zo verblind of zo stompzinnig is, dat hij niet ziet en verstaat, dat het de vinger en de kracht Gods geweest is, die dat heeft gedaan 1)?"

Ons wil dit bewijs voor het ingrijpen. Gods wel hoogst zonderling voorkomen. En het zal ook wel te hoog gegrepen zijn als Marnix de hele beweging wil kenmerken als een

teken van berouw van het volk over zijn vroegere afval van de ware dienst van God, "zoals een gehuwde vrouw, die door verleiding en bedrog zich had overgegeven aan een of anderen minnaar, en daarna tot de ware kennis van haar zonde gekomen, opnieuw in genade door haar man werd aangenomen, stellig uit verachting voor haar

1) t.a.p., blz. 109.

misdrijf niets minder kan doen dan de ringen en juwelen, die zij van haar minnaar had gekregen, te verbranden" 1). Een zo diep geestelijk motief was zeker bij vele bedrijvers van de Beeldenstorm ver te zoeken. Eerder zal het de haat geweest zijn tegen de Roomse kerkleer en -praktijken, waarvan heiligenverering en beeldendienst in heel de hervormingstijd nu eenmaal het kenmerk waren geworden; tegen de geloofsvervolging en de willekeur der inquisitie, waardoor niemand zich meer veilig kon voelen.

Voorts heeft de maatschappelijke nood, waarvan vele, steden tengevolge van het Spaanse wanbeheer en het uitwijken van vooraanstaande kooplieden hadden te lijden, tegenwerkt om de bevolking tot deze daden van onbeheerst geweld op te drijven.

Maar wij moeten er begrip voor hebben, dat ondanks dit, alles ondanks het fanatisme, de haat en de spotlust voor wat anderen heilig was, de diepste achtergrond van de Beeldenstorm in de meeste gevallen van religieuzen aard is geweest. Dat blijkt reeds uit het feit, dat juist in het Zuiden, waar het vuur van de geestdrift het hoogst oplaaide, de minste gevallen van diefstal voorkwamen. Het ging er om, de kerken door het wegnemen van de "afgodische" ornamenten bruikbaar te maken voor de Gereformeerden eredienst. En niet in de laatste plaats heeft de Gereformeerde prediking, waarin de heiligenverering op zo felle, wijze gehekeld werd, de beelden gemaakt tot doelwit der volkswede.

Daarmee roeren wij de vraag aan, wie als de eigenlijke aanstichters moeten worden aangemerkt. Nuyens en andere Rooms-Katholieke historici hebben de predikanten, de consistoriën, jazelfs de edelen als zodanig gebrandmerkt 2).

Nu is de heftige taal der predikanten tegen de heiligenverering bekend en uit proces acta is gebleken, dat waarlijk niet alleen de heffe des volks, maar ook aanzienlijke burgers uit de koopmansstand, ja, hier en daar zelfs edelen aan de beweging hebben deelgenomen.

Maar daarmee is volstrekt niet gezegd, dat de Beeldenstorm van de kerkelijke leidslieden of van de toonaangevenden adel zou zijn uitgegaan.

1) t.a.p., blz. 115 vlg.

2) Vgl. W. J. F. Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandse beroerten, 1565-70*. II, blz. 145.

Nergens is gebleken, dat de predikanten rechtstreeks tot vernieling zouden hebben aangespoord. Integendeel, velen van hen hebben haar nadrukkelijk afgekeurd. Het belangrijkste historische argument evenwel tegen de bovengenoemde beschuldigingen is, dat de Beeldenstorm voor de Calvinisten op een allerongeleegenst moment kwam en dat de verantwoordelijke leiders de rampzalige gevolgen ervan dan ook met verontrusting hebben voorzien; Men had immers juist enige faciliteiten van de regering weten te bekomen en beraamde plannen om door middel van een verzoekschrift nieuwe voordelen te behalen. Doch door deze daden van geweld zag men

zich plotseling in dit streven gestoord.;

"Het tijdstip", zegt Marnix, "kwam hun [nl. de predikanten, ouderlingen, consistoriën en leidinggevenden personen] niet gelegen, wijl zij allen bij gemeenschappelijk overleg besloten hadden, hun afgevaardigden naar Brussel te zenden, om hare Hoogheid te smeken, hun, bij wijze van voorlopigen maatregel, enige kerken of andere vergaderplaatsen toe te staan voor de uitoefening van hun religie, ten einde hierdoor alle troebelen en ongeregelheden te vermijden; en zij hoopten wel, dat zij dit zouden verkrijgen, omdat ieder toen inzag, dat het het enige middel was om het volk in orde en rust te houden. Konden zij hun zaak niet alleen maar erger maken en slechts ongenade verkrijgen bij hare Hoogheid, indien zij tegelijkertijd waren overgegaan tot een daad, welke zo nadelig voor hen was en zo tegenstrijdig met hun verzoekschrift 1)?"

Daar kwam nog bij, dat de Beeldenstorm vele Lutherse vorsten van de Nederlandse Calvinisten vervreemde. De pogingen, waartoe ook Marnix ijverig meehielp, om eenheid te scheppen tussen Luthers en Gereformeerden, zijn op niets uitgelopen.

De Beeldenstorm heeft aan de zaak der Hervorming enkel maar kwaad gedaan en de leiders, wel verre van er toe te hebben aangezet, hebben dat zeer goed geweten.

Intussen ontwikkelden de dingen in de Nederlanden zich met grote snelheid. De noodzakelijkheid van een gewapend verzet werd, nadat ook het befaamde aanbod van drie miljoen door het verbond der kooplieden, om de vrijheid van Philips af te kopen, 1)

t.a.p., blz. 99.

had gefaald, steeds dringender. In Februari 1567 werd de heer van St. Aldegonde thesaurier-generaal van het Compromis der edelen, speciaal belast met de financiering der troepenwerving. Het was echter al te laat. Had men in de zomer van het vorige jaar de koenen stap maar gewaagd! Toen heerschten in de kringen der regering de grootste onrust en verwarring; de "informationes aan het Vaticaan waren pessimistisch over de toename der ketterij en de onmacht of onwilligheid van de magistraat daar tegenover 1).

Doch thans hadden de gevolgen van de onenigheid in de adel, ja, de openlijke tegenstarid van de Rooms-Katholieken. onder hen, zoals Egmond, zich reeds te ver ontwikkeld. Nadat men reeds een bijeengebracht leger had moeten ontbinden wegens geldgebrek, werd nogmaals een poging gewaagd. Brederode, de aangewezen man om als aanvoerder op te treden, was daarvoor niet beschikbaar. In zijn plaats nam Jan van Thoulouse het bevel op zich. Maar voor de ogen der Calvinisten in Antwerpen, waar in die rampzalige dagen ook Oranje zich bevond, werd dit legertje hulpeloos verslagen bij Austruweel en Marnix dappere broeder sneuvelde te midden der zijnen (13 Maart 1567). De zaak van het land scheen hopeloos.

De 22ste April week Oranje uit naar Duitsland. Duizenden volgden of waren hem reeds voorgegaan. Onder hen bevond zich ook Philips van Marnix, die, met prijsgeving van al zijn bezittingen (welke later bij vonnis van de Bloedraad verbeurd zijn verklaard), misschien zelfs in het gevolg van de Prins de reis heeft gemaakt.

Het is merkwaardig genoeg, juist gedurende zijn vijfjarige ballingschap (1567-1572) geweest, dat Marnix het meestétekenis- volle - Werk voor de Hervormde Kerk, en daarmee voor de nationale zaak, heeft verricht. Voorloopig kon hij zich niet anders uiten dan met de pen. Maar dit heeft hij dan ook gedaan en wel in der} scherpsten vorm dien hij vinden kon: de satyre.

Tijdens zijn verblijf op de Lütetzburg van Ulrico Manningha, in de omgeving van

Emden, kwam zijn befaamde "**Biëncorf**" tot stand. Dat dit geschrift, te midden van de stroom van pamfletten, waarmede men toentertijd elkander placht te bestrijden, zulk een vooraan-

1) Vgl. L. Knappert, a.w., blz. 381 vlg.

staande en blijvende plaats heeft weten te veroveren, moet wel te danken zijn aan de pikanten vorm, waarin het gesteld was en zeker ook aan de naam van de beroemden auteur, toen die eenmaal bekend was geworden.

Men heeft de Biëncorf beurtelings verafschuwd en bewonderd. Busken Huet heeft het bekende vonnis geveld, dat "de scherts van Marnix de scherts is van een haai, Welke twee rijen scherpe gepunte tanden laat zien, maar welker binnenste een kelder is, waarin de haat op fust ligt" 1).

Ernstiger nog is zijn oordeel, dat "de veelzins smakeloze en onhebbelijke Bijenkorf in de literatuur van het tijdvak de scherpe uitdrukking is geweest van het negatieve in de oorsprong der noord-Nederlandse republiek" 2). Wat het laatste aangaat: dit verwijt treft Marnix toch wel allerminst Indien iemand de positieve grondslagen van de oorsprong onzer natie heeft aangewezen, verdedigd en verstevigd, dan is hij het geweest. Trouwens, uit de ironie van de Biëncorf zelf blijkt ten duidelijkste de zeer positieve bedoeling: de kerkleer uitsluitend af te meten aan en te funderen op de Heilige Schrift.

En wat Busken Huets eerste oordeel betreft: men bedenke, dat onder de tragische omstandigheden, waarin land en kerk bij het ontstaan van de Biëncorf verkeerden, de schrijver, die te voren waarlijk alles in het werk had gesteld om op ernstige, alarmerende wijze, ja, met de inzet en het offer van zijn gehele persoon en van zijn goederen, de zaak der Hervorming te dienen, thans weinig anders overbleef dan het wapen van de spot.

Origineel in alles was Marnix daarbij geenszins. De ironieën, persiflages en grappen, die hij bezigt, waren voor een groot deel gemeengoed der polemische literatuur van dien tijd. Zelfs het beeld van de bijenkorf, dat alleen aan het begin en aan het einde van het boek voorkomt, heeft hij waarschijnlijk ontleend aan het vijfde boek van Rabelais "Pantagruel" (van 1564), waarvan hij eerst na de conceptie van zijn werk kennis had gekregen 3).

Het kon niet anders of deze geestrijke, maar inderdaad dikwijls

1) C. Busken Huet, Het land van Rembrand, Haarlem 194.1, 6e druk, blz. 284. 2) t.a.p., blz. 285.

8): Vgl. J. N. Bakhuizen van de Brink, art. in: De Gids, 1940, III, blz. g.

54

hatelijke satyre moest inslaan, want het verbitterde gemoed van het volk vond hier een uitweg in de lach. "Zo is de Biëncorf het antwoord in boekvorm op inquisitie, galg en rad en brandstapels en enen moet wel heel kleinzerig zijn, als men deze verhouding niet wil erkennen. Met andere maatstaven heeft men niet het recht hier te meten" 1)

Niet alleen in geschrifte 2), maar ook metterdaad heeft Aldegonde tijdens zijn ballingschap de Calvinistische zaak willen dienen en zich daartoe met allerlei rechtstreekse kerkelijke arbeid ingelaten. Hij was ervan doordrongen, dat geestelijke en kerkelijke gemeenschap elkaar onderstellen en behoeven, en in die geest wilde hij werkzaam zijn, zo veel als in zijn vermogen was, ook ten behoeve van de verdrukte

broeders in het vaderland, "nadien de Christelicke liefde en enicheyt in ghene verre of nabij liggende geleghentheyte der plaetzen en bestaet, dan enckelick in de handt der lidmaten des lichaems Christi Jesu" 3).

Terwijl zijn aanwezigheid in de vergaderingen van de conventus en der provinciale synoden te Antwerpen nog slechts ten doel had een verbindingsschakel te vormen tussen de actie der edelen en die der kerkelijke leiders, zocht Marnix tijdens zijn ballingschap de interne organisatie der Kerk zelve te bevorderen en zo mogelijk vast te leggen door het samenroepen van een nationale synode.

Het voorbereidend werk daartoe is allereerst geleverd op het Convent van Wesel (Nov. 1568).

Of Marnix, zoals beweerd is 4), de auctor primarius van het convent is geweest, staat niet vast; evenmin op wiens initiatief het dan wel bijeengeroepen is. Maar wij mogen veilig aannemen, dat Marnix, wiens handtekening onder de Weselse artikelen prijkt, al de invloed waarover hij beschikte, zal hebben, aangewend tot het slagen van deze bijeenkomst. De vergadering, hoe

1) t.a.p., blz. 7.

2) Omdat het niet afdoende bewezen is, dat het Wilhelmus van Marnix hand is, laten wij het in dit verband onbesproken. Zie hiervoor beneden, blz. 175 vlgg. §) Geciteerd bij E. Meiners, Oostvriesl. kerkel. geschiedenis, Gron.- 1738, I, blz. 422.

4) J. de Jong, De voorbereiding en constituering van het kerkverband der Ned. Geref. Kerken in de 16e eeuw, (disc. V.U.), Gron. 1911, blz. 63.

belang rijk zij ook voor de continuering der hervormde Kerk geweest mag zijn, droeg niettemin slechts een improvisatorisch karakter. Van een officiële afvaardiging der gemeenten was geen sprake, de aanwezigen waren er als particuliere personen en derhalve verdient de bijeenkomst niet de naam van een synode, doch slechts dien van een convent. Al wilde zij met een zeker gezag spreken, zij kon toch alleen adviezen geven, geen bindende besluiten nemen, wat haar ten onrechte de naam van buitengewone gematigdheid heeft bezorgd. Om dezelfde reden refereert de latere synode van Emden zich dan ook nergens aan haar.

De vergadering werd hoogstwaarschijnlijk, blijkens de eerste ondertekening, voorgezeten door Petrus Datheen; scribe was Moded. Philips van Marnix behoorde tot de aanwezigen. Men bepaalde zich hoofdzakelijk tot regelingen voor de plaatselijke gemeenten in presbyteriale geest, om daardoor meer eenheid te bevorderen, een algemene kerkorde echter aan een latere synode overlatend 1).

In de "middelmatige" dingen, met name de liturgica, liet het convent, daarin trouwens het voorbeeld van niemand minder dan Calvijn volgend, veel over aan het beleid der afzonderlijke gemeenten. Het hield zich verder uitvoerig bezig met de ambten, het beroepen van predikanten, de wijze van preken (niet te lang en geen spitsvondige uitweidingen), de catechisatie, de "profecieën" (dat zijn de Bijbeloefeningen in de week, waar ook gemeenteleden het woord voerden), het huis- en ziekenbezoek, de sacramenten, de huwelijksinzegening, de kerkelijke tucht, de armenverzorging - kortom, het gehele leven der gemeente in zijn breedte en diepte.

Marnix zal het Convent van Wesel van de Lütetzburg uit bezocht hebben, maar omstreeks het midden van 1569 is hij verhuisd naar de Paltz, om daar in dienst te

treden van keurvorst Frederik III, met velen hij door het rekest aan de Rijksdag vroeger al connecties had gehad. Te Heidelberg nam hij volop deel aan het kerkelijke en openbare leven en had er zitting in de "opper-kerkeraad", een lichaam bestaande uit drie kerkelijke en drie poli-

1) Vgl. H. G. Groenewoud, De betekenis van het Convent van Wesel, art. in: *Onder Eigen Vaandel*, 26de jrg. (1941), blz. 286-302.

57

er door het gebrek aan een centrale organisatie nog veel dienaren, die hun studie niet kunnen voltooien of geen standplaats kunnen krijgen, tot grote schade der Kerk.

Op grond van dit alles komt Marnix nu tot de volgende allerbelangrijkste conclusie: "Nu dan, om dese ende andere dergelijcke ongeschiktheyden meer te ontvlieden en alle de gemeynten der Nederlanden tot ééne lichaemen in te lijven, opdat sy met een ghelijcken voet nae de opbouwinge der Kercken Godes trachten, moet men toesien of het niet veel oorboorlicker 1) ware, dat alle de voorgenaemde gemeynten ende lantschappen, zijnde met een gemeyn verdrach onder malcanderen samen ghevoecht, raet vonden, om een algemeyne ende eenparige :handreykinge toe te brenghen" 2).

Aldus wordt, uit geestelijke en practische motieven tegelijk, de gedachte van de vestiging der ééne Nederlandse Gereformeerde Kerk geboren en wanneer men iemand zou zoeken, dien men als de stichter dier Kerk zou moeten eren, dan zou het niemand anders kunnen zijn dan Marnix van St. Aldegonde.

Voortgaande stelt Marnix dan ook reeds het bijeenroepen van een algemene, nationale synode in het uitzicht, waarvoor wij hem later nog zullen zien ijveren. Zijn volkje kennende gaat hij nog uitvoerig in op alle bezwaren, die uit koppigheid, eigenbaat en wantrouwen kunnen voortspruiten en besluit: "Summa summarum, het gae hoe het gaen mach, soo moet nochtans ten lesten eenrnael afgelegd werden dit mistrouwen, dat tot noch toe ghe- kraeyt heeft ende heymelicken haet ende nijt tussen de gemeynten veroorsaket, want dat is ontwijffelick een grote oorsake der straffinghen, die ons God toesyndt" 3).

Zoolang er nog geen algemene synoden kunnen worden gehouden beveelt Marnix aan, eenuitvoerige correspondentie tussen de gemeenten onderling te voeren, ter informatie en advies op onderscheidene punten. Daarbij valt het gehele kerkelijke leven binnen zijn gezichtskring en de adviezen, die hij geeft, zijn even zakelijk

1) Nuttiger.

2) t.a.p., blz. 16.. 3) t.a.p., blz. 23.

59

als geestelijk. Hij beveelt aan, te letten op het aantal, de werkzaamheid en het onderhoud der predikanten en of er geen "verhandelinghen ende versoekinghen" [d. i. simonie] geschieden ter vervulling van standplaatsen; op het onderwijs, de godsdienstige opvoeding, de kerkelijke tucht, de eenheid in de leer en de ceremoniën en op de kerkorde; ook op de gezindheid der lidmaten ten opzichte van Woord en sacramenten, "hoe geduldich sy oock zijn om het cruyce te dragen, so daer enich cruyce is"; op de barmhartigheid jegens de armen en hulp voor hen, die onder vervolging en vijandschap lijden; op de houding der plaatselijke overheid en op het optreden van dwaalleeraren, zo die er zijn; tenslotte of er iets gedaan wordt ten aanzien van hen, "die noch vriendt, noch vyandt zijn, of men niet en arbeyt om die tot de kennisse te brengen, ende wat middelen men daertoe houdet", m.a.w. wat wij

zouden noemen: evangelisatie en inwendige zending 1).

Spoedig zou blijken, dat Aldegonde deze zuiver kerkelijke activiteit nog in groter , nationaal-politiek verband zou moeten plaats en daartoe bod zich de gelegenheid, toen tegen het einde van 1570 Willem van Oranje hem in zijn particulieren dienst aan het hof te Dillenburg. riep. Marnix heeft aan deze roep gaarne gehoor gegeven, doch niet dan nadat hij de zekerheid had gekregen" dat de Prins "zich had gewijd aan het heil en de bewaring der Kerken en van ons vaderland" 2) en dat de Kerk daarbij op de eerste plaats zou blijven staan.

Hoog, heeft de edelman tegen zijn nieuwen lastgever opgezien. Hij acht het zich een eer, gerekend te worden "onder de getrouwe dienaren van Zijne Excellentie, dien wij met volle recht noemen: den Vader des Vaderlands" en spreekt van "deze heldhaftige en deugdzaame Prins, die zijn leven, zijn geest en al zijn bekwaamheden aanwendt om het volk te helpen uit de tirannie die begiftigd is met een beleid, een beraad en een wijsheid, welke zelfs zijn vijanden bewondering afdwingen; met een buitengewone vroomheid en vreeze Gods, welke zeldzaam voorkomt bij voorname personen; met een zuiver en gaaf geweten; met een geduld, zoals te voren nauwelijks ooit ergens gezien of gehoord is; met

1) t.a. p., blz. 29-34.

2) Oeuvres (Corr. et Mél.), ed. Lacroix, p. 411,

antieke personen, dat dagelijks vergaderde en waar het gehele staatkundige en kerkelijke leven van de Paltz ter tafel kwam.

Marnix bezorgdheid bleef echter uitgaan naar het lot van de gemeenten in ons land, die nog onder het kruis der vervolging verkeerden. Van zijn verzienden blik en van zijn bevordering der kerkelijke eenheid getuigt een hoogst belangwekkende brief, dien hij in samenwerking met Gaspar van der Heyden opstelde namens de vluchtelingengemeenten te Heidelberg en Frankenthal en welke gericht was aan de verstrooide gemeenten in Engeland en Duits- land, gedateerd 21 Maart 1570). Hierin worden allerlei maatregelen aanbevolen, welke nodig zouden zijn voor de opbouw der Kerk, zodra het ogenblik der bevrijding van het vaderland zou zijn gekomen.

Allereerst wordt de opleiding der predikanten ter sprake gebracht. "Siet toe, dat so ons God morgen ofte overmorgen het lans opent (gelyck hy ontwijffelick doen sal so wy ons danckbaerlck. tegen hem houden ende dat het ons salich is), dat de opbouwinge zijner Kercken niet en achterblyve uyt gebreck der Dienaeren." Daarvoor zal natuurlijk geld nodig zijn en de gemeenten mogen. zich niet door een misplaatste zuinigheid terughouden. Men denke aan de gierigheid, der landzaten, "die te voren niet en hebben een tonne gouts of twee willen opbrengen tot bescherminge haers vaderlants, ende nu bedwongen werden tien ende twintich tonnen te geven tot onderdruckinge desselvigen" 2).

Maar Marnix kent het particularisme der gemeenten, die zichzelf gaarne op eigen hand van een predikant voorzien, zonder op het belang van heel de Kerk te letten. En bij voorbaat toont hij hun de slechte gevolgen van een dergelijke handelwijze. De eenheid der Kerk zal er door worden geschaad en het onderlinge wantrouwen vermeerderd.

"Onbehoorlicke vrijerijen" zullen zich voordoen van de kant der dienaren of van dien der kerken om een standplaats of een predikant te bemachtigen. De beschikbare predikanten zullen ten gevolge van het provincialisme niet op billijke wijze over de

verschillende gewesten en gemeenten kunnen worden verdeeld. Ook zijn

1) Uitgegeven door J. J. van. Toorenenbergen, Ph. v. Marnix. van St. Aldegonde, Godsd. en kerkel. Geschr ften, Verscheidenheden, s-Grav. 1878, blz. 3-38.

2) t.a.p., blz. 9 vlg.

een ongeëvenaarde zachtmoedigheid en vergevingsgezindheid; met, een standvastigheid en grootmoedigheid, die onder tegenspoed nooit bezweek en met een nederigheid, welke men in voorspoed zich nooit zag verheffen of opblazen" 1). De Prins van zijn kant schonk zijn dienaar het volste vertrouwen in alle politieke en zelfs in zeer delicate en intieme zaken, zoals b.v. de voorbereiding van zijn huwelijk met Charlotte de Bourbon. 2). Deze positie van Marnix is heeft er veel toe bijgedragen om aan Oranje het vertrouwen der Nederlandse Calvinisten te schenken, dat sedert de rampzalige dagen van 1567 ernstig geschokt was.

De nauwe aanraking met de Prins heeft niet nagelaten, invloed uit te oefenen op Aldegondes standpunt. Niet dat zijn geloof enige wijziging van belang zou hebben ondergaan, maar wel zijn praktisch-politieke houding, met name tegenover de Roomschen. X De Prins had hem de staatkundige noodzaak bijgebracht van een samengaan tussen Rooms-Katholieken en Gereformeerden tegen Alvas tirannie In die geest horen wij Marnix dan ook de 19^e Juli 1572 in de Staten-vergadering te Dordt uit naam van Oranje opkomen voor gelijke rechten.van beide kerkelijke partijen. Hij bereikte er zijn doel: de Staten schaarden zich achter de Prins en bepaalden, "dat gehouden zal worden vryheit der religiën, zoe wel der gereformeerde als der roemsche religie" en "veye exercitie der selven".

Dat voor dit hoge staatkundige peil van tólerantie inzake de godsdienst, waarop de Prins reeds jaren stond en waartoe hij ook zijn afgezant, had weten te brengen, onder de grote menigte zo weinig begrip bestond, behoeft geen betoog. Marnix zelf heeft het, ongetwijfeld met zekere zelfverloochening, ter wille van het nationale belang, trouw verdedigd en men zou ,.; in sommige van zijn publicaties de schrijver van de Biëncorf nauwelijks herkennen In zijn pleitrede, in 1 578 voor de keizer te Worms gehouden, om hulp voor de Nederlanden te verkrijgen, ging hij zelfs zó ver, dat hij van de godsdienst slechts terloops melding maakte en enkel mededeelde, dat een deel der Neder

1) Response d un libelle fameux, naguères publié contre Monseigneur le Prince dOranges, 1579, Oeuvres (Ecrits pol. et hist.), ed. Lacroix, p. 7o sv.

2) Vgl, Van Schelven, a.w., blz. g8 vlgg.

landers Rooms Katholiek was! Het succes bleef hier echter uit 1). Toch heeft dit alles Marnix niet verhinderd, zijn scherpe aftvïj- zing van de Roomse denkbeelden onverkort te handhaven. Een sprekend getuigenis daarvoor legt het feit af, dat de schrijver van de Biëncorf op het laatst van zijn leven er zich nog toe gezet heeft, een reeds in 1569 begonnen Franse vertaling en bewerking van dit geschrift af te maken. Dit is de, kort na zijn overlijden uitgekomen. "Tableau des Différends de la Religion" 2).

Een ander punt waarover Marnix, ondanks zijn omgang met Oranje, steeds dezelfde gedachten heeft behouden, is het vraagstuk der **Wederdopers**. Niettegenstaande hun wederzijdse hoge waardering is het altijd een verschilpunt tussen de beide

Staatsmannen gebleven, of de tolerantie ook tot de Wederdopers behoorde te worden uitgebreid.

In een brief aan Gaspar van der Heyden van 1577 heeft Marnix een uiteenzetting van deze kwestie gegeven. Hij was van oordeel, daarin het spoor van zijn leermeester Beza volgend, dat de Wederdopers van het burgerschap behoorden uitgesloten te worden, aangezien zij zelf immers "den bandt van alle menselijke Societeit verbraeken".

De Prins voerde hiertegen aan, dat de Staten daar zeker geen genoeg mee zouden nemen en dat men op dit standpunt zwak stond in zijn beleid, ten aanzien van de Rooms-Katholieken.

Waarop Marnix stelde: "Wij willen niets bestrijden, noch verdoemen; dan hetgeen des Heren wet, in zijn Woort voorgeschreven, verdoemt; en in de rest Christelijke vrijheit gebruiken. Welken regel ik houde boven alle andere in t opbouwen der kerke van seer grotei gewicht te sijn" 3).

Ondanks dit verschilpunt was Marnix echter met de Prins volkomen overtuigd, dat het ketterdoden ongeoorloofd was. Wilde hij ten aanzien van sommige hardnekkigen nog wel eens lichamelijke straffen toegepast zien, het voornaamste strijdmiddel achtte hij

1) Vgl. Van Schelven, a.w., blz. 115 vlgg.

2) Vgl. Van Schelven, a.w., blz. 220 vlg. De niening van Van Toorenenbergen (Verscheidenheden, blz. XXVIII - LI), dat de Biëncorf een vertaling zou zijn van de "Tableau", is weerlegd door R. Verdeyen, De taal van Marnix, in het ge. denkboek Marnix van Sinte Aldegonde, blz. 179 vlgg.

8) Geciteerd in de vertaling van G. Brandt, Historie der R formatie, 1671, 1, blz. 588.

nochtans: geestelijke overtuiging en argumentatie uit de Heilige Schrift.

Terugkerende tot Marnix kerkelijke werkzaamheden in het buitenland, treffen wij hem wederom aan op een belangrijke samenkomst, nl. de Provinciale Synode van vluchtelingengemeenten in het land van Gulik te Bedhbur (3 en 4 Juli 1571).

De aanwezigheid van de heer van St.-Aldegonde op deze vergadering was op uitdrukkelijk verlangen van de Prins en daaruit is het te begrijpen, dat de voorstellen, welke hij deed, thans behalve een zuiver kerkelijke ook een politieke strekking hadden. Er moest getracht worden bij de vluchtelingengemeenten hulp, allereerst financiële, te verkrijgen voor Oranjes plannen tot bevrijding van het vaderland: "tot verrichtinge der voorvallende extra-ordinaris sake tot ghemeyne welvaren des landas ende stichtinge der kercke dienende, op dat door het, gebreck des verstreckens goede nutte saken (so kerckelijke als politicque) niet verachtert en worden" 1).

Men kan niet zeggen, dat Marnix voorstellen het gewenste resultaat hebben gehad. Men heeft er zich te Bedhbur wel niet rechtstreeks tegen verzet en zelfs toegezegd, de zaak bij de consistoriën aan te bevelen, maar de kerkelijke leiders voelden voor deze politieke actie toch maar matig. In dit opzicht is er een aanmerkelijk verschil te bespeuren met de agressieve houding, welke Marnix enige jaren geleden in de kerkelijke kringen van Antwerpen aantrof.

Nog meer weerstand dan op de Synode ontmoetten de ideeën van Oranje en Marnix in de consistoriën der gemeenten. Althans op een classicale vergadering van 3 Maart 1572 stelde de Keulsche kerkeraad voor, het artikel van de Synode van Bedhbur, dat sprak ,f van "de wederoprichtinge der Nederlanden" te veranderen in "de

wederoprichtinge der Nederlandtschén Kercken" 2). De politieke actie wenste men aan de overheid over te laten en men was wel wat erg schuw, dat men haar zelfs niet financieel wilde steunen. t Veel geld konden de vluchtelingen trouwens niet bijeenbrengen, al hebben zij hier en daar inderdaad nog wel iets voor de Prins gedaan; zij waren er te arm voor 3).

1) De voorstellen zijn afgedrukt in: F. L. Rutgers, De geldigheid van de oude kerkenordering der Ned. Geref. Kerken, Amst. 1890, blz. 52 vlgg.

2) Rutgers, t.a.p.

8) Vgl. H. A. Enno vaten Gelder, t.a.p., blz. 275.

Het lag ook geheel in Oranjes lijn, dat Marnix te Bedhbur aandrang op overeenkomst, niet alleen met de Gereformeerden in Frankrijk, maar ook met de Luthersen in Duitsland. Met name

voor de laatstgenoemde overeenkomst heeft de Prins zeer geijverd; zij zou immer ten goede komen aan de bereidheid der Duitse vorsten om aan de Nederlanden hulp te bieden, bovendien zouden de Nederlandse protestanten sterker staan in hun tegenstand tegen Spanje en zou er voor de overheid minder aanleiding bestaan, de Gereformeerden te verwarren met Libertijnen en Anabaptisten. Nu bestond er onder de Gereformeerden zeer zeker de bereidheid om zo ver mogelijk met de Luthersen samen te gaan en b.v. de Augsburgsche Confessie te ondertekenen.

Niemand minder dan Calvijn zelf had daarin het voorbeeld gegeven en invloedrijke Gereformeerde mannen als Guido de Brès en Petrus Datheen waren van hetzelfde gevoelen. Zij verbonden daaraan echter één voorwaarde, nl. dat hun ondertekening der Augsburgse Confessie niet de indruk mocht wekken, alsof zij nu zelve tot het Lutheranisme waren overgegaan. En daarom verklaarden zij telkens uitdrukkelijk, dat zij door die ondertekening hun eigen belijdenis, welke duidelijker en vollediger was, geenszins prijsgaven 1). Zulk een overgang zou Willem van Oranje, die in die jaren zich het meest tot de Lutherse kerkgemeenschap voelde aangetrokken en ook de verschilpunten tussen de beide confessies van weinig belang achtte, wel het liefst gezien hebben, maar Marnix bedoeling zal wel meer in bovengenoemde geest zijn geweest.

Toch hadden zijn pogingen te Bedhbur geen succes, gelijk trouwens in het algemeen van de beoogde eenheid tussen Luther- schen en Calvinisten helaas niets gekomen is. De schuld hiervan mag echter niet eenzijdig op rekening der Gereformeerden gesteld worden; noch ook is de mening van Fruin 2), daarin gevolgd door Knappert 3), houdbaar, dat slechts de „rekkelijke" Calvinisten voor samenwerking te vinden waren, terwijl de "preciesen" zich daar altijd tegen verzet zouden hebben. Volgens deze indeling

1) Vgl. F. L. Rutgers, Calvijns invloed op de Ref. in de Ned., blz. 197-200.

2) R. Fruin, De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk van Holland, Verspr. Geschr. II, s-Grav. 1908, blz. 235-276. 3) L. Knappert, a.w., blz. 422 vlgg.

64

zouden Datheen en Marnix, ja zelfs Calvijn niet tot de "preciese" Calvinisten behoren! Zeker, er waren ook anderen, zoals b.v.. Gaspar van der Heyden, die op geen enkele wijze van enige toegeliefelijkheid ten opzichte van de Luthersen wilden weten, maar hun

houding is volstrekt niet karakteristiek voor alle Gereformeerden. Veleer moet het mislukken van de beoogde eenheid, waartoe zowel "rekkelijke" als "preciese" Calvinisten zich bereid hadden getoond, geweten worden aan de rigoureuse houding der Lutherse ijveraars, die alles of niets wilden en de Gereformeerden in allerlei opzicht tegenwerkten. Dit heeft tenslotte geleid tot het voor goed uit elkander gaan der beide hoofdrichtingen van het Protestantisme in ons vaderland, wat op de Synode van Emden bezegeld is, doordat daar uitsluitend de Nederlandse Geloofsbelijdenis als grondslag der Kerk is aangenomen.

Een ander voorstel van Marnix te Bedhbur heeft beter en belangrijk resultaat gehad. Hij gaf er de stoot, ook hierin mede namens Willem van Oranje sprekende, tot het bijeenroepen van een Nationale Synode te Emden. De heren Kuylenburgh en Van Zuylen van Nyevelt werden daarheen afgevaardigd, Marnix zelf werd als plaatsvervanger aangewezen. Uit naam der Synode van Bedhbur stelde Marnix een convocatie-brief op, waarvan het exemplaar, bestemd voor de Londense gemeente, bewaard is gebleven 1).

Dit stuk, dat nauw aansluit aan hét rondschrijven van 21 Mrt. 1570, levert het klare bewijs, dat wij in Aldegonde de initiatiefnemer hebben te zien van de stichtingsvergadering der Nederlandse Gereformeerde Kerk. Hij roept de kerken op tot het houden van een algemene Synode, "nae het exempel der Francoissche ghemeynten" en daarheen officiële gevolmachtigden te zenden "om alles wat inde ghemeyne vergaderingen sal voorgedragen worden te mogen bewilligen ende besluuten, enen als off V.L. alle met eenander tegenwoordich waert". Als doel stelt Marnix de opbouw der Christelijke Kerk en spreekt uitdrukkelijk uit, dat hij handelt in de geest van de Prins van Oranje:

1) Van Toorenenbergen, a.w., III, blz. 169 - 174.

"Hetwelck syn Vorstelicke ghenade niet alleen voor Boet heeft ingesien, ende hare voornemen hem laten gevallen, maer oock van gantzer herten daertoe geraden, ende hogelick gewenst dat sulx mochte te wege gebracht werden, verhopende dat het met Godes hulpe ontwyffelick tot enen goeden saligen eynde sonde ghedyen".

Hoewel in Frankrijk al sedert 1559 zulke nationale synoden werden gehouden, hadden de plannen daartoe ten onzent tot nog toe een koele en, hier en daar zelfs afwijzende ontvangst gevonden. Het consistorie van Antwerpen was er sterk voor, in Emden adviseerde men in negatieven zin wegens de ongunst der tijden, in verschillende Nederlandse gemeenten was men er om deze en andere redenen bepaald tegen, ja trachtte men zelfs het plan te verijdelen. Hierbij zal ook, met name bij sommige independentistisch gezinden als Laurens Jacobsz. Reael en Frans Volkertsz. doornhert (broeder van de bekenden Dirk Volkertsz.), de afkeer van een algemeen bindende kerkorde een rol gespeeld hebben; en bovendien de vrees, dat de samenwerking met de Luthersen en de hulp, welke de Duitse vorsten aan de Nederlanden zouden kunnen verlenen, door een afzonderlijk Gereformeerd kerkverband geschaad zouden worden 1). Oranje zelf schijnt deze laatste vrees niet, gedeeld te hebben, of heeft althans, niet ontmoedigd door de ervaringen met de vroegere provinciale synoden, van Emden nog iets goeds verwacht voor zijn plannen.

Daarentegen heeft de vluchtelingengemeente van Keulen zeer voor de zaak geijverd

en er bij de Prins van Oranje op aangedrongen, zijn persoonlijke invloed aan te wenden, dat de Nederlandse gemeenten onder het kruis zich toch ter Synode zouden doen afvaardigen. Ook vraagt zij de Prins, de heer van St. Aldegonde naar Emden te zenden "midts sijne presentie aldaer seer vele kan wtrichten.. merckende in alles dat onse goede God de voorss. Heere grotelycx beghaeft heeft met vele ghaven seer bequaem om het vervallen huys des Heren wederom op te bouwen" 2).

Doordat Marnix in andere belangrijke aangelegenheden gewikkeld werd, heeft hij persoonlijk niet naar Emden kunnen gaan.

1) Vgl. Rutgers, a.w., blz. 204 vlg.

2) J. J. van Toorenenbergen, Brieven uit onderscheiden kerkel. archieven (Weken der Marnix-ver., Serie III, dl. V), blz. 4.

Maar de zaak is doorgegaan; mogelijk is het inderdaad aan Oranjes persoonlijke invloed te danken, dat men hier en daar in het vaderland over de bezwaren heenstapte, al hebben wij daaromtrent geen zekerheid, bij gebrek aan bewijs van officiële afvaardiging der kruisgemeenten.

Het is geen wonder, dat het oog op Emden gevallen was, als de meest geschikte en veilige plaats, voor het houden van zulk een belangrijke vergadering. Deze stad genoot de roem, een herberg te zijn voor talloze vluchtelingen om het geloof: in 1567 telde zij er 6000 binnen haar muren. Bovendien, gold het consistorie reeds sedert jaren als een vraagbaak in vele moeilijke kwesties waarmee de jonge Nederlandse gemeenten verlegen zaten en zo werd Emden dan ook wel "de Moederkerk der Kerke Gods" genoemd. –

Het is alleen maar jammer, dat zij inzake de Nationale Synode bij haar afwijzend advies heeft gepersisterd en dan ook - althans wat haar Neder-Duitse deel betreft - niet ter vergadering is vertegenwoordigd geweest.

Nadat men enige dagen tevergeefs op de komst der Engelse afgevaardigden had gewacht, werd de Synode de 4den Oct. 1571 geopend en zij heeft tot de r ylen van die maand vergaderd. Er waren 19 predikanten, 5 ouderlingen, 3 aanstaande en 2 gewezen predikanten aanwezig. Voorzitter was Gaspar van der Heyden, toen predikant te Frankenthal, scriba Joh. Polyander toen predikant bij de Waalse gemeente te Emden. Van de kruisgemeenten weten wij slechts, dat Antwerpen opzettelijk vertegenwoordigers had gezonden; de overige synodeleden waren uitgeweken ballingen, die zich wel als dienaars hunner gemeenten (o.a. Schagen, Brielle, Hoorn, Twisk) bleven beschouwen, maar van wie het toch allerminst zeker is, dat zij officieel geaccrediteerd waren. Uit het rondschrjven van Marnix, dat op dit laatste aandrang, mag dit niet zonder meer worden afgeleid 1) en zo kan men het met Fruin 2) zelfs in twijfel trekken, of de Synode wel geheel wettig is samengekomen. Daar staat echter tegenover, dat haar gezag onmiddellijk na het herstel van de vrijheid des lands algemeen erkend is en

1) Zoo: B. van Meer, De Synode van Emden (diss. Adam), 1892, blz. 154.

2) R. Fruin. Verspr. geschr. II, blz. 273 vlg.

67

zij derhalve steeds de plaats van de eerste Nationale Synode heeft ingenomen. Bij de besprekingen te Emden heeft, meer dan op het convent van Wesel, het

algemene kerkverband op de voorgrond gestaan. Het is zeer waarschijnlijk, dat de kerkorde der Franse gemeenten - naar wier voorbeeld Marnix dikwijls had verwezen - aan de vergadering te Emden goede diensten heeft bewezen. Maar het classicale verband, te Wesel reeds genoemd en waaraan Emden groot gewicht hechtte, en dat tot op heden zijn voortreffelijkheid heeft bewezen, kwam in de Franse kerkorde nauwelijks voor.

De Synode heeft de presbyteriaal-synodale kerkorganisatie voor de Nederlandse Hervormde Kerk vastgelegd. Van iedere hiërarchie in de Kerk is men afkerig: geen enkele gemeente of ambtsdrager mag zich, gedachtig aan het woord van Christus: "Eén is uw Meester en gij zijt allen broeders", een heersende positie verwerven boven anderen. Een episcopaat, zelfs een super-intendent (zoals in Oost-Friesland) of een opperkerkeraad (zoals in de Paltz) wordt niet geduld.

Voor elke meerdere vergadering moeten de gedeputeerden telkens ad hoc een mandaat van hun gemeenten ontvangen. Hoewel de ambten in de plaatselijke gemeenten duidelijk worden onderscheiden, mag toch de predikant op geen enkele wijze over de ouderlingen en diakenen domineren, maar de ambtsbroeders dienen in alles met elkander samen te werken en zijn ook gelijkelijk onderworpen aan de kerkelijke tucht. De meerdere vergaderingen boven het consistorie, te weten de classicale vergadering, provinciale en nationale synode, mogen slechts zaken in behandeling nemen, welke door een mindere vergadering niet konden worden afgedaan en in geval van hoger beroep dient de mindere vergadering zich bij de beslissing van de meerdere neer te leggen. Uit al deze bepalingen blijkt ten duidelijkste, dat men, bij alle reverentie, die men koesterde voor de zelfstandigheid der plaatselijke gemeenten, de Kerk toch opvatte als één organisch geheel.

Marnix vurige wens, dien hij herhaaldelijk in zijn rondgaande brieven tot uiting had gebracht, om de principiele eenheid der Kerk ook naar het uitwendige te institueren, is op de Emders Synode in vervulling gegaan. Met voldoening zal de initiatiefnemer van deze hoogst belangrijke kerkelijke vergadering van dit resultaat hebben kennis genomen. Hij <had de stoot gegeven tot een werk, dat eeuwenlang van onschatbare betekenis voor de Nederlandse Hervormde Kerk en daarmee voor de geestelijke stempeling der natie zou blijven. Tot 1816 heeft nimmer een andere kerkorde gegolden dan die van Emden en al zijn niet alle besluiten der synode uitgevoerd, fundamentele wijzigingen in de door haar uitgestippelde lijnen zijn evenwel nooit aangebracht.

Minder ingenomen met de afloop der Synode was de Prins van Oranje. Deze moet met een zeker leedwezen geconstateerd hebben, dat men te Emden de Nederlandse Geloofsbelijdenis tot de enigen grondslag der Kerk had verklaard, tengevolge waarvan van nu af aan de begeerde samenwerking tussen Lutherse en Gereformeerden wel voor goed van de baan zou zijn. Bovendien had de Prins zich ongetwijfeld nog andere, meer politieke resultaten van de vergadering voorgesteld, maar van politieke bemoeiingen had men zich te Emden, evenals dat op de vroegere provinciale synoden, zoals te Bedhbur, het geval was, bewust onthouden.

Ook al moeten wij het betreuren, dat de Emders Synode niet tot een wijdere, oecumenische eenheid heeft kunnen bijdragen, zoals die, naar wij zagen, aan sommige Calvinistische voormannen, inzonderheid Calvijn zelf, voorzweefde, toch kunnen wij geheel en al instemmen met het oordeel van Fruin, als hij zegt:

"De Synode heeft zich stiptelijk bepaald tot de kerkelijke aangelegenheden. Wij kunnen haar standvastigheid in deze slechts eerbiedigen en goedkeuren. Een hinken

op twee gedachten, een rekening houden met wereldse bedoelingen, een modderen in één woord, had het hoofddoel, dat men beoogde, noodzakelijk in gevaar moeten brengen. Zoals daarentegen de Synode gehandeld heeft, heeft zij aan de Kerk in de eerste plaats, maar ook aan de Nederlandse Staat een onschatbare dienst bewezen. Zij heeft gezorgd, dat toen de opstand in Holland zegevierde en met de oude heerschappij ook de oude Kerk omverwierp, onmiddellijk voor een Ge-reformeerde Kerk, waarmee zich de Staat verbinden kon, de grondslagen konden gelegd worden, naar het bouwplan, dat zij thans win de hoofdlijnen met vaste hand getekend heeft" 1).

1) R. Fruin, t.a.p., blz. 267.

In de jaren na de "opening des Iands" en zijn terugkeer naar het vaderland is een belangrijk deel van Marnix staatkundige werkzaamheid gewijd geweest aan de vestiging van een godsdienstvrede tussen Gereformeerden en Rooms Katholieken. Het spreekt vanzelf dat hij arbeidde onder inspiratie van en in gedurige samenwerking met Willem van Oranje. Algedonde was van gewelddadige middelen ter beslechting van de godsdienststrijd meer en meer afkerig geworden. Van Don Juan schrijft hij: "Aangezien de religie een gave Gods is en zij noch door geweld, noch door wapenen geplant of ingegrift kan worden, welke schijn van reden bestaat er dan, dat hij door die wapenen. de Rooms-Katholieken godsdienst wil bewaren of handhaven 1)?"

Maar het pijnlijke feit, dat hij zich genoodzaakt zag, zijn eigen geloofsgenoten tot dezelfde gedachte ten opzichte van de Gereformeerde religie te brengen en soms zelfs te dwingen, heeft Marnix zowel als Oranje meermalen in een precaire positie gebracht. Een goed voorbeeld daarvan leveren hun bemoeiingen inzake de troebelen te Gent in 1578.

Twee jaren te voren was in dezelfde stad de bekende Pacificatie tot stand gekomen. Ook daarbij had Marnix, als gevolmachtigde van de Prins en van de Staten van Holland en Zeeland, een hoofdrol gespeeld. Volgens de Pacificatie was in alle gewesten, behalve in Holland en Zeeland, de Roomse religie als de officiële erkend, evenwel met dien verstande, dat overal de plakaten tegen de hervormden geschorst zouden worden en dat "die van Hollandt en Zeelandt niet gheoorlooft ofte toeghelaten en sal sijn yet te atten- teren teghen de gemene rust... sonderlinghe jeghens de Roomsche Catholijcke religie ende exercitie van dien"; voorts verbonden al de gewesten zich, gezamenlijk de strijd tegen Spanje voort te zetten.

Spoedig bleek echter, dat in vele gevallen de Pacificatie slechts op papier bestond en de stad, waar zij was opgesteld, leverde zelve daarvan een treur bewijs.

Hoewel de Gereformeerde partij er slechts een minderheid vormde, had zij zich, met s Prinsen goedvinden, in October 1577 van de. macht weten meester te maken. Na korten tijd bleek, dat de

1) Oeuvres, VIT, Écrits.pol. et hist. p. 41.

aanvoerders, Hembyze en Rijnhove, aangevuurd door de predikanten Datheen en Moded, een ware terreur gingen uitoefenen. Een "krijgsraad" van z8 personen werd benoemd, die het bewind op zich nam, enige voornamen edelen eft bisschoppen werden gevangen genomen, Rooms-Katholieken uit hun ambten ontzet en allerlei kloostergoederen geconfisqueerd. Dit was voor het volk aanleiding om tot gewelddadigheden ten opzichte van kerken en.... geestelijken over te gaan, wat de

overheid oogluikend toeliet en zelfs aanmoedigde. Bandeloze troepen van Johan Casimir van de Paltz verergerden de zaak slechts. Beeldenstorm, bespottung van de Rooms en eredienst, molestatie van geestelijken, weggaging en gevangennamen van kloosterlingen waren aan de orde van de dag. De isten Juli 1578 preekte Datheen in een gezuiverde kerk. Daarna kwamen de steden en dorpen in de omtrek aan de beurt. Overal (o.a. te Yperen) ging de "bevrijding" gepaard met soortgelijke wandaden, gepleegd door Gentsche burgers en soldaten 1).

Verscheidene malen is Aldegonde, in opdracht van Prins Willem, naar Gent getogen om te trachten deze excessen te bezweren. Bij zijn eerste bezoek (Juli 1578) protesteerde hij tegen de volslagen minachting, welke de Gentsche bewindhebbers aan de dag legden voor de Hoge Overheid en de Pacificatie van Gent. Hij vermaande te zorgen, dat rust en orde terugkeerden, evenwel zonder, resultaat: kort na zijn vertrek hadden opnieuw beeldbrekerijen en ongeregelheden plaats. Dit deed Marnix in Augustus weer in Gent verschijnen. Thans moest de politiek van religievrede, welke Oranje en hij voorstonden, zelfs leiden tot een voorstel om de Roomse eredienst wederom in te voeren, mits honderd gezinnen daarom verzochten 2)

Het is bekend, dat deze gedragslijn toen de heftigste verontwaardiging van Datheen heeft gaande gemaakt, vooral tegen Oranje. Datheen verklaarde, dat hij "noyt in der schrift ofte kerck historiën gelesen hadde, dat eenig christelijk potentat die openbare uytgeroyde affgoderie oyt wederom opgericht hadde off dattselve met goeder conscientie geschieden konde."

1) Vgl. H. A. Enno van Gelder, *Revolutionnaire Reformatie*, Amst. 1943, blz. 50-71.

2) Zie beneden, blz. 119 vlg.

Het was dan ook een hachelijk voorstel, waarop een dergelijke reactie, gegeven de in die dagen heersende opvattingen omtrent godsdienstvrijheid en de gespannen toestanden te Gent, wel onvermijdelijk was. Toch schenen de Gentse hoofden, toen Marnix bij zijn derde bezoek verzocht, twee of drie kerken aan de Rooms en af te staan, van enige tegemoetkomendheid blijk te geven, maar het liep al weer op niets uit. "Wij hoopten", zo schrijft hij, "de zaken op een goeden grondslag gesteld te hebben, daar wij van de lieden dezer stad gedaan hadden gekregen, dat zij de kerkegoederen zouden teruggeven en de Roomse religie zouden toelaten, op voorwaarde dat de Gereformeerde godsdienst ook in de andere provincies zou worden toegestaan; en wat de gevangenen aangaat, beloofden zij, tegen alle gewelddaden en aanslagen te zullen optreden. Maar toen kwam het bericht, dat men s nachts te Atrecht op last van de heer de Cappres twee van de "Vijftien" had opgehangen. Dat heeft aller gemoederen en de algemenen toestand zodanig gewijzigd, dat te vrezen staat, dat men hier op dezelfde manier met alle gevangenen zal te werk gaan" 1).

Nog twee malen heeft Marnix een reis naar Gent ondernomen en zelfs eenmaal gedreigd, twaalf vendels voetvolk naar de stad te zullen zenden om met straffe hand overheid en burgerij tot redelijkheid te brengen. Ook de Prins zelf is einde December 1578 in de stad geweest, wat Datheen aanleiding gaf, uit te wijken. Een en ander heeft wel geleid tot tijdelijke kalmering der gemoederen, maar tot een serieuze religievrede is het niet gekomen. Nog in 1584 moest Marnix de volgende klacht uiten:

"Die van Ghendt laten zich vast de net over thooff trecken. De overheyt die sy

vercoren hebben is seer slaep, ende laet sich leiden van enen Boude ende Borluyt, die doch de Religie niet en meynen. In somma, de libertinsche geesten, vele gevaerlicker dan enige openbaer vijanden, hebben het roer inde handt Ende voeren het gemeyne volck met alsodanigen soeten toom, dat sy inde subjectie ende dienstbaerheyt sullen wesen eer sy tselve gewaer werden.

1) Werken van het Hist. Genootschap te Utrecht, 2de serie, Ode deel, 2de afd., blz. 254.
72

De ministeren aldaer, hebben sich te vele met de Regeringen willen moeyen daer sy niet vele verstante van en hadden 1)".

Aldegonde heeft gelijk gekregen.

Het fanatisme der Gereformeerden te Gent - en in andere plaatsen heeft de reactie in de hand gewerkt en er zijns ondanks toe bijgedragen, dat de Zuidelijke Nederlanden zich bij de Unie van Atrecht (1579) van de Noordelijke afscheidten en eindelijk onder de dwang van de hertog van Parma wederom aan Spanje en aan het RoomsKatholicisme ten prooi vielen.

De Prins van Oranje en Philips van Marnix hebben al het mogelijke gedaan om deze rampspoedige ontwikkeling te keren; het heeft hun niet mogen baten.

Wij vragen thans nog aandacht voor twee belangrijke werken, die Aldegonde in het belang van de Gereformeerde Kerk heeft ondernomen, nl. zijn psalmberijming en zijn Bijbelvertaling. Al heeft de Kerk om verschillende redenen er niet onmiddellijk de vruchten van geplukt, zij zijn toch gewichtig genoeg om als hoogtepunten van het 16de eeuwse Calvinisme te worden aangemerkt.

In hetzelfde jaar, dat Marnix een aanvang maakte met zijn ***Psalmberijming*** verscheen -de berijming van Petrus Datheen reeds in druk en genoot in korten tijd een grote populariteit. Deze voorsprong heeft Marnix, ondanks de grotere taalkundige en literaire voortreffelijkheid van zijn arbeid, nooit meer in kunnen halen. Maar hij werkte er ijverig aan door, vooral tijdens zijn gevangenschap te Utrecht (Nov. 1573 - Oct. 1574), want hij beschouwde het als een levenstaak, aan zijn Kerf een psalmboek te geven, dat niet alleen de oorspronkelijke Hebreeuwsche tekst zo dicht mogelijk benaderde, maar ook aan hogere dichterlijke eisen voldeed dan het rijmwerk van Datheen.

In 1580 verschijnt zijn psalmberijming in druk en reeds op de Nationale Synode van Middelburg, in 1581, lag een exemplaar ter tafel. Bonaventura Vulcanius; Marnix bekwame, doch onstuimige secretaris, had het recht van uitgave van de auteur gekocht en het psalmboek aan de synode aangeboden om er de kerkelijke

1) J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, Cantabr. 1889, I, p. 315.. Vgl. F. Wittemans, Marnix als Staatsman, in het gedenkboek: Marnix van St. Ald., blz. 132 vlg. 73

sanctie op te verkrijgen. Toen de vergadering hem noch wilde steunen, noch tegenwerken, wendde hij zich in het volgende jaar tot de Zuidhollandsche synode en vroeg daar zelfs, klaarblijkelijk uit winstbejag, een algemeen verbod van de psalmen

van Datheen. Hij voerde aan, dat de laatste "niet wel nochte trouwelyck overgesett" waren, "jae, sulcx zijnde, dat veel treffelycke luyden lieten ter predicatie te gaen, so lange als die daer gesongen werden" 1).

Ook nu kon Marnix berijming het echter niet van die van Datheen winnen, maar vier jaar later had het weinig gescheeld.

Toen vergaderde de zgn. "Leicestersche" Synode van de Haag (1586), waarvan de, voorzitter, Jac. Kimedoncius en de commissaris-politiek van Leicester, Adriaen van der Myle, Marnix gunstig gezind waren.

Daar viel het volgende merkwaardige besluit: aan de heer van St. Aldegonde zou verzocht worden, met de "Correctie ende versoetinge syner Psalmen" (Marnix bereidde een nieuwe druk voor) te willen voortvaren; de naam van de auteur zou in de druk verzwegen worden; de Synode zou de uitgave in een voorrede aanbevelen en bovendien zou Marnix berijming aan de ambtsdragers en andere voorname personen "privatelick gerecommandeert" worden; voorts zou zij "wanden predickstoel de volcke aengepresen worden... sonder nochtans de vorige Psalmen, te weten Datheni, preciselick te verwerpen, maar latende evenwel ieder Gemeente vrijheit die te behouden ende te singen"; tenslotte zouden de schoolmeesters aanzegging krijgen dat zij de kinderen Marnix psalmen hadden te leren 1).

Ondanks deze zeer tegemoetkomende houding der Haagsche synode is er toch nooit iets van Marnix psalmen in de Kerk gekomen. Verschillende oorzaken zullen daartoe hebben samengewerkt. Vooreerst kwam Marnix te laat: het volk was reeds te zeer aan de psalmen van Datheen gehecht. Bovendien bestond er in kerkelijke kringen nu eenmaal een zekere tegenkating tegen alles wat van Leicester kwam, dus ook tegen de besluiten dezer Synode. Daar kwam nog bij de actie der boekverkopers, die terecht vreesden met onverkooptbare voorraden van Datheens psalmen te

1) Van Toorenenbergen, a.w., I, blz. LVI.

2) Van Toorenenbergen, a.w., III, blz. XLVII.

blijven zitten. En tot overmaat van ramp was de heer van St. Aldegonde in die jaren niet populair: men verweet hem bitter de val van Antwerpen onder zijn burgemeesterschap in het vorige jaar.

Ook de latere, verbeterde uitgave van 1591 heeft het in de Kerk niet kunnen halen. Daaraan zal met name de sympathie, welke Marnix psalmen toen van Remonstrantsche zijde ten deel viel,) wel geen goed gedaan hebben 1).

Maar het onoverkomelijkste bezwaar voor de kerkelijke gemeente was Marnix gebruik van de enkelvoudsvorm "du" (du doet, hebst, etc.), in plaats van de toen reeds uit het Franse spraakgebruik in onze taal binnengedrongen meervoudsvorm "ghij" (ghij doet, hebt, etc.), bepaelijk in de aanspraak van God.

Marnix vond de pluralisvorm "een seer quade ghewoonte van smekende pluymstryckinge" en achtte "dat men Godes enige en onvergeselschapte hoge majesteyt ende eenvoudich enkel wesen niet en can met het getal van velen uyt spreken, sonder groten laster ende vercortinge zijnder eren".

Noch het wetenschappelijke, noch het godsdienstige argument hebben de Kerk kunnen afbrengen van haar afkeer tegen dit gebruik van "du" en "dyn"; zozeer was onze taal toen al verbasterd, dat men dit zuivere Nederlands voor vreemd, onbekend en oneerbiedig versleet. Niet het minst met het oog op deze omstandigheid is het te

betreuren, dat Marnix psalmberijming geen ingang in de kerkelijken eredienst heeft gevonden, want indien dit het geval was geweest, zou onze taal waarschijnlijk de krachtigen enkelvoudsvorm niet hebben ingeruild voor de thans gebruikelijken, doch feitelijk zinlozen Franssen meervoudsvorm.

Het moet voor Aldegonde een pijnlijke teleurstelling zijn geweest, dat de Kerk van zijn arbeid niet gediend bleek. Des te meer treft ons de nobele houding, welke hij tegenover het werk van Datheen aanneemt: "Wij willen Mr. Dathenum niet schelden noch straffen, oft syn oversettinge (hoewel hij dickmael in sijn leven bekent heeft, dat sij met groter haesten gemaect was) uyt des gemenen mans handen niet rucken". Maar, zo vervolgt hij,

1) Vgl. L. Knappert, Marnix en zijne Psalmen, in het gedenkboek: Marnix van Sinte Ald., blz. 163 vlg.

74

"soo de gheest des Heren ons oock wat heeft verleent van sijne menigherleie gaven, dieselve willen wij (sonder yemants nadeel) der ghemeinten Godes gheirne ende mildelick hebben medegedeelt".

Tweemaal heeft Marnix zijn, berijming verbeterd en omgewerkt. De laatste hiervan is pas na zijn dood, in 1617, in druk uitgegeven. Telkens trachtte de dichter, uit wetenschappelijke rechtschapenheid, zijn werk in nauwer overeenstemming te brengen met de Hebreeuwse grondtekst.

Daarbij is ontegenzeggelijk de poëtische bewogenheid dikwijls opgeofferd aan de taalkundige correctheid 1). Maar al is Marnix in dichterschap overtroffen door latere Calvinistische dichters als Camphuysen en Revius, zijn zeggingskracht en zijn in de loop der jaren toenemende technische beheersing van het metrum, tonnen aan, dat wij hier met een psalmbewerker van meer dan gewoon formaat te doen hebben.

Wij laten hier enige strophen volgen van één enkelen psalm 2), die, naar ons dunkt, een beeld geven zowel van de qualiteiten als van de beperktheden van Marnix talent. Den xxij Psalm.

*Mijn God mijn God, waerom verlaetstu my?
 Waeromme gaet mijn huylen dus vorby?
 Verr van dijn hulp end troost als ick voor dy
 Doe mijne dachten?
 Den heden dach roep ick uyt gantscher trachten
 En du, mijn God en wilst daer niet op achten,
 Ich hou niet op van schreyen alle nachten
 End swijge niet.*

*Daer du nochtans door swerelts gants gebiedt.
 De heylge bist: Ja teeuwich loff end liet
 Van Israëli in alle sijn verdriet
 Blyfsstu genadig.
 Dies hebben oock op dijn macht grootdadich*

1) Vgl. W. A. P. Smit, Dichters der Reformatie in de 16de eeuw, Gron.-Bat. 193g, blz.

136 vlgg.

2) Ed. Van Toorenenbergen, (t.w. I, blz. 229 vlg.

*Ons ouders vry vertrout: end du genadich
Hebs, Heer, verlost, uyt alle lasten smadich
In haren noot.*

*Van dy, o Heer, sal mijnen roem ontstaen;
Voor scharen volcks, die dy syn onderdaen,
Wil ick van nu mijn glofteniss voortaan
Met vreugt volstaden 1).
"Tsachtmoedig volck sal sick met spijs vérsaden,
En wie God soeckt, sal roemen sijn weldaden:
U hert verquickt, sal leven sonder schaden,
In ewege jeucht.*

De tweede werkzaamheid, welke Philips van Marnix nog op zich genomen heeft is zijn Bijbelvertaling. Al is zijn dood oorzaak geweest, dat van deze arbeid niet meer dan enkele fragmenten... (Genesis, Psalmen en enige Lofzangen) zijn gereed. gekomen, toch zijn deze nog rechtstreeks van invloed geweest op de latere Statenvertaling en nemen aldus een belangwekkende plaats in onder de verschillende pogingen van het Calvinisme om de Bijbel dichter tot het volk te brengen.

De oudere Nederlandse vertalingen, welke in gebruik waren, met name die van Liesveldt (vervaardigd naar de Duitse vertaling van Luther) en die van Jan Utenhove, voldeden niet meer.

Marnix zelf heeft zich over Luthers vertaling zeer geringschattend uitgelaten: "Onder al de vertalingen, die bestaan - ik moet het eerlijk bekennen is gene zó ver verwijderd van de Hebreeuwse waarheid als die van Luther, uit welke gebrekkige hoog Duitse overzetting onze nog gebrekkiger Nederlands-Duitse 2) is voortgekomen".

Reeds de synode van Einden had de wens te kennen gegeven 1. van een "goede Nederlandse oversetting des Bybels" en in de decenniën daarna is het vraagstuk herhaaldelijk in de Kerk aan de orde geweest en is ook bij de Staten-Generaal er op aangedrongen, deze zaak te bevorderen. In 1591 besloten de Staten, dat drie

1) gestand doen.

2) "Belgico - Teutonica". Vgl. Van Toorenenbergen, a.w., II., blz. XLIV.

77

predikanten uit onderscheidene provinciën de onlangs (1586) verschenen Latijnse vertaling uit de Heidelberger polyglotten Bijbel in het Nederlands zouden overbrengen. Maar dat was niet naar de wens der kerken. Zij verlangden een overzetting uit de grondtalen en in het belang van de eenheid van spraakgebruik wensten zij dit werk aan één man te zien opgedragen. In dien geest besloten { dan ook de Staten in 1598.

Inmiddels was al een en ander maal het oog gevallen op de heer van St. Aldegonde, die zich in die jaren, na de miskennis, welke hij tengevolge van Antwerpens val had ondervonden, op zijn kasteel te West-Souburg had teruggetrokken om zich met niets anders te bemoeien dan met "zijn particuliere huishouding en 1. zijn studie en wat de

consciëntie en het eeuwige leven aangaat" 1).

Hoe kon het anders? "Niemand was beter dan hij ingewijd in de Hebreeuwse, Griekse en Nederlands-Duitse taal, niemand gevoeliger voor het heilig schone taaleigen der gewijde Schriften, niemand groter prozaïst in deze Nederlanden 2)."

In 1586 had de Haagsche Synode Marnix al genoemd als de man, uit wiens handen "de nieuwe vertaling voor de dag zou komen op de eenvoudigste wijze, ten nauwkeurigste het oorspronkelijke uitdrukken en ten uiterste geschikt naar de eigen aard der Nederlandse taal, zonder enige opsmukkerij" 3).

In 1591 droegen ook de Staten van Zeeland, op verzoek van de Zeeuwse Provinciale Synode, Aldegonde als vertaler voor; in 1593 adviseerde de Synode te Brielle eveneens, hem te benoemen en zijn werk door vijf revisoren, predikanten uit verschillende provincies te doen controleren.

Kort daarna hadden de Generale Staten bijzondere aanleiding om aan al deze aandrang tegemoet te komen. De heer van St. Aldegonde had zich in de laatste jaren weer buitengewoon verdienstelijk gemaakt met het ontcijferen van Spaanse brieven in geheimschrift. Hij had daarbij niet nagelaten, de Staten in een brief onder het oog te brengen, dat men nu eindelijk wel eens iets

1) Brandt, Hist. der Reformatie, I, blz. 798.

2) Van Toorenenbergen, a.w., II, blz. XXXVIII. 3) t.a.p.

78

voor hem mocht doen. De Staten, daartoe ongetwijfeld mede aangespoord door Johan van Oldenbarneveldt, grepen het voor Marnix zo vererend aanzoek tot Bijbelvertaler aan als een welkome gelegenheid om hem publiekelijk te rehabiliteren en verbonden aan zijn benoeming een hoog honorarium.

Dat inderdaad dit eerherstel het diepste motief was bij de Staten blijkt uit verschillende feiten. In Marnix aanstelling werd bepaald, dat hij "insgelix de Lande ten dienste zal staan in t gene men van hem zal begeren te employeren binnen de limiten van,zijn beroep" en dat hij zich bij zijn vertaling "zoe na sal hebben te houden bij de ouwde translatie als enichsins doenlijk".

Een serieuze poging van de Staten om een goed vertaalden Bijbel te krijgen, kan men dit kwalijk noemen 1).

En het feit, dat de Staten na Marnix dood de zaak der Bijbelvertaling weer jaren lang hebben getraineed, vormt een bewijs te meer, dat diens eerherstel en daarbij tevens hun eigen belang om de beroemden man weer in dienst te kunnen nemen, het zwaarste bij de heren wogen.

Hoewel Marnix zich aanvankelijk onbekwaam achtte voor deze taak, wijl hij de laatste jaren zijn Hebreeuws minder goed had bijgehouden en dan ook liever Johannes Drusius van Franeker benoemd had gezien 2), nam hij toch de opdracht aan en verhuisde naar Leiden.

Met grote nauwgezetheid heeft Marnix zich aan de arbeid begeven en gedurig met verschillende geleerden, inzonderheid met de revisoren, over allerlei detailkwesties gediscussieerd en gecorrespondeerd. Twee punten vooral waren het, die moeilijkheden opleverden. Vooreerst weer Marnix voorliefde voor de singularis- vorm

"du" en "dyn", waarvan de pijnlijke ervaringen met zijn psalmberijming hem niet hadden kunnen afbrengen. In overleg met de revisoren werd "voor goed aangesien dat de voors. Heere tselve soude volgen bij provisie", in afwachting van de beslissing der Kerk.

Deze heeft Marnix echter niet meer beleefd en de latere Statenvertalers hebben, volgens voorschrift van de Dordtsche synode van 1618 de pluralisvorm hersteld. Op het andere punt: de

1) Van Schelven, a.w., blz. 209.

2) Blijkens een brief aan dezen, bij Van Toorenenbergen, a.w., II, blz. XLIV.

79

vertaling van Jahveh door "Selfwesige" -- een fraai woord, dat echter toch wel wat al te veel wil zeggen, heeft Marnix toegegeven en. later "Here" geschreven.

Hoe Marnix vertaling, ook al heeft hij slechts weinig tot stand kunnen brengen, van directe invloed geweest is op de Statenvertaling, mede door de latere arbeid van Arnoldus Cornelisz. van der Linde en Wernerus Helmichius 1), springt door een vergelijking in het oog. Hier mogen twee specimina volgen, welke deze invloed, alsook de schoonheid van Marnix taal, ten duidelijkste illustreren.

Genesis, cap. 12

I. Want also de [Jehova] Selfwesige tot Abram gesproken hadde: Ga henen uyt dijnen Vaderlande, van dijn Maechschap en van dijns Vaders huys na een Landt dat ick dy wijsen sal. 2. Ende ick sal dy tot een groot Volck maken, ende dy zegenen, ende dijnen name groot maken, ende du salst enen zegen zijn. 3. Ende ick wil zegenen die dy zegenen, ende die dy vervloect dien sal ick vervloecten. Ende in dy sullen alle gheslachten der Aerden ghezegent werden. 4. Soo toogh Abram henen gelijk hem de Selfwesige gheseydt hadde, ende Loth toogh met hem. 5. Soo nam dan Abram sijn Wijf Sarai, ende Loth sijns Broeders soon, ende al haer Have die sy te hoop ghebracht hadden, ende de Zielen die sy in Haran ghekregeen hadden. Ende sy togen uyt om na het Landt van Canaän te trecken, ende sy zijn int Landt van Canaän ghecomen. 6. Ende Abram toogh int Landt door tot aen de Vlecke Sichem, tot aen de pleyne [of het-Eycken Velt] More. Ende te dien tijde woonden de Cananiten inden Lande. 7. Ende de Selfwesige verscheen Abram ende sprack: Dijnen Zade sal ick dit Landt.heven. Ende hy bouwede aldaer enen Autaer de Selfwesigen, die hem verschenen was.

1) Vgl. D. Nauta, Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling, in: De Statenvertaling 1637-1937, gedenkboek Ned. Bijbelgenootschap, Haarlem 1937, blz. vlgg.

2) ed. Van Toorenenbergen, a.w. II, blz. 509 vlg. blz XXXVII Psalm

1. Een gebedt Moses des mans Godes. Heere, du bist ons een vertreck geweest van geslacht tot geslachte. 2. Eer de bergen geboren waren ende du het eerdrijck ende de werelt gemaect haddest, ende van eetyen tot"eewen bist du altoos God geweest. 3. Du brengest de sterfelijcken mens [so verre] dat hy vermorselt wort als du [slechts] spreekst: [ghy] kinderen der mensen keret wederomme. 4. Want duysent jaren sijn in dijne ogen als de dach van gisteren die voorby is, ende als [den tijt] der schiltwake, inden nacht. 5. Du drijftse henen als met ene buye: Sy worden gelijk enen droom: al is dat sy ververscht waren gelijk het kruyt inden morgenstoet. 6. [iwelck] ververscht wort inden morgenstont [moer] des avonts snijt men het af, ende het verdroocht. 7.

Want wy vergaen mits dijnen toorne ende worden verschricket mits dijne hittige gramschap. 8. Du hebst onse misdaden voor dy gestellet, ende onse verborgene [gebreken] voor het licht dijns aenschijns. g. Want alle onse dagen gaenvoorbyin dijne toornicheyt wy brengen onse jaren te niet gelijk een voort [dat uytgesproken is]. to. De dagen onses ouderdoms [komen tot] tseventich, oft so iemant van stercker jeugdigheyt is, tot tachtich jaer: noch is het voorneemste van dien [enckel] moe yte ende verdriet, want het drijft snellijck door, ende wy vliegen henen. 11. [Ende nochtans] wie kennet de eracht dijnes toorns ende dijner verbolgentheyt, nadat du [behoordest] gevreesst te werden? 12. Lere ons onse dagen so [wel] rekenen, dat wij [ons] hert tot wijsheyt bewegen.

Wij hebben een blik geworpen op de veelzijdige arbeid van een man, die voor de verbreiding van het Calvinisme, als constitutief element in de Nederlandsen opstand, van onschatbare betekenis is geweest. Al zijn gaven van staatsmanswijsheid, diplomatieke ervaring, organisatorisch vernuft, welsprekendheid, literair vermogen en talenkennis (hij kende behalve Neder-Duits en Frans: Latijn, Grieks, Hebreeuws, Duits, Italiaans, Spaans, Engels en Schots) heeft hij in dienst gesteld van zijn Kerk en zijn volk. Tot op deze dag kunnen wij er slecht ; (1.1 " baar voor zijn, dat in de kritiekste jaren van onze vrijheidsstrijd ons twee uitnemende figuren zijn geschonken, Willem van Oranje en Philips van Marnix, die zich voor de grote zaak volledig hebben ingezet en ondanks velerlei tegenslagen en somtijds ook perioden van ontmoediging, noch hun roeping hebben verzaakt, noch elkander losgelaten.

In zijn "Response Apologetique" vertelt Marnix ergens, dat hij eens zijn ontslag bij de Prins had aangevraagd en dat deze hem toevoegde: "Wat hindert het dat wij moeten lijden, als wij Gods Kerk maar van nut kunnen zijn". Toen trok Marnix zijn aanvrage in: "Gebruik mij waar u wilt". "En sedert dien", zo voegt hij er aan toe, "stond ik ten dienste in al zijn bevelen, met maar één doel voor ogen: de bewaring der kerken Gods" 1).

Het is waar, eenmaal heeft Aldegonde een periode van diepe vertwijfeling doorgemaakt. Het was tijdens zijn gevangenschap, op het Vredenburg te Utrecht, waarin hij bij de verdediging van de Maaslandsluis (q. Nov. 1573) was geraakt. Toen drong hij erin een schrijven aan de Prins niet alleen op aan, dat deze moeite zou doen, hem tegen andere gevangenen uit te ruilen, *maar zelfs dat de Prins zou trachten vrede met Spanje te bewerkstelligen.*

"Ik zie in, dat onze religie, krachtens welke wij ons eenvoudig en volkomen gronden op het Woord van God, zózeer wordt vervolgd, dat het onmogelijk is, haar in deze wereld een rustige plaats te verzekeren." Met tussenpozen, soms van weinige dagen, heeft hij zich een en ander maal in deze geest tot Oranje gewend 1).

Wat is dit geweest? Lafheid, verraad aan de vaderlandse zaak, gebrek aan geloof, angst voor de dood? Of waren het zoals Lodewijk van Nassau gemeend heeft - politieke redenen, die hem aldus deden schrijven, omdat hij wel wist, dat de Prins toch niet voor vrede sluiten zou te vinden zijn? Hoe dit zij, in het aangezicht van de dood (hij wist dat Alva bevel gegeven had, hem om te brengen) heeft Marnix geen bereidheid getoond om, indien God dit wilde, voor Zijn zaak te lijden, veeleer heeft hij een zeker *défaitisme* aan de dag gelegd.

Hij is stellig niet van het hout geweest, waaruit martelaren gesneden worden. Daartegenover is het echter veelzeggend, *dat Willem van Oranje het vertrouwen in zijn beste dienaar geen ogenblik heeft verloren.*

- 1) Oeuvres, ed. Lacroix (Corr. et Mél.), p: 411.
 2) Vgl. Van Schelven, a.w., blz. 81--90,

Aan Aldegondes vrouw schreef hij: "Gezien de billijkheid van deze zaak en daar uw man altijd een rechten weg bewandeld heeft, zult gij geduldig moeten dragen hetgeen de Heere God behaagd heeft over hem te beschikken en u te voegen naar Zijn goddelijken wil".

In vrede sluiten zag de Prins geen heil, maar hij heeft alles in het werk gesteld om Marnix vrij te krijgen en dat is een klein jaarlater ook gelukt, tegen uitwisseling van Mondragon.

Onmiddellijk daarna verkeert Marnix weer in de oude vertrouwenspositie bij Oranje. Zijn geloof moge in ogenblikken van zwakheid gewankeld hebben, een verloochenaar van zijn religie of een verrader van zijn land is hij allerminst geworden.

Integendeel, Marnix is voortgegaan Kerk en volk te schragen in een ootmoedig geloof en te bezielen tot dappere volharding. Daarvan spreken de volgende passages uit zijn "Trouwe Vermaninge" een troostboek, geschreven in zijn laatste levensperiode (1589) aan de gemeenten in de Zuidelijke Nederlanden, die toen weer onder het Spaanse juk waren bedwongen:

"Daeromme, lieve Broeders, laet ons doch in desen beroerden tijt goeden moet scheppen, laet ons onse ogenthemel opwaerts slaen, want onse verlossinge is na by, ende met geduld ende lancmoedicheynt onse sielen besitten, verwachtende met vreugden ende blyschap de toecomste onses Heren, Jesu Christi,.. Maar weder- omme aan dander syde, laet ons oock toesien dat wy ons alsulcke hoge ende onvolprijselicke genade ende weldaet door onse on- danckbaarheyt niet onweerdich en maken Wij sien merckelyck, dat de toorne des Heren over ons ontsteken is, dat hy alrede de schone gemeynten van Brabant, Vlaenderen ende andere omliggende landen verstroyt heeft. Daeromme laet ons met vreesse ende bevinge onse salicheyt wercken, als de Apostel vermaent, want God is die wercket het willen ende het volbrengen ende hy is getrou, die sijn werck niet en sal onvolmaect laten noch synen groten heyligen name tot spot laten werden. Maer hij wilt nochtans dat een yegelick sijne beroepinge waer neme, ende op sijne hoede stae" 1).

- 1) Van Toorenenbergen, a.w., I, blz. 511 vlg.

En verder: "Sier wy niet hoe wonderlyck God dese cleyne lapdekens tegen een so groot ende schrickelyck geweld tot op deser uren heeft bewaert? Hoe dickmael heeft het geschenen dat wy tot inden afgrondt gesoncken waren, ende Jatter gene hulpe meer voor handen en was, ende noch heeft hy ons telkens daer uyt geholpen. Wy hebben aan deen zijde het geberchte, aen dander het ronde meyr, aen de derde het geweld van Pharao achter ons gehad: maer noch mogen wy (Gode zij lof) sijnen naera met gerustheyt der consciëntien alhier aanroepen. Of het hem nu gelieft des Conincks hert geenzins te vermorwen, ende sijne macht in onse swackheyt te openbaren, sullen wy daerom achten dat synen erm vercortet zij, oft sijne oren toegestoppet? Sullen wy hem dies te min sijne behoerlijcke ere ende lof toeschrijven? Ja vele meer zijn wy dies schuldich te doen. Want hoe swacker, hoe nederiger, hoe verwerpelijcker wy in ons seleen zijn, hoe hoger ende heerlijcker dat God verheven moet zijn, ende sijne stereken erin in onse handthoudinge x) claerlycker bekent ende openbaert" 2).

Ziehier de deemoed en de vastberadenheid, tezamen de kracht van het Calvinistisch

geloof, waardoor, niet in de laatste plaats onder Marnix bezielende leiding, ons volk in de ongelijke strijd heeft kunnen standhouden.

Den inden December 1598 is Philips van Marnix, na een pijnlijk lijden aan niersteen en jicht, te Leiden overleden en aldaar in de Pieterskerk, in tegenwoordigheid van Prins Maurits, luisterrijk begraven. Zijn graf is later in handen van een andere familie overgegaan en geen zerk wijst thans de rustplaats aan van deze groten Nederlander 8). Maar in het hart van zijn Kerk en zijn volk heeft hij een plaats van eerbiedige erkentelijkheid verworven.

En als een late hulde werd de 21sten Sept. 1940, bij de herdenking van het vierde eeuwgetijde van Marnix ,geboorte het gedenkraam van Georg Rueter onthuld in het koor van de Pieterskerk te Leiden. Daarop ziet men de figuren van Marnix en Prins Willem I

1) handhaving.

2) t.a.p., blz. 533 vlg.

3) Vgl. J. N. Bakhuizen van de Brink, art. in: De Gids, 1938, Dl. III, blz. 328-332

onder de illustratie van Marnix devies "Repos ailleurs", naar zijn eigen schets: een scheepje door storm en onweder tussen de klip- pen door koersende naar het licht, waarin de Godsnaam en de naam van Christus verschijnen. Voorts vertoont het raam de symbolen van de Geuzen, van de Psalmen Davids, van de vier Evangeliën en van de vrijheidskrijg en de wapens der steden en provinciën, die het toneel van Marnix staatkundige werkzaamheden of wel zijn. woonplaats of gevangenis vormden. zo bezit dan ons volk thans ook een aanschouwelijk beeld van de veelzijdige werkzaamheid van deze groten Calvinistischer voorzaat en een blijvende herinnering aan wat hij in geestelijk en staatkundig opzicht voor ons heeft betekend.

Hoofdstuk III

WILLEM VAN ORANJE. ZIJN VERDEDIGING VAN HET RECHT VAN DE OPSTAND EN ZIJN STRIJD VOOR VRIJHEID VAN GODSDIENST

Men zou de vraag kunnen stellen of de figuur en het werk van Prins Willem van Oranje met recht gerekend kunnen worden tot de hoogtepunten van het Nederlandse Calvinisme. Er bestaat, bij alle verschil van beoordeling van de Prins, toch wel eenstemmigheid hierover, dat hij, wat zijn godsdienstige gezindheid aangaat, niet behoorde tot het meest geziene Gereformeerde type van dien tijd.

Reeds tijdgenoten hebben de oprechtheid van zijn overgang tot het Calvinisme in twijfel getrokken en tegenover de lofspraak van Ds. Arent Cornelisz. Crusius, die de Prins in zijn lijkrede "een treffelick instrument Gods" noemde, "van wiens lof beter is te swyghen dan weinigh te spreken", staat het vonnis van diens ambtgenoot Petrus Datheen, dat Oranje even gemakkelijk van godsdienst verwisselde als van hemd.

Vooruitlopende op ons onderzoek willen wij thans reeds verklaren, dat onder de verdiensten, welke Willem van Oranje voor ons vaderland heeft gehad, zeker een der uitnemendste is, dat hij het Calvinisme heeft erkend en toegepast als constitutief element van de opstand tegen Spanje en van de vestiging van een vrijen Nederlandsen staat, daarbij echter - tegen het streven van vele Calvinisten in - ruimte latende voor vrijheid van godsdienst en allen gewetensdwang of wereldlijke heerschappij der, Kerk uitsluitende.

Het tijdstip van 's Prinsen innerlijke overgang tot het Calvinisme moet gezocht worden in de periode van zijn ballingschap. Vóór dien tijd had Oranje, ofschoon van Luthersen huize, doch aan het hof van Karel V te Brussel Rooms opgevoed, feitelijk nog geen geloofskeuze gedaan. Het weelderige hofleven nam hem zózeer in beslag, dat zijn uitlatingen op godsdienstig gebied slechts door oppervlakkigheid worden gekenmerkt. Voor zover in die jaren bij hem van een religieuze overtuiging gesproken kan worden, zal het wel het dichtst bij de waarheid zijn, als men hem rekent tot de groep der zgn. Nicodemieten, d.w.z. mensen, die wel kritiek hadden op het verval der Rooms-Katholieke Kerk en sommige denkbeelden der Hervorming onderschreven, maar daar toch niet openlijk voor uitkwamen en uiterlijk trouw aan de Roomse ceremoniën deel namen 1).

Wel heeft de Prins het reeds vroeg als zijn roeping gezien, op te komen voor de verdrukte Nederlanden. Zelf deelt hij in zijn "Apologie" van 1581 mede, dat een gesprek met de koning van Frankrijk op een jachtpartij in het bos van Vincennes in 1559 hem de ogen heeft geopend. De koning onthulde hem bij die gelegenheid de plannen van Philips en Alva om de ketterij in de Nederlanden met alle gewelddadige middelen uit te roeien. "Ik beken", zo schrijft Oranje, "dat ik toen zó bewogen werd door medelijden en deelneming jegens zoveel rechtschapen lieden, die ten dode waren opgeschreven en in het algemeen jegens heel dit land, waaraan ik zoveel te danken had en waar men een inquisitie wilde invoeren erger en wreder dan de Spaanse... Ik beken dat ik bij het zien van deze dingen van toen af aan welberaden op mij heb genomen, dat Spaanse gespuis te helpen verjagen" 2). Deze uitlating zegt echter nog niets over een godsdienstigen achtergrond van dit besluit, noch over de methode, waarmee Oranje te werk zou gaan.

Meer en meer van het Rooms-Katholicisme vervreemdend, neigde hij door zijn afkeer van het in zijn ogen veel te radicale Calvinisme in de jaren 1566 en 1567 tot het

conservatievere Lutheranisme. Maar bij zijn verzoeningspogingen tussen Lutherse en Gereformeerden bleek, dat in deze tijd nog louter politieke oogmerken bij hem aanwezig waren, voor de diepere religieuze beginselen had hij nog weinig begrip. Voorlopig trachtte de Prins

1) Vgl. A. Eekhof, De drie fasen in de godsd. ontwikkeling van Prins W. v. O., art. in: Stemmen des Tijds, 2933, blz. 275 vlgg.

2) Apologie de Guillaume de Nassau, ed. A. Lacroix, Brux. et Leipzig 1858, p. 88 vv.

uitsluitend nog langs legale of althans diplomatieke weg iets voor zijn volk te bereiken. Hij wenste zoveel mogelijk verbindingslijnen te leggen tusschen de steeds sterker wordende oppositie en de regeringspartij, ja, trachtte zelfs met Granvelle samen te werken en deinsde terug voor iedere beslissende stap. Deze voorzichtige, aarzelende houding deelde Oranje trouwens met , bijna heel de groten adel, die met een onprincipiële belangenpolitiek en halfslachtig tussenstandpunt zichzelf een graf gedolven heeft 1).

Er was maar één groep, die de ware toedracht van zaken doorzag, doordat zij de godsdienstige kwestie niet als bijkomstig beschouwde ten opzichte van de politieke, noch de politieke wilde losmaken van de godsdienstige en die daarom tot radicaal verzet bereid was.

Dat waren de Calvinisten. Helder heeft Nicolas de Hames in een brief van 27 Febr. 1566 aan Lodewijk van Nassau de situatie uiteengezet. Hij beklagt zich over de aarzelende houding van de Prins en anderen. Zij willen tegenover het geweld slechts remonstranties, rekwesten, woorden stellen en weigeren medewerking te verlenen aan een gewapende actie.

"Al de arme gelovigen zijn ontsteld nu zij zien, dat er zo getalmd wordt met het redmiddel; wij hebben hen destijds getroost, door hun spoedige hulp te beloven, maar ik zie dat die al te zeer wordt uitgesteld door de lauwheid van hen, die er het meest geestdriftig voor moeten zijn." Immers "de ziekte en het bederf van ons openbare leven zijn te groot dan dat men die zou kunnen genezen met zachte drankjes en stroopjes, er moet een krachtig purgeer- en brandmiddel worden aangewend. De syfilis waaraan wij lijden is: het bederf van het geloof, van de rechtspraak, van het geld; eindeloze schalden; het verval, ja bijkans de uitroeiing van de adel; de ambten en prebenden in handen van altemaal onwaardige personen. Ga dat nu eens met woorden genezen!" 2)

Aldus was de stemming onder de Calvinisten. Men houde ter verklaring van hun radicale gezindheid er nog.: rekening mede, dat zij voor een groot deel uitgewekenen uit het buitenland waren en daarom in hun nieuwe omgeving niet weerhouden werden door de talloze

1) Vgl. R. C. Bakhuizen van de Brink, Cartons, I, blz. 46 vlg., 65 vlg.

2) Gecit. bij A. A. van Schelven, Willem van Oranje, Haarlem 1933, blz. 116 vlg.

banden, die iemand in zijn eigen land conservatief maken.

Oranjewilde echter geenszins voor een der hunnen worden aangezien en is veeleer de man geweest, door wiens toedoen het in de kritieke jaren van 1565-1567 tot geen enkele beslissende daad is gekomen. Franciscus Junius brengt zijn onverholen spijt tot uiting over de afloop van een der vergaderingen van het Compromis: "Wij zijn daar te St. Truyen gekomen en hebben er van alles gezien, maar door de hinderlijke

inmenging van één man, wie God dit moge vergeven, hebben wij er niets bereikt" 1). De aarzelende houding van de Prins heeft - het kan niet worden ontkend - aan de zaak van het vaderland en van de religie in dien tijd groten afbreuk gedaan. Met name de val van Valenciennes is er mede aan te wijten en bekend is het vernietigend oordeel van Guido de Brès over Oranjes "verraad" 2). Wij denken ook aan het dappere legertje van Jan van Thoulouse, dat bij Austruweel voor de ogen der Antwerpse Calvinisten in de pan werd gehakt, bij welke gelegenheid één hunner de Prins een "cinkroer" voor de borst hield en de verontwaardigde woorden uitstiet: "Gij, eerloos en schelmsche verrader sijt oorsake van dit spelen dat onse broeders daerbuiten werden gemassacreert en vermoort" 2)

Voorzover er behalve politieke ook godsdienstige overwegingen bij Oranje in die dagen in het geding waren, neigde hij het meest tot de Lutherse denkbeelden omtrent gehoorzaamheid aan de overheid onder alle omstandigheden. Ware hij hierbij blijven staan, hij had nooit de leider en geestelijke stuwkracht van het verzet kunnen worden. Maar tegenslagen, ballingschap en huiselijk levensleed tengevolge van zijn ongelukkige huwelijk met Anna van Saksen hebben Prins Willem die innerlijke loutering en godsdienstige verdieping gebracht, welke zijn levenskeuze hebben beslist. Op de Dillenburg brachten zijn moeder, de vrome Juliana van Stolberg en zijn broeders Johan en Lodewijk hem er toe, de Heilige Schrift te gaan lezen. Daar op het vaderlijk slot, waar goede herinneringen uit zijn jeugd weer wakker werden, moet het hem bewust zijn geworden, dat "God niet had toegelaten, dat het heilige

1) Geeft. t.a.p. blz. 118 vlg.

2) Zie boven blz. 32,

3) P. Bor, Oorspronck, begin ende vervolg der Ned. oorlogen, Ainst 1679,. I, blz. 157a.

89

zaad, dat Hij zelf in mij gezaaid had, verstikt was" 1). Ook de Calvinist L'Oyseleur de Villiers, die als afgezant van Hendrik van Navarre op de Dillenburg verscheen, heeft groten invloed op den. Prins uitgeoefend.

Van niet minder belang was Oranjes aanraking met de Hugenoten in Frankrijk, waar hij van Nov. 1568 tot het einde van, het volgend jaar vertoefde en in onmiddellijk contact kwam met zoo, uitnemende figuren als de Coligny, Du Plessis Mornay, La Noue" Franciscus Junius en Saravia. "Hij zag een gans leger vóór de strijd op de knieën bidden om de zege, ernstig en gelovig zich verenigend in het gebed tot de Heer, dien zij als hun God, hun bijzondere beschermer, loofden met de vrome psalmen van Marot" 2). Het kon niet uitblijven of dit alles moest groten indruk maken op de Prins. En niet het minst de aanwezigheid van Marnix van St. Aldegonde, die in 1570 als particulier secretaris in zijn dienst trad, is een gewichtige factor geweest, welke Oranje steeds, meer de zijde der Calvinist-én deed kiezen.

Vraagt men of deze overgang tot het Calvinisme toch niet voornamelijk uit utilitaire motieven heeft plaats gehad, omdat Oranje wel inzag, dat van het Lutheranisme voor de bevrijding der Nederlanden niets te verwachten viel, dan moet geantwoord worden, dat dit redelijk overleg ongetwijfeld een rol zal hebben gespeeld. Maar met de verstandelijk-politieke overwegingen ging meer en meer een innerlijke gemoedsovertuiging gepaard.

In 1569 komen reeds passages in zijn brieven voor als deze: "Ik strijd en lijd om de ere Gods te bevorderen en de vrijheid van het vaderland na te jagen" 3).

En enige jaren later schrijft hij, na het verlies van zijn beide broeders in de slag op de Mookerheide: "Ik wil wel openlijk bekennen, ... dat mij het hoofd zó duizelt... van verdriet en droefgeestigheid, dat ik nauwelijks weet wat ik doe. Zo moeten wij ons altijd onderwerpen aan de wil Gods en eerbied hebben voor Zijn goddelijke voorzienigheid, dat Hij, die het bloed.

1) Apologie, ed. Lacroix, p. 87.

2) P. J. Blok, De godsdienst van Willem van Oranje, in: Verspr. Studiën, Gron.. 1903, blz. 146.

3) G. Groen van Prinsterer, Archives de la maison d'Orange-Nassau, 1e série, III, p. 327.

van Zijn enigen Zoon heeft vergoten om Zijn Kerk te bewaren, niets zal doen, wat Zijn eer en de instandhouding van Zijn Kerk niet zal bevorderen" 1).

Dit is de taal ener Calvinistische geloofsovertuiging, welke door de harde slagen van het leven is verdiept en gelouterd.

De openlijke overgang van Prins Willem tot het Calvinisme moet hebben plaats gevonden omstreeks 1573. In de familie van Johannes Polyander, destijds hofprediker in de Paltz, schijnt een traditie bestaan te hebben, volgens welke Oranje reeds in 1569 het Calvinistisch geloof beleden zou hebben en met de Gereformeerden aan het Avondmaal zou hebben deelgenomen 2).

Fruin acht dit onwaarschijnlijk en Blok wijst er op, dat de Prins zich in 1571 nog Luthers noemde 3). De traditie zal toch wel deze kern van waarheid bevatten, dat Oranje in die jaren veel met de Calvinistische predikant over geloofszaken gesproken heeft en ook reeds toenadering tot diens opvatting zal hebben getoond.

Een mededeling, waaraan wij althans enige houvast hebben, is te vinden in een brief van Ds. Bartholdus Wilhelmi, van Dordrecht (23 Oct. 1573). "Ten laesten, broeders", zo schrijft hij aan de Hollandsche gemeente te Londen, "en hebbe ick Uliéden niet kunnen verbergen die genade, die ons Godt bewesen heeft, dat die Prince van Oran-gien onse godtsalige stadthouder hem tot der gemeente begeven, het broot des Heren metter gemeente gebroken ende hem de discipline onderworpen heeft, hetwelcke niet kleyn te achten en is" 4).

Hieruit blijkt, dat althans aan Wilhelmi niet bekend was, dat de Prins al eerder met de Gereformeerden aan de heiligen Tafel had aangezeten, maar op welke Avondmaalsviering hij doelt en waar deze gehouden is, valt helaas niet uit te maken. Blijkens de kerkeradsacta van Dordrecht heeft de Prins wel aan de Avondmaalsvieringen van 13 Dec. 1573 en 12 Maart 1574 deelgenomen, maar bij die van 5 Juli 1573, waarop de brief van Wilhelmi

1) Gecit. bij Van Schelven, a.w. blz. 172.

2) F. Spanheim, Oratio funebris in excessum ,7o n. Polyandri a Kerckhoven, Lugd. Bat. 1646, p. 20.

3) R. Fruin, Verspr. geschr., II, blz. 24.7 vlg. P. J. Blok, Willem de Eerste, Prins van Oranje, I, blz. 208,

4) Hessels, Eccl. Londino-Bat. Arch., II, p. 469, 487.

toch betrekking zou moeten hebben staat het juist niet vernield. Is het misschien te

Delft, te Leiden of te Brielle geweest? De kerkeradsacta, voorzover aanwezig, leveren op dit punt niets op 1).

Het was in die dagen, dat Willem van Oranje aan Sonoy en andere van zijn vertegenwoordigers in het Noorderkwartier, in antwoord op de wanhoopskreet, dat na Haarlems val alles verloren was, "ten ware uwe vorstelijke genade enig vast verbond met enige grote en mogende potentaten voor handen hadde..", de beroemde woorden heeft geschreven:

"Waerop wij niet laten en willen Ul. voor antwoorde te geven, dat aleer wij oit dese sake ende de beschermnisse der christenen in dese landen aengevangen hebben, wij met de alderoppersten. Potentaet der Potentaten alsulken vasten verbond hebben gemaakt, dat wij geheel versekert sijn, dat wij en alle degenen die vastelijk daerop betrouwen door sijne geweldige en machtige hand ton lesten noch ontzet sullen worden, spijt alle sijne en onse vijanden, sonder nochtans dat wij middelertijd enige andere middelen, die ons de Heere der Heerscharen toegeschikt heeft, hebben of als noch willen laten voorbij gaan" 2).

Dit geloof gaf de Prins een moed en doorzettingsvermogen waardoor, naar het Wilhelmus luidt, "standvastig is gebleven zijn hert in tegenspoed" en waarmede hij zijn volk en de dikwijls zo aarzelende en vreesachtige regeerders heeft gestaald. Hij is er zeker van: "Ook al kwamen wij allen te sterven en al werd heel het arme volk vermoord en verjaagd, toch moeten wij ons ervan verzekerd houden, dat God de Zijnen nooit verlaten zal" 3).

Telkens en telkens vermaant hij de Staten toch gelovig en doortastend te zijn overmits twyfelagtigheydt, irresolutie ende wanhope konden onse saken nimmermeer enen goeden ofte voorspoediger voortgang neemen; door zulke begrippen deed men Gods almogendheid geweld en overlast aan, alsof God niet diegeen ware, die de ellendigen en verdrukten in haaren uitersten nod beschermde. Men moest dan van onse zijde gene kleinrnoedigheid betonnen, maar God ootmoediglijk bidden en zig geheel sijner goedertierenheid

1) Vgl. Eekhof, t.a.p., blz. 293 vlg.

2) Bor, a.w. I, blz. 446, 448.

3). Groen, Archives, IV, p- 387.

onderwerpen, want soo veel deezen onzen krijg ende oorloge aanging, de redelijkheid derzelve was voor ons, de rechtvaardigheid was het steunsel onzer zaaken" 1).

Zo trad de Prins tot de Gereformeerden toe en het gaat niet aan, daaraan met Geyl 2) toe te voegen, dat hij toch nooit een der hunnen werd. Zeker, er bleef een belangrijk onderscheid met vele van zijn geloofsgenoten, maar nooit mag vergeten worden, dat evenzeer vele overtuigde Calvinisten in hem een principiële medestander zagen. Men is al te zeer geneigd, Calvinisme en onverdraagzaamheid te vereenzelvigen en b.v. iemand als Datheen als typisch vertegenwoordiger te beschouwen. Een groot aantal van s Prinsen directe medewerkers -- men denke aan Marnix, Du Plessis Mornay, LOyseleur de Millers, Jean Taffin, Pieter Adriaenszoon van der Werf, Reynier Cant, Adriaen van Swieten, Herman de Ruyter - waren onverdachte Calvinisten, zij het ook van een gematigder type dan de doordrijvers, die door hun optreden nu eenmaal het meest van zich deden spreken en de indruk wekten, dat zij alleen het ware Calvinisme vertegenwoordigden.

Religieuze hartstocht was Oranje vreemd en een scherp propagandist voor de Kerk, welke hij aanhing, is hij nooit geweest. Dit heeft zelfs eens een beklag van een provinciale synode van Vlaanderen - op instigatie van Datheen! bij de Staten uitgelokt, waarbij ten aanzien van de Prins de wens werd uitgesproken, zich "opentlick voor Gods Woord te declareren ende de zake wat beter te behertighen dan tselve duslanghe gheschiet is" 3).

Iedere overheersing der Kerk over de Staat achtte Oranje uit den boze. De onderlinge strijdpunten, welke tussen Luthers en Gereformeerden en ook tussen Gereformeerden onderling de gemoederen verhitten, ontgingen hem. Het puritanisme van sommige Calvinisten kon hij niet delen en hij schepte vermaak in toneel en dans. Niet iedere Zondag ging hij stipt één of tweemaal ter

1) Resol. St. v. Holl., Mrt. 1576. Vgl. II, van Wijn, Bivoegsels voor de Vad. Historie van j. Wagenaar, Amst. 1799, aanm. op Dl. VII, blz. 34.

2) Geyl, a.w. I, blz. 509.

3) Vgl. Eekhof, t.a.p., blz. 296.

preek en hij verzuimde zijn kerkgang wel eens langer dan Charlotte de Bourbon kon goedkeuren 1), al had hij er toen dan ook een goede reden voor: het was tijdens de woelingen te Gent en hij wilde door zijn deelname aan de godsdienstoefeningen niet de schijn wekken, ook maar enigszins het drijven der Calvinisten in het Zuiden, dat in strijd was met de Pacificatie van Gent, te billijken.

Oranje was een man van brede blik en zag niet alleen de politieke noodzaak, maar ook de zedelijke mogelijkheid om met andersdenkenden, zelfs met Roomse vorsten, samen te werken.

"Nopende dat sommige seggen, dat ons geenszins geoorloofd is te tracteren met enen Prince, die niet ghelyk is van de Religie: ik bekenne wel dat ik so groten Theologen niet ben dat ik de questie Boude konnen beseffen, ik sien nochtans wel dat alle de Kerken van Christenrijk daer geen swarigheid in maken" 2).

Beslistheid ten aanzien van eigen overtuiging en tolerantie ten opzichte van die van anderen gingen bij hem op voorbeeldige wijze samen. Eekhof vindt zijn tolerantie des te opmerkelijker, omdat renegaten gewoonlijk zo fel onverdraagzaam kunnen zijn 3). Maar een renegaat ten opzichte van het Rooms-Katholicisme of het Lutheranisme is Prins Willem nauwelijks te noemen. Beide kerkelijke richtingen waren bij hem in zijn jongere jaren nooit tot een vaste overtuiging gevormd. Deze is eerst grijpt door de donkere levenservaringen van later dagen heen.

Doch evenmin mag men, met Fruin 4), zeggen, dat Oranje altijd bij de driesprong is blijven staan, waar de kerkelijke richtingen van zijn tijd uiteengingen, alsof hij nooit een keuze zou hebben gedaan.

"Zoo kaal van hoofd, zo calvinistisch ben ik van hart (calboy calbanista) en in dat geloof zal ik sterven", moet hij zich eens tegen Don Juan hebben uitgelaten 5).

Evenwel, het doen van een keuze heeft hem niet belet, de verdraagzaamheid, welke in zijn dagen nog zo schaars werd aangetroffen, te beoefenen en aan anderen - men denke aan

1) Groen, Archives, VI, p. 177.

2) Bor, a.w. II, blz. 353

3) Eekhof, t.a.p., blz. 297.

4) Fruin, Verspr. Geschr., II, blz. 247.

5) M. Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, Brux. 1850, III, p. LXIII, note 2.

94

Marnix -- te leren. En al moge het zijn, dat de Prins zich het meest voelde aangetrokken tot de gematigden onder de Protestanten van verschillende schakering en met name onder de Gereformeerden, hij heeft toch zelfs met strenge Calvinisten samengewerkt, waar dit maar immer mogelijk bleek.

Het is opmerkelijk om waar te nemen, dat Willem van Oranje, naarmate hij zich met vaster overtuiging voor het Calvinistisch levensbeginsel had ingezet, de religie ook meer en meer heeft erkend als grondmotief voor de vrijheidsoorlog.

Van het begin af aan hebben onder de opstandelingen twee opvattingen geheerst, waardoor in zekeren zin twee partijen ontstonden, die elkander vaak heftig hebben bestreden, de religie- en de vrijheidspartij. Tot de eerste behoorden de kerkelijke leiders, tot de laatste de meeste leden van de adel en van de gewestelijke en stedelijke besturen 1).

Bekend is de verontwaardiging van de Leidse secretaris Jan van Hout, toen een predikant tijdens het beleg kritiek uitoefende op het opschrift van de noodmunt, omdat dit in plaats van "Haec libertatis ergo" (dit is om de vrijheid) had moeten zijn: "Haec religionis causa" (dit is ter wille van de godsdienst); van Hout greep zijn pistool en zou de redenaar bijna van de kansel hebben geschoten, had burgemeester van der Werf het niet verhinderd! Ook hebben de Staten van Holland eens uitdrukkelijk verklaard, "de waepenen omme de Religie noyt aenghenomen te hebben" 2).

"Libertijnen scholden de kerkelijke, Calvinisten hun tegenstanders; het gaat echter niet aan, deze, benaming, die de indruk wekt alsof men in het kamp van de vrijheidspartij onverschillig stond tegenover de religie, generaliserend toe te passen op al degenen, die voor staatkundige vrijheid en geestelijke tolerantie en tegen kerkelijke overheersing stredden 3). Dat de beide beginselen, religie en vrijheid, niet van elkander mochten worden losgemaakt, werd door velen ingezien en is eens op fraaie zinnebeeldige

1) Vgl. J. C. Naber, Calvinist of Libertijns? (1572-1631), Utr. 1884, blz. 7-23.

2) W. P. C. Knuttel, Catalogus Pamfletten-verzameling Kon. Bibl., 277, 1577, blz. A iiiij, r.

3) zo ook Naber, t.a.p.

95

wijze uitgedrukt in een gedenkpenning, in 1590 op last van de Raad van State geslagen; zij vertoont een pilaar, welke steunt op de Bijbel en een vrijheidshoed draagt, met als opschrift: "Hac nitimur" (hierop steunen wij, nl. op de godsdienst), "hanc tuemur" (deze beschermen wij, nl. de vrijheid). Zij die het beste inzicht hadden in de aard van het verzet, hebben steeds het geloof als bezielende kracht en stuwung voor de vrijheidsstrijd erkend.

Zelfs Alva heeft, van zijn kant de toestand beoordeelend, hiervoor oog gehad: het opkomen voor het recht der privilegiën wis volgens hem de dekmantel, waaronder de religie, als de ware oorzaak van het verzet, verborgen zat. En het verloop der gebeurtenissen heeft deze opvatting bevestigd. Het is niet toevallig, dat, nadat in 1579 de scheiding tussen de noordelijke en zuidelijke provincies was voltrokken, de grens

tussen het opstandige en het, wederom aan Spanje onderworpen deel der Nederlanden in hoofdzaak samenviel met de godsdienstige grenslijn.

Aanvankelijk meende Oranje nog, dat bij de motieven, welke tot de opstand dreven, de godsdienst een ondergeschikte rol kon spelen. In de vele plakkaaten, die hij in 1568 het licht deed zien, laat hij de vollen nadruk vallen op zijn opkomen tegen de tirannie, in de overtuiging dat hij zodoende Rooms en Protestanten tot de strijd kon verenigen. Een geloofsbrief voor Basius, een van zijn agenten (27 Maart 1568) draagt het karakter van een proclamatie 1).

Oranje verklaart, dat het volk wordt geregeerd "ronder enighe treyn van gherechtigheyt... ende met daldermeeste tirannie van vreembde regyrders overvallen". De privilegiën worden opzij geschoven, willekeur, rechteloosheid en geloofsvervolgung heerschen over de mensen, zodat "deze tirannie is "tot bedervenisse van heur opvoedinghe en lyff, guedt ende heuren sielen salicheyt". Ten opzichte van de wettigen vorst moet dit leiden "tot een grote oneer ende blamatie synder Majesteite, met de weleken deze ongeregeltheyt ende tirannie bekleedt ende bedeckt werdt". Om deze redenen komt de Prins, die wel ontslag genomen heeft uit s konings dienst; maar zich desniettemin nog als diens stadhouder beschouwt, het volk te hulp: ter ere Gods, ten dienste

1) Groen, Archives, III, p. zo sv.

des konings, voer vrijheid van religie, voor herstel van recht en privilegiën en voor de welvaart van het land.

Uit deze gegevens mogen wij concluderen, dat de religie wel een plaats inneemt in Oranjes motivering van loet verzet, in zover hij opkomt voor gewetens- en godsdienstvrijheid. Maar het geloof zelf vormt nog niet de basis voor deze motivering en het spreekt nog niet mee over de vraag, in hoever de gehoorzaamheid aan de vorst bewaard moet blijven en ook kan blijven, omdat slechts weerstand geboden wordt tegen diens tirannieke dienaren, of dat deze gehoorzaamheid dient te worden opgezegd, omdat de vorst zelf tot tiran geworden is.

Dat deze dingen in de omgeving van de Prins tot groter klaarheid zijn gekomen, is te danken aan de invloed van Franse Calvinisten, met wie Oranje in deze jaren in nauwe aanraking was gekomen.

Het is niet te verwonderen dat juist onder de Calvinisten de vraag naar het recht van opstand telkens weer aan de orde werd gesteld. Niet alleen hun veel kritischer houding tegenover de overheid dan die van de Luthers, maar ook hun precare positie in het vaderland bracht dit mee. Reeds Calvijn heeft zich met deze kwesties bezig gehouden in het laatste boek van zijn Institutie 1), doch aan zijn wijze van behandeling valt duidelijk te bespeuren, dat ze voor hem niet zulk een brandende realiteit vertegenwoordigden als later voor zijn geestverwanten in Frankrijk en de Nederlanden. Voor Calvijn draagt het recht, waarop de overheid steunt, een goddelijk karakter en is geenszins gegrondvest op de soevereiniteit van het volk.

Daarom behoort de onderdaan niet alleen aan een rechtvaardig, maar evenzeer aan een goddeloos vorst gehoorzaamheid te bewijzen, want alle heerschappij stamt van God. Een goddeloze re gering immers is een straf des Heeren over een volk en moet daarom met geduld en onderwerping worden gedragen. Men mag daarbij God slechts bidden om uitkomst. Dit betekent echter niet, dat Calvijn elk verzet tegen een onrechtvaardig vorst a priori zou hebben uitgesloten, noch ook, dat hij aan het volk alle rechten zou hebben ontzegd. Integendeel, niet alleen eist Calvijn, dat de overheid rekening houdt

met de belangen van het volk 2), maar ook

1) Inst., V, 20, 25 - 32.

2) Ins., IV, 20, 13.

97

het feit, dat deze hervormer het meest voelde voor een getemperde aristocratie, waarbij dus een burgerlijke regering medezeggenschap heeft, wijst erop, dat hij aan het volk groter betekenis wil toe kennen dan hij *expressis verbis* uitspreekt. Ook acht Calvijn één vorm van verzet tegen een tiran gewettigd, nl. wanneer dit geschiedt door de lagere magistraten krachtens hun van God ontvangen ambt, doch in geen geval door het volk zelf op revolutionaire wijze 1).

Terwijl de Hervormer van Genève echter huiverig was, deze denkbeelden in de praktijk toe te passen en met name verklaard heeft, dat hij het verzet der Fransen tegen hun koning ongeoorloofd en ongewenst vond, heeft men er in de kringen der Hugenoten de noodzakelijke en rechtmatige gevolgtrekkingen uit gemaakt, waar- om men spreekt van de beweging der "monarchomachen", een term, die misleidend is, omdat zij de strijd niet aanbonden tegen de monarch als zodanig, maar slechts tegen de tiran. In die kringen heerste - mede onder invloed van Bezas "De jure magistratum in subditos" (1574), een nadere uitwerking van Calvijns gedachten - de opvatting, dat de lagere magistraten (hertogen, graven, stadsbestuurders en bovenal de Staten-Generaal) het recht hebben de vorst te controleren en zo nodig hem, of althans zijn tirannieke ondergeschikten, te bestrijden en te bedwingen. In afwijking echter van Calvijn spelen bij deze monarcho- machen, b.v. in Francois Hotmans "Franco-Gallia" (1573), natuurrechtelijke staatstheorieën een vrij grote rol en wordt aan de soevereiniteit of tenminste aan het welzijn van het volk een hoge, zelfstandige waarde toegekend: "salus populi suprema lex esto", het welzijn des volks moet de opperste wet zijn. De koninklijke heerschappij berust volgens hen op een dubbel verdrag: tussen God en de koning en tussen de koning en het volk. Dit laatste verdrag vertegenwoordigt dan de natuurrechtelijke zijde hunner staatsbeschouwingen 2).

Uit een memorie aan Koningin Elisabeth van 1571 blijkt, hoezeer

1) l.c., IV, zo, 31.

2) Vgl. A. A. van Schelven, Het "heilige recht vangopstand" Kampen 1920, blz 9-14. A. C. J. De Vrankrijker, De motivering van onzen opstand (diss. Amst.), Nijm. - Utr. 1933, blz. 65-82.

Oranje deze denkbeelden tot de zijne heeft. gemaakt 1). De Prins beroept zich daarin voor zijn verzet tegen Alva's tirannie op zijn goddelijke roeping als magistraatspersoon. Hij is een vrije vorst van Duitsen bloede, erfelijk burggraaf van Antwerpen, lid van de Staten van Brabant, stadhouder van Holland en Zeeland en ridder van het Gulden Vlies. Als zodanig moet hij, krachtens zijn eed, in 's konings naam het volk beschermen en de privileges handhaven. Dit is in Calvijns lijn geredeneerd. Maar ook het natuurrechtelijke element ontbreekt niet in Oranjes betoog. De lagere overheden zijn in eigenlijken zin geen ambtenaren des konings, maar van de wetten en het recht, dus van het volk. Aan die wetten is ook de koning onderworpen en derhalve moeten de lagere overheden alle vijanden des volks, tot zelfs de koning toe, wanneer deze de wetten schendt, bestrijden.

Niet alleen bij Oranje en zijn naaste omgeving, maar ook in de kringen der Staten

vinden wij deze motieven voor het verzet telkens terug. In een "Sendtbrief", welke de Staten van Holland en Zeeland in 1573 richtten aan de Staten-Generaal, luidt het: "Ghy syt die Staten des Landts; dat is te seggen, die voorstanders ende beschermers van haer Vrijheit ende van hare Previllegien, welke ghy lieden schuldich zijt voor God ende voor alle mensen te verdedigen ende te handhouden, so ghy niet wilt meinedich worden" 2).

Oranjes persoonlijke invloed is zeker aan de verbreiding dezer ideeën niet vreemd geweest. In het bijzonder de gedachte van het verdrag^o tussen vorst en volk lag hem na aan het hart en hij heeft b.v. Marnix weten te inspireren, haar over te nemen en eveneens te propageren. De mannen, die deze gedachten nader hebben uitgewerkt en wier fundamentele theologische en staatsrechtelijke arbeid aldus van de grootste betekenis is geworden voor de Nederlandse opstand, zijn twee van 's Prinsen naaste Calvinistische medewerkers geweest, Philippe Du Plessis Mornay en Hubert Languet, Du Plessis Mornay, een der geleerdste en eminentste Hugenoten, bereisde, eerst als diplomatiek agent van De Coligny en daarna in

1) Vgl. De Vrankrijker, a.w., blz. 97.

2) Knuttel, Pamfletten-catal., 21t, blz. A iii v.

99

dienst van Hendrik van Navarre, verschillende landen van Europa en hield in de jaren 1578--1582 enige keren verblijf in de Nederlanden l). Oranje schatte de voorlichting van de overtuigden en toch ruimhartigen en tolerantten Calvinist zeer hoog en belastte hem o.a. met de uiterst delicate opdracht om de gemoederen in Gent, en omgeving, tijdens de Calvinistische onlusten aldaar tot rust te brengen. Mornay onderhield vriendschappelijke betrekkingen met LOyseau de Villiers, 's Prinsen hofprediker en met Hubert Languet en heeft, tezamen met de laatste, de door de Villiers voor Oranje opgestelde Apologie (1580) doorgezien en op onderscheidene punten gecorrigeerd. Languet, eveneens een man van grote eruditie, intiem vriend van Mornay, heeft langen tijd in nauwe betrekking gestaan tot Melanchthon. Zijn brieven en rapporten van de hoven te Parijs, Wenen, Praag en in de Nederlanden, die hij als gezant van de keurvorst van Saksen bezocht, getuigen van een scherpen blik op de toestanden van zijn dagen. Ternauwernod ontkwam hij aan de gruwelen van de Bartholomeusnacht en bracht zijn laatste levensjaren door in de omgeving van Willem van Oranje, die hem tezamen met Marnix, L'Oyseau de Villiers en Mornay tot zijn meest gewaardeerde adviseurs rekende.

Onder pseudoniem Stephanus Junius Brutus Celta verscheen in 1579 een geschrift, dat reeds een vijftal jaren tevoren was opgesteld, de "Vindiciae contra Tirannos". Dit werk, dat afwisselend aan Languet, aan Du Plessis Mornay en aan nog enkele andere; auteurs is toegeschreven 2), moet, volgens de jongste onderzoekingen, hoogstwaarschijnlijk gehouden worden voor een aanval op het Macchiavellisme, die door de vrienden Languet en Mornay tezamen is opgesteld 3).

Hoewel het werk allereerst het oog heeft op de toestanden in Frankrijk, houdt het toch ook rekening met de soortgelijke

1) Vgl. J. Itjeshorst, De werkzaamheid van Du Plessis Mornay in dienst van Hendrik van Xavarre, 1576-1582 (diss. Leiden), Kampen 2927, R. Patry, Philippe Du Plessis Mornay, un huguenot homme d'Etat, Paris 1933 p. 50-59.

2) Vgl. A. Elkan, Die Publizistik der Bartholomeusnacht und Mornays "Vindiciae

contra Tirannos", Heidelb. 2905, S. 60-123.

3) G. T. van IJsselsteyn, L auteur de l'ouvrage Vind, contra Tyr., art. in: Revue historique, mai-juin 1931. Cf. Patry, l.c., p. 275-282.

situatie in de Nederlanden en is daarop dan ook volkomen van toepassing. Geen wonder dat de "Vindiciae" hier te lande ingang vonden en er moet al spoedig een, verloren gegane, Neder- landse vertaling verschenen zijn.

Het boek is verdeeld in vier "quaestiones": 1. Zijn de onderdanen gehouden, den vorst te gehoorzamen, indien hij iets tegen Góds wet onderneemt? 2. Is verzet tegen hem geoorloofd, als hij Gods wet loochent en de Kerk verwoest, en zo ja, door wie, op welke wijze en in hoever dient dat te geschieden? 3. Is dit verzet ook geoorloofd indien de vorst het land verdrukt of te gronde richt, maar de godsdienst ongemoeid laat? 4. Mag men in die gevallen de hulp van vreemde vorsten inroepen? 1)

De auteurs gaan uit van het dubbele Schriftuurlijke beginsel, dat enerzijds alle ziel de machten, die over haar gesteld zijn, onderworpen moet zijn (Rom. 13: 1), doch dat men anderzijds Gode meer gehoorzaam moet zijn dan de mensen (Hand. 5: 29). Het vorstelijk gezag is dus beperkt: het is aan het goddelijk recht ontleend en daaraan onderworpen en tevens gebonden aan het welzijn van het volk. De verhouding tussen die drie partijen, welke in het geding zijn, wordt gezien onder het gezichtspunt van het verbond of verdrag, ten eerste tussen God en de koning en daarna tussen. De koning en het volk 2).

Mornay en Languet huldigen dus een theocratische staatsbeschouwing, welke zij, echt Calvinistisch, vooral aan het Oude Testament ontleen. De koningen worden door God gekozen en verordineerd, maar het volk heeft daarbij een zekere medezeggenschap het stelt de koningen aan en behoeft zich geen schennis van het goddelijk recht of van het verdrag te laten welgevallen. Met talrijke Bijbelsche voorbeelden, waarbij met name de geschiedenis van Sauls koningschap geliefd is, worden deze gedachten geïllustreerd. Maar deze oorspronkelijk Calvinistische, theocratische beginselen worden telkens verbonden met natuur- rechtelijke ideeën, waarbij op logische wijze het volksbelang als hoogste wet wordt ontwikkeld en voorbeelden uit de profane, zo wel antieke als contemporaine historie, ter toelichting. Dienen.

1) Vindiciae, p. 2. Wij citeren de uitgave van 1595, verschenen te Hannover.

2) l.c., p. 15-23..

101

De "Vindiciàe" blijven niet staan bij de louter passieve weerstand, zoals Calvijn aanbeval; zij achten het niet alleen geoorloofd, maar zelfs een plicht, goddeloze tirannen te bestrijden. Zij omzeggen dat recht tot verzet evenwel nadrukkelijk - daarbij weer in de lijn van Calvijn en Beza blijvend - aan het volk als zodanig, het "veelkoppige monster der menigte", of aan private personen. Deze moeten, wanneer hun geen ander middel meer ten dienste staat, naar het buitenland uitwijken en wanneer ook de vlucht hun onmogelijk is, liever hun leven prijsgeven dan God loslaten 1). Het verzet mag echter, ja moet uitgaan van de wettige bestuurders, waarbij de schrijvers vooral het oog richten op de Staten-Generaal.

De godsdienst en het recht van het volk mogen met de wapenen verdedigd worden tegen een tiran, die deze belaagt, al mag men ook niet eerder tot geweld zijn toevlucht

nemen dan nadat alle vredelievende middelen tevergeefs zijn beproefd. De koning immers is de hoogste dienaar van het volk, de eerste onder de rijksambtenaren; hij mag zijn macht niet [aanwenden. om](#) zijn eigen lusten te bevredigen, doch slechts tot heil van het volk. Zo leert het de Bijbel en bovendien het oude natuurrecht. De koning stelt niet zelf de wetten, maar ontvangt ze van het volk; hij is slechts de hoogste uitlegger en uitvoerder ervan en wordt daarbij gecontroleerd en zo nodig gecorrigeerd en weerstaan door de vertegenwoordigende lichamen van het volk. Maar wanneer de vorst de rechten des volks veronachtzaamt of verdraait, dan is hij tot tiran, tot de eersten vijand van het volk geworden 2). -

Tiran is hij, die met list en geweld de heerschappij aan zich trekt (*absque titulo*) of hij, die een rechtmatig verkregen land tegen recht en gerechtigheid regeert (*exercitio*). De tirannen onderdrukken de voornaamsten des lands, trachten openbare bijeenkomsten te verhinderen, vrezden de vergaderingen der volksvertegenwoordigers, koesteren verdenking tegen, de woorden en handelingen der onderdanen, trachten tweedracht onder hen te zaaien, ontwapenen en vervolgen ze, omgeven zich met barbaarse lijfwachten en leven toch altijd in vrees en wantrouwen, kortom, zij zijn niet op het openbare welzijn, doch slechts op hun eigen belangen bedacht.

1) l.c., p. 50-68.

2) l.c., p. 103.

De auteurs voegen er aan toe, dat ieder zulke tirannen in verschillende landen kan waarnemen en hebben ongetwijfeld gedacht aan figuren als Catharina de Medicis, Karel IX, Hendrik III en Philips II 1). Wat de tirannen "*absque titulo*", de onwettige indringers, betreft, ieder heeft de roeping hen te weerstaan; wie het niet doet is zelf een verrader van zijn vaderland geworden. Tegen de vorst, die "*exercitio*" als tiran optreedt, moet - indien althans genoegzaam is gebleken, dat hij opzettelijk het volk te gronde richt - het verzet door de magistraten en ambtenaren worden georganiseerd. Door hem af te zetten en gewapenderhand te verdrijven plegen zij geen oproer, noch majesteitsschennis, maar komen zij op voor het geschonden verdrag tussen God en koning, koning en volk. Blijven zij echter in deze nalatig, dan zijn zij zelf tot tirannen geworden 2).

Als de nood daartoe dwingt, mag ook de hulp van een buitenlands vorst worden ingeroepen. Is er sprake van kerkvervolging, dan moet bedacht worden, dat de Kerk één is en dat de leden der Kerk in een naburig land hun verdrukte broeders te hulp moeten snellen. Doch ook waar een volk door tirannie in zijn rechten wordt onderdrukt, mag een naburig vorst hulp bieden, want in al die gevallen, waar men het recht heeft zichzelf te verdedigen, mag men ook zijn naasten bijstaan 3).

Wanneer wij aldus de hoofdinhoud der "*Vindiciae*" ons voor ogen hebben gesteld, rijst de vraag, in hoever de vereniging van theocratische en natuurrechtelijke beschouwingen, welke wij hier aantreffen, een wettige voortzetting van het oorspronkelijke Calvinisme heten mag. Zonder twijfel zijn bij Calvijn elementen te vinden voor de natuurrechtelijke lijn. Hij bezigt gaarne historische en wijsgerige argumenten om zijn Bijbels-theocratische staats- ideeën kracht bij te zetten. Maar meer dan een theoretische toelichting op het goddelijk recht is het natuurrecht bij hem toch niet en in de grond der zaak past het niet bij zijn beschouwing. Noch de overheid, noch het volk, noch de enkele onderdanen als zodanig bezitten bij Calvijn soevereiniteit of rechten, maar zij allen hebben zich in gehoorzaamheid te richten naar het goddelijk gebod. Zo

1) l.c., p. 147-156. 2) l.c., p. 157-181. 3) l.c., p. 183-198.
103

is dan het zelfstandig optreden van natuurrechtelijke theorieën in de latere Franse en Nederlandse verzetsliteratuur een wel verklaarbaar, maar toch aan de eigenlijk Calvinistische beschouwingwijze vreemd element. Dit moet echter gezegd worden: in de "Vindiciae contra Tirannos" wordt, in tegenstelling tot de werken van vele andere monarchomachen, aan de natuurrechtelijke motieven een ondergeschikte plaats toegekend ten opzichte van de theocratische en dit schijnt Voornamelijk aan het aandeel, dat Du Plessis Mornay in dit werk had, te danken te zijn 1). Van een volkssoevereiniteit in strengen zin mag hier dan ook niet gesproken worden. De "Vindiciae" hebben de verdienste, dat Calvijns gedachten er op zulk een wijze in zijn uitgewerkt, dat zij toepasselijk werden op de kritieke situatie in Frankrijk en de Nederlanden, terwijl toch het natuurrecht niet overheersend werd, maar koning, magistraten en volk in hun onderling conflict voortdurend gesteld werden onder Gods geboden en roeping.

Herhaaldelijk kunnen wij de doorwerking van deze theologische en staatsrechtelijke denkbeelden bespeuren bij de belangrijkste politieke gebeurtenissen in onzen vrijheidsoorlog. Dit is van des te meer belang, omdat de strijd tegen de tirannie en voor de ware religie voor een aanzienlijk deel het karakter van een gewelddadige revolutie en burgeroorlog heeft gehad, waarbij het volk, opgezet door een "Calvinistische", voor niets terugdeinzende minderheid, inderdaad zijn eigen soevereiniteit met geweld in handen heeft genomen 2).

Welk een moeite heeft het de leiders, die door diepere beginselen waren bezielde en met bredere staatkundige blik begiftigd, gekost om deze revolutie in het goede spoor te brengen! Dat met name Prins Willem van Oranje daarbij vele malen moest ondervinden, dat het, verkeerd toegepaste, Calvinisme eerder tot ontbinding dan tot fundering der natie bijdroeg, is een van de bitterste dingen van zijn leven geweest. Dat niettemin het revolutionaire element in de opstand het volk niet tot volslagen anarchie en ondergang gevoerd heeft, doch uiteindelijk een - althans wat

1) Van Usselsteyn (l.c.) meent, dat het 3de deel der Vind., dat veel minder bijbeis is dan de overige delen, van Languet stamt en door Mornay, die de rest van het boek voornamelijk zal hebben geconcipieerd, in het werk is ingevoegd.

2) Vgl. H. A. Enno van Gelder, *Révolutionnaire Reformatie*, passim.

het Noorden betreft - eendrachtige natie heeft voortgebracht om zich van de tirannie te bevrijden en te trachten in haar staatsbestel naar Gods Woord te leven, is te danken aan het volhardend leiderschap van de Prins en aan de doorwerking van de Calvinistische beginselen, zoals wij die in de "Vindiciae" aantreffen.

Dit blijkt allereerst uit Oranjes eigen staatsbeschouwing en zijn verhouding, als stadhouder tegenover de Staten. Busken Huet spreekt van Oranjes dictatorschap en is overtuigd, dat de Prins slechts voor de leus de Staten-Generaal zijn soevereinen noemt 1).

Dit is toch wel in de meest flagrante tegenspraak met de feiten. Willem van Oranje was stellig geen aanhanger der volkssoevereiniteit, maar hij heeft, in overeenstemming met de Calvinistische grondslagen van het staatsbestel, de Staten in hun waarde erkend, hun gevoeligheden zoveel mogelijk ontzien en in voortdurend overlég met hen gehandeld. Hij was hun aanvoerder, hun stuwkracht, niet hun

dictator. Zijn eigen eer zocht hij niet. "Ik smeed u, mijne Heren", zo schrijft hij in Dec. 1580, "te willen geloven, dat het mij goed is in uw midden te leven, zoolang het God zal behagen, en u trouw te blijven dienen. Toch zijn mij mijn leven, dat ik aan uw dienst heb gewijd en mijn tegenwoordigheid in uw midden niet zóveel waard, dat ik niet zeer gaarne mijn leven zou willen geven of mij uit het land terugtrekken, wanneer gij van mening waart, dat een van deze beide dingen voor u nut zouden hebben om u een waarachtige vrijheid te bezorgen" 2).

De opmerking van Blok 3), dat de Prins een soort vrijwillig-constitutionele soevereiniteit heeft aanvaard, moge wat anachronistisch klinken, zij is toch een verdedigbare karakterisering van zijn regeringsvorm.

Ook de buitenlandse politiek van Oranje en de Staten vindt steun in de Calvinistische leerstellingen, zoals Mornay en Languet die propageerden. Van het begin af aan hebben de verdrukte Nederlanden hulp gezocht in het buitenland. Eerst in Duitsland, bij de keizer en de landsvorsten, evenwel zonder resultaat. Langen tijd bij koningin Elisabeth van Engeland, die de Nederlanders wel paaide met schone beloften; maar het op een conflict met Spanje

1) Busken Huet, Land van Rembrand, blz. 535.

2) Gachard, l.c., VI, p. 4 40.

3) Blok, Willem de Eerste, II, blz. 48, 58.

105

toch niet wilde laten aankomen. Inzonderheid klopte men aan bij, Frankrijk, waarheen Oranje altijd al het oog had gewend; in de hertog van Anjou zagen velen de aangewezen man om de soevereiniteit over de Nederlanden aan te bieden. Oranjes francofiële politiek heeft hem veel tegenstand bezorgd, vooral van de Calvinistische predikanten van het type van Datheen en o.a. ook van zijn broeder Jan van Nassau. Hoe kon iemand - en dat na de Bartholomeusnacht - nog enig heil verwachten van zulke verklaarde tegenstanders van het Protestantisme! Was dit niet Beëlzebul met Beëlzebul te willen uitdrijven? Oranje meende echter in iedere vijand van Spanje een bondgenoot te moeten zoeken en heeft zelfs wel uitgezien naar hulp van de Turkse sultan. Zo achtte hij het feit, dat Anjou Rooms-Katholiek was, geen bezwaar om hem de soevereiniteit over de Nederlanden aan te bieden en daarin vielen de Calvinisten van het type van Du Plessis Mornay de Prins bij: hadden ook niet de vrome koningen van Israël allianties aangegaan met heidense vorsten? Ook Marnix betoogde, dat het er slechts om ging, of de vorst de regering op wettige wijze uitoefende en de tirannie bestreed. God kan de Nederlanden ook met een Rooms-Katholiek vorst te hulp komen, gelijk hij vroeger Israël gered heeft door de hand van Cyrus 1).

De feiten hebben Oranje en zijn medestanders op dit punt echter in het ongelijk gesteld: Anjou knoopte betrekkingen aan met de Roomse en Spaansgezinde malcontenten in het Zuiden en pleegde daarmee verraad aan de Nederlandse zaak. Het bloed kroop waar het niet gaan kon!

Tenslotte moesten al deze tendenties noodwendig uitlopen op de afzwering van Philips II, waarin de Calvinistische anti-macchia-vellistische staatsleer haar beslag gekregen heeft. Jarenlang had men in de Nederlanden de voorstelling gehuldigd, dat men niet tegen de koning streed, maar slechts tegen zijn dienaren, die hun soeverein vals voorlichtten en in zijn naam een tirannieke politiek voerden. Dit onderscheid tussen de vorst en zijn dienaren werd reeds door de Hugenoten gemaakt 2).

De 20^e Juli 1572 namen de Staten de Prins van Oranje als stadhouder van de koning

aan, maar de inmiddels door Alva

1) Oeuvres, ed. Lacroix (Corr. et M  l.) p. 27r sv.

2) Vgl. De Vrankrijker, a.w., blz. 77-82.

benoemden Bossu erkenden zij niet. En sedert 1573 publiceerden zij plakaten in naam des konings, welke aldus aanvingen: "Philips, by der Gracien Gods Coninck..., graef van Hollandt... by advies van onsen lieven neve, Wilhelm Prince van Orangien..., Stadhouders ende Capitein generael voor ons over Hollandt, Zeelandt en Westvrieslandt... en van de Raden, nevens hem wesende".

Maar het werd hoe langer hoe duidelijker, dat deze voorstelling van zaken een fictie was, welke zich op de duur niet liet handhaven. Men had daar trouwens ook weinig behoefte meer aan. De oorlogstoestand met Spanje, het feit dat de Prins en de Staten er aan gewend raakten alle regeringsmaatregelen op eigen hand te nemen en vooral het zoeken naar een buitenlands vorst, aan wie men de Nederlandse soevereiniteit zou kunnen aanbieden, - al deze factoren hadden er toe geleid, dat men zich van Philips volkomen vervreemd was gaan gevoelen. In 1575 en volgende jaren wordt de anti-monarchale houding, bepaaldelijk bij Oranje en zijn medewerkers, steeds duidelijker aanwijsbaar. En nadat de Prins door de koninklijken ban getroffen was, wekt het geen verwondering meer, dat niet alleen Alva en consorten, maar ook de koning zelf op de scherpste wijze van tirannie beschuldigd wordt. "...Nooit is er wreder tiran geweest, die hooghartiger en met minder respect de privilegiën des lands heeft geschonden, die schaamtelozer zijn gezworen trouw heeft gebroken, dan Philips... Is hij niet onwaardig, de kroon te dragen 1)?"

Toen dan ook de afzwering kwam, kwam zij zonder sensatie of enthousiasme 2). Men interesseerde zich niet meer voor de koning en het *Plakkaat van Verlatinge*, uitgevaardigd de 26sten Juli 1581, behoefde slechts officieel te bekrachtigen, wat jarenlang reeds gegroeid was tot gemeengoed in de overtuiging van overheid en volk: de wettige magistraten mogen, ja moeten de tiran afzetten. De considerans voor de "verlating", waarmee het Plakkaat aanvangt en die terecht beroemd is geworden, luidt aldus:

"Also een yegelick kennelick is, dat een Prince van de Lande, van Godt ghestelt, is hoeft over sijne ondersaten om deselve te bewaren ende beschermen van alle onghelyck, overlast ende ghewelt, ghelyck een.

1) Apologie, ed. Lacroix, p. 98.

2) Vgl. De Vrankrijker, a.w., blz. 131 vlg.

107

herder tot bewaernisse van sijne schapen, ende dat dondersaten ni  t en zijn van Godt geschapen tot behoef van de Prince om hem in alles wat hij beveelt, weder het goddelick, recht oft onrecht is, onderdanich te wesen ende als slaven te dienen, maar de Prince om dondersaten wille, sonder de welcke hy egheen Prince en is, om de selve met recht ende redene te regeren en voor te staen ende lief te hebben als een vader sijne kinderen ende een herder sijne schapen, die sijn lijf ende leven sett om de selve te bewaren; ende so wanneer hy sulcks niet en doet, maer in stede van sijne ondersaten te beschermen, deselve soect te verdrucken, toverlasten, heure oude vrijheit, privilegien ende oude hercomen te benemen ende heur te gebieden ende gebruycken

als slaven, moet gehouden worden niet als Prince, maer als een tiran, ende voor sulcks nae recht ende rede- ne mach ten minsten van sijne ondersaten, besondere by deliberatie van de Staten van de lande, voor egeen Prince meer bekennt, maar verlaten ende een ander in syn stede, tot beschermenisse van henlieden, voor overhooft, sonder misbruycken, gecosen werden" 1).

Men heeft de mening geuit, dat in het **Plakkaat van Verlatinge** uitsluitend het natuurrechtelijk motief voor de afzetting geldt en dat het goddelijk recht achterwege blijft, omdat van de godsdienst - klaarblijkelijk ter wille van Anjou en de Rooms-Katholieken - niet wordt gerept 2).

Wij kunnen dit gevoelen niet delen. Het is waar, de tirannie van Philips wordt niet zozeer afgeleid uit het feit, dat hij de waren godsdienst heeft bestreden, als wel dat hij de privilegiën heeft geschonden, hoewel toch ook de godsdienstvervolging uitdrukkelijk wordt vermeld: "dat hij niet alleenlick en sochte te tiranniseren over hunne personen ende goet, maer oock over heure consciëntien, waer van sy verstonden niemant dan aen Godt allene ghehouden te wezen rekeninghe te geven oft -te verantwoorden" 3).

Maar de Calvinistisch-theocratische leer stelt niet in de eerste plaats, dat- de koning de waren godsdienst moet beschermen, doch dat zijn macht en recht van God afkomstig is en aan Hem onderworpen moet zijn, waaruit dan o.m. De bescherming van de godsdienst voortvloeit. Deze fundamentele gedachte nu is

1) Tekst bij Z. W. Sneller, Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge, Rdam 5929, blz. 59 vlg.; vgl. De inleiding, blz. 26 vlg.

2) De Vrankrijker, a.w., blz. 148.

3) Sneller, a.w., blz. 65.

wel degelijk in het Plakkaat aanwezig. De considerans zegt immers, dat "een Prince van Godt ghestelt" is en van God geschapen "om dondersaten wille".

De vorst ontvangt zijn macht van God en mag, bij misbruik van die macht, door het volk worden afgezet. Dat is het theocratisch beginsel en alle juridische overwegingen, hoe uitvoerig die ook, om de genoemde politieke redenen, in dit stuk worden voorgedragen, blijven aan dit beginsel ondergeschikt. De Calvinistische geloofsovertuiging, als constitutief element voor staatsrechtelijke theorieën, gelijk wij die bij Willem van Oranje en zijn medewerkers aantreffen, is ook in de acte van verlatening terug te vinden. Op het ogenblik, dat de vrije Nederlandse staat gereed stond om voortaan zijn eigen bestuursorganisatie te regelen, heeft hij, hoeveel moeilijkheden, tegenstand en mislukkingen er dan ook nog te wachten stonden, dit Calvinistisch grondelement in zich opgenomen.

Eén van die moeilijkheden, die een eendrachtige vrijheidsstrijd zo ernstig belemmerd heeft en tenslotte geleid heeft tot het uiteenvallen van de Nederlanden in een Gereformeerd en een Rooms-katholiek deel, was de onderlinge verhouding van deze beide godsdienstige richtingen. De godsdienstpolitiek is voor Willem van Oranje een zijner zwaarste staatkundige problemen geweest. Het is de tragiek van zijn grootheid, dat hij op dit punt een hoger ideaal heeft nagestreefd dan enig ander van zijn tijd en dat hij telkens heeft moeten zwichten voor wanbegrip en tegenwerking aan beide zijden. En toch is het te danken aan Oranjes onvermoeid ijveren voor een toenmaals onbereikbaar ideaal, dat Nederland eeuwenlang de roem heeft genoten, een land te zijn, waar vrijheid van overtuiging heerste en de om geloofsredenen vervolgte uit het buitenland een veilige toevlucht kon vinden.

Reeds vroeg heeft Prins Willem blijk gegeven, het beginsel der gewetensvrijheid voor te staan en een tolerante gezindheid te koesteren jegens andersdenkenden. Oudejaarsdag 1564 hield hij zijn beroemde rede in de Raad van State, waardoor de oude Viglius z66 van streek raakte, dat hij er in de nacht daarop een beroerte van kreeg. De Prins verzekerde, dat hij goed Katholiek was en van dat geloof niet wilde afwijken, maar dat hij niet kon goedkeuren, dat vorsten over het geloof en de religie hunner onderdanen naar willekeur heersten. Overeenkomstig zijn in die jaren nog weinig belijnde geloofsovertuiging, heeft hij een tijdlang zelfs een soort fusie voorgestaan tussen Rooms-Katholicisme en Protestantisme, een Christendom boven geloofsverdeeldheid, waarbij iedere wederkerige verkettering en vervolging zou zijn uitgesloten.

Daarover heeft hij toen overleg gepleegd met Franciscus Balduinus, maar van het plan is uit de aard der zaak niets gekomen. In de eerste jaren van de opstand, als Oranje eerst naar het Lutheranisme en later naar het Calvinisme gaat overhebben, doet hij telkens blijken, de verschillende richtingen te willen eerbiedigen. Zo geeft hij aan de Lutherse predikanten van Antwerpen bij hun vertrek in 1567 een gunstig getuigenis mee en in April 1568 schrijft hij in een lastbrief aan Lodewijk van Nassau, dat het verzet moest gaan tegen hen, die het zuivere Woord en de dienst van God willen uitroeien, doch dat in de Nederlanden ieder "in vrijdom en liberteit van sijnder Religion ende conscientien" zal mogen leven.

Het is, evenals bij 's Prinsen overgang tot het Calvinisme, ook bij zijn tolerantie de vraag, of deze voortkwam uit innerlijke overtuiging, dan wel uit politieke overwegingen van utilistische aard.

In de jaren, waarvan wij thans spreken, hebben ongetwijfeld dé laatste de doorslag gegeven, getuige b.v. een geloofsbrief voor zijn agent Basius: "Soo wanneer sulx mochte ghelucken, dat men de stede ofte steden overherich worde, dat alsdan de gemeente van de. Papisten soo veel gespaert, anghesien ende gehouden sonde moeghen warden als ymmermeer moigelycken, om alle lasten van contributie, waeckgelden ende andere lasten ende costen te helpen draghen ende min vianden te maacken, dezelve met sachtmoedicheijt ende deuchtsaamheijt overwinnende" 1).

Het politieke, in dit geval financiële belang weegt zwaarder dan het geestelijke.

Maar al heeft dit politieke gezichtspunt altijd veel gewicht in de schaal gelegd, omdat de Prins in de eensgezindheid der Nederlanders het machtigste wapen zag in de strijd tegen de tirannie, toch heeft het geestelijke motief zich meer en meer doen gelden. Allereerst de billijkheidsoverweging. Deze heeft Oranje b.v. naar voren gebracht, toen hij in 1577 aan de Doopsgezinden bepaalde rechten

1) Gecit. bij Van Schelven, Willem van Oranje, blz. 173.

toestond: zij hadden immers door het betalen van schattingen en contributies hun deel bijgedragen in de strijd voor vrijheid van consciëntie en hadden daarom recht op bescherming 1), Doch ook daar waar om redenen van eenvoudige menselijkheid en eerbied voor anderer geloof hulp en bescherming geboden moest worden, heeft de Prins niet nagelaten dat te doen en daarvoor vaak de tegenstand zijner geloofsgenoten getrotseerd. Tegen hun opvatting schreef hij in 1578 de volgende woorden: "Ende hiertoe en ist van ghenen node dat ghij allegiert (aanvoert) de vervoorderinghe van de evangelische religie, van dewelcke wij hier te voren ende al veel eer dan ghijlieden professie ghedaen hebben, ende bekennen dat wij door de ghenade Godes oock totter

dodt toe sulcx te doen ghesint zijn, soo wel als ghijlieden; want de wech dien ghij daertoe neemt, es zeer verre verscheiden van der eenvoudicheyt der evangelie-lere, die wel een ander macht heeft dan des sweerts, ende die herten door andere middelen beheert" 2).

In Delft, waar hij woonde, schonk Oranje bescherming aan geestelijken en kloosterlingen en het heeft hem verbitterd, niet alleen dat Lumey zijn wandaden aan deze mensen bedreef; maar evenzeer dat hij zelf niet heeft kunnen verhinderen, dat ook in Delft tenslotte de mis werd afgeschaft en zeven à achthonderd monniken en priesters de stad met paspoort moesten verlaten 3).

Tenslotte is het ook een gevoel van ootmoed geweest, dat de Prins verdraagzaam maakte tegenover andersgezinden en afwijzend deed staan tegenover elk, vooral gewelddadig, exclusivisme. Bij een bezoek aan Amsterdam na de "alteratie" in 1578 wees burgemeester Willem Bardes de Prins op de vermaarde kapel der Heilige Stede, die kort te voren in een zoutpakhuis veranderd was, waarop Oranje antwoordde: "Doen zij dit aan het gewijde, wat zal het aan de rest wezen?"

En toen Bardes opmerkte, dat men het gebouw maar moest laten slopen, zei de Prins hoofdschuddend: "Zijt gij zonder zonde, werp dan de eersten steen" 4).

Dit ootmoedig besef van eigen menselijke be-

1). Vgl. j. P. Scholte, Bijdrage tot de kennis van de godsdienstige verdraagzaamheid van Prins Willem I, in: Ned. Archief v. Kerkgesch., N.S. IV, 1go7, blz. 26 vlg..

2) Gachard, l.c., VI, p. 76.

3) Vgl. Fruin, Verspr. Geschr., II, blz. 327 vlg. Blok, a.w., II, blz. 22.

4) Vgl. J. C. Breen, De geloofsovertuiging van Willem van Oranje, Arnst. 1924, blz. 57.

perktheid en schuld is de beste en duurzaamste grondslag, waarop verdraagzaamheid gebouwd kan staan. En dat het aldus bij Willem van Oranje gesteld was, wordt bewezen door het feit, dat zijn tolerantie-ideaal zich heeft verdiept naarmate het minder voor verwerkelijking vatbaar bleek. De in zijn tijd politieke onbruikbaarheid van dit beginsel heeft de kampvechter voor religieuze vrijheid geen ogenblik in de verleiding gebracht, het te laten varen; integendeel, hij heeft het, tegen de stroom des tijds in, trouw bewaard en hoog gehouden.

In Juli 1572 verscheen Marnix van St. Aldegonde in de Statenvergadering te Dordrecht, namens de Prins van Oranje verklarende, dat het diens bedoeling was, "dat gehouden soude worden vrijheid der Religie, so wel der Gereformeerde als der Roomse, en dat een yegelijk in tsyne in t openbaer en in kerken of capellen sodat gevoechelijkste by de overheid soude geordonneert worden, souden gebruiken vrye exercitie derselver" 1).

Daarmee was voor het eerst in onze historie het verdraagzaamheidsbeginsel officieel aan de orde gesteld en door het in een resolutie vast te leggen hebben deze Staten in hun dagen een hoogtepunt van godsdienstpolitiek beleid bereikt, ja zichzelf schier overtroffen. Want reeds in het volgende jaar kwamen zij op hun beslissing inzake de vrije godsdienstoefening terug. Deze laatste vormde altijd het kritieke punt. Men onderscheidde in de zestiende eeuw tussen vrijheid van consciëntie of religie en van exercitie der religie. Ten aanzien van de eerste waren de geesten betrekkelijk gemakkelijk te winnen, maar. De moeilijkheid begon wanneer de geloofsovertuiging

niet meer besloten bleef binnen het eigen leven en eigen huis, maar haar openbare uiting en erediens verlangde.

Voor Oranje sloot de eerbiediging van anderer geloof tevens verdraagzaamheid in tegenover de uitingen van dat geloof. Maar juist dit terrein lag vol voetangels en klemmen, hier lagen de ergernissen voor het grijpen en waren tal van gevoeligheden te ontzien. Daar kwam bij, dat nu eenmaal de Rooms-gezinden, soms ten onrechte, maar veelal terecht, bij de Gereformeerden verdacht waren vanwege hun sympathieën voor Spanje. Met het oog daarop kon de Prins dan ook het besluit der

1). Bor, a.w., I, blz. 389 vlg.

Staten van 1573, waarbij de Roomse erediens in Holland en Zeeland verboden werd, billijken. In zijn Apologie wijdt hij er de volgende regels aan: "De Staten, die het aanvankelijk geschikt en nuttig voor de bewaring des lands gehouden hadden, dat zowel de ene religie als de andere zou warden onderhouden, hebben sedertdien door de onbeschaamdheden, welke werden gepleegd, en door het verraad der vijanden, die onder ons verkeren, verstaan, dat zij, indien zij de uitoefening der Roomse religie niet verhinderden, in gevaar van onontkoombare ondergang zouden komen te verkeren en dat degenen, die deze religie beleden, althans de priesters, een eed aan de Paus hebben (zoals zij overal hebben), welken zij lieten voorgaan boven dien aan het land" 1). Oranjes tolerantie was niet onbegrensd. Onder de indruk van pijnlijke ervaringen als het verraad van Rennenberg e.d., heeft hij iemand als L'Oyseleur de Villiers toe moeten geven, dat verdraagzaamheid jegens deze lieden wreedheid tegenover zijn volk zou betekenen.

Overigens is het zeker, dat dit argument van verraad dikwijls als voorwendsel werd gebruikt, waar men zich van de Rooms en erediens wenste te ontdoen.

De Prins, die als inzet van de strijd tegen Spanje en als *conditio sine qua non* voor de vrede de positieven eis stelde, dat in de Nederlanden "de Gereformeerde godsdienst volgens het woord van God en de uitoefening derzelve zou worden toegestaan" 2), eiste van hen, die de strijd voerden, ook onderlinge verdraagzaamheid.

Voor dit streven vond hij in het algemeen meer begrip bij de magistraten dan bij de kerkelijke leiders en het eenvoudige volk. Dat kwam allereerst doordat onder de magistraatspersonen in de laatste decennien van de zestiende eeuw en zelfs nog na 1600 velen waren, die nog niet gekozen hadden tussen het oude geloof en het nieuwe. Zij stonden het meest onder invloed van Erasmus, hadden hun vertegenwoordiger in een man als Dirk Volckertzoon Coornhert, waren wars van het drijven der radicale Calvinisten en stonden daardoor meer open voor tolerante denkbeelden. Daar kwam bij dat bij de leden der aanzienlijke volksklassen ook commerciële overwegingen er toe leidden, de godsdienstige tegenstellingen niet

1) Apologie, ed. Lacroix, p. 107.

2) Cf. Groen, Archives, IV, p. 50, 61, 9z.

op de spits te drijven. Daarentegen zagen de strenge Calvinisten in deze mildheid der magistraten de ernstigste gevaren voor geloof en Kerk. "Staken zijn zij, geen Staten", scholden zij, "die aan de uitbreiding van de ware leer in de weg staan" 1).

Toch mag niet uit het oog worden verloren, dat bij alle revolutionaire bruutheid tegenover de Roomse "afgoderij" en bij alle onverzettelikheden der kerkelijke leiders, ook vele en daaronder hoogst invloedrijke Calvinisten een geestelijker, toleranter

houding aannamen. Het mag niet zóó worden voorgesteld, alsof de Prins in zijn godsdienstpolitiek slechts steun vond bij de "politieker en bij de ,kerkelijken, enkel tegenwerking. In 1578 gingen van niet minder dan de Nationale Synode, te Dordrecht vergaderd, twee rekwesten uit naar aartshertog Matthias en de Raad van State, waarin niet alleen voor henzelf vrije exercitie van religie verzocht werd, maar ook voor de Rooms, en dat zelfs ook in Holland en Zeeland, waar sedert 1573 de Roomse godsdienstoefening verboden was. Bij wijze van vergelijking wees de synode daarbij op de vrijheid, welke de Paus aan de Joden te Rome toestond. Nu zijn deze re-questen wel is waar onder invloed van L'Oyseleur de Villiers, Marnix en Du Plessis Mornay en derhalve middellijk onder dien van Willem van Oranje tot stand gekomen 2), doch zij bewijzen dan toch maar, dat tot in de meest toonaangevende en leidende kringen. van het Nederlandse kerkelijke Calvinisme begrip gevonden werd voor een verdraagzame godsdienstpolitiek.

Eén punt was er, waarop zowel Oranje als de Staten van Holland en de stedelijke magistraten uitermate waakzaam" waren en dat was tegen het streven der Kerk naar politieke invloed en inmenging in overheidszaken. De Prins was altijd al bevreesd geweest voor de ongeschikte manier, waarop de predikanten in hun preken gewoonlijk de openbare aangelegenheden behandelden.

In October 1570 reeds schreef hij aan Wesenbeke: "Maar omdat ge weet, dat de predikanten in het behandelen van dergelijke zaken soms niet al te goed geoefend zijn en dat een onberaden ijver hen er toe zou

1). Vgl. R. Fruin, Tien jaren uit. De 80 jarigen oorlog (1588-1598), Amst. 18612. blz. 292.

2) Vgl. A. Elkan, Mitteilungen des Instituts für Oesterr. Geschichtsforschung,- 7906, S. 406 f.

kunnen brengen wat te openhartig te spreken - waar de kwaadwilligen tot grote schade van de goede zaak, met name in plaatsen waar in het openbaar gepreekt wordt, dan profijt van zouden trekken - is mijn dringend verzoek, dat ge die predikanten vermaant, zich in deze binnen zekere grenzen te houden, zodat er geen kwaad uit voortvloeien kan" 1). Hadden vele predikanten hun zin gekregen, dan zouden, ook nadat de Roomse eredienst verboden was, tegen de Katholieke burgers, alsmede tegen de Doopsgezinden, maatregelen zijn genomen als verbanning uit de steden e.d., die deze mensen in hun maatschappelijk bestaan zouden treffen. Daartegenover wilden de magistraten dan weer te zeer ingrijpen in het kerkelijke leven om iedere ongewenste politieke invloed van die zijde te fnuiken.

In 1576 hebben de Staten zelfs, op naam van de Prins van Oranje, een kerkelijke wet opgesteld, die het verst in deze richting ging, doch gelukkig nooit is uitgevoerd. De predikanten en ouderlingen zouden door de magistraat worden verkozen en in haar handen een eed afleggen. De overheid zou in leergeschillen beslissen, ondertekening van de Belijdenis zou worden afgeschaft. De ambtsdragers zouden niet in grotere kerkelijke vergaderingen mogen samenkomen. Het is duidelijk, dat deze wet voor de Kerk volstrekt onaannemelijk was en dat de Kerk, wanneer zij was uitgevoerd, haar naam nauwelijks meer verdiende te dragen, want zij zou dan. Zijn uitgeleverd aan de overheid, die in vele plaatsen bovendien nog Rooms was 2)!

Intussen getuigt dit ontwerp zowel van de beduchtheid, welke bij Oranje en de Staten heerste voor een wereldlijke heerschappij der Kerk, welke ongetwijfeld gewetensdwang en godsdienstvervolgung met zich zou brengen, alsook - blijkens de niet-

invoering - van het feit, dat zij tot het inzicht zijn gekomen, dat de overheid niet op zodanige krasse wijze in het leven en wezen der Kerk mocht en trouwens ook niet ongestraft zou kunnen ingrijpen.

Dat evenwel de Prins en de magistraten waakzaam zijn geweest om te verhoeden, dat de Kerk haar grenzen te buiten ging, is in het

1) J. F. van Someren, Archives de la maison d'Orange-Nassau (supplément), Utr. 1896, p. 93.

2) Vgl. Fruin, Tien jaren, blz. 309.

licht der toenmalige verhoudingen alleen maar toe te juichen. Omgekeerd is er, hoeveel invloed de magistraat ook gedurig in kerkelijke zaken heeft trachten uit te oefenen en inderdaad heeft uitgeoefend, toch steeds een zekere afstand gebleven tussen Kerk en staat. Daardoor kon de hervormde Kerk in Nederland wel volkskerk, doch nooit staatskerk worden. En dit was, ondanks alle wrijvingen die zich telkens voordeden, een buitengewoon gelukkige omstandigheid. De Kerk had geen stem in stadsbestuur noch Staten, doch zij genoot de bescherming van de staat; zij werd, wanneer zij haar boekje te buiten ging, wel eens door de overheid tot de orde geroepen, maar had door haar prediking toch zoveel invloed op de volksmening, dat de overheid ter lege met haar opvattingen had rekening te houden 1).

Een belangrijke stap vooruit in het netelige vraagstuk van de verhoudingen der religies was de Pacificatie van Gent in 1576. Voor de Prins, die ook in ander opzicht in die dagen een gelukkigen tijd beleefde, is zij een glanspunt geweest in zijn politiek van nationale eenheid en religieuze verdraagzaamheid. In de Pacificatie 2) wordt ten aanzien van Holland en Zeeland bepaald, dat het daar niet geoorloofd zal zijn "yet te attenteren teghen de gemene rust.. sonderlinghe jehens de Roomse Catholijcke religie ende exercitie van dien". Ten aanzien van de overige gewesten worden de plakaten van inquisitie en kettervervolging "ghesuspendeert. totdat bij de Generale Staten anders daerop geordineert sij".

Dit betekent dus, dat in Holland en Zeeland niet slechts vrijheid van geweten, maar ook van exercitie der religie zou heersen voor beide partijen. In de overige provincies zou de Roomse godsdienst als de officieel erkende gelden; de Gereformeerden zouden daar geen aanspraak mogen maken op openbare godsdienstoefening, doch mochten evenmin hinder ondervinden in hun geloofsleven. Een regeling derhalve, welke niet ongelijk was aan het "cuius regio, eius religio" in Duitsland. Hoewel het ideaal van de Prins hiermee natuurlijk niet bereikt was, had zijn geslepen staatkunde er toch belangrijk resultaat mee geboekt, vooral ten opzichte van Holland en Zeeland.

1) Vgl. Huizinga, a.w., blz. 75 vlg.

2) Tekst bij Bor, a.w., T, blz. 739a--741a.

Helaas is er van de naleving der Pacificatie bitter weinig terecht gekomen. De Roomsens, die voor de overeenkomst slechts te winnen waren geweest op grond van de gedachte, dat het Katholicisme in de vijftien gewesten buiten Holland en Zeeland als enig- erkende godsdienst zou gelden, vierden overal waar zij daartoe gelegenheid hadden hun exclusivisme bot. Maar de Gereformeerden in Holland en Zeeland en in de steden daarbuiten, waar zij de macht in handen hadden, bleven hierin niet achter, ja overtroffen de Roomsens in vele gevallen in een niets ontziende onverdraagzaamheid. Inzonderheid te Gent onderscheidten zij zich hierdoor: beelden breken en het toeëigenen van kerken, kloosterroof, bespottung en mishandeling van geestelijken, het

was dagelijks de grofste schending van de Pacificatie en dat nog wel in dezelfde stad waar deze gesloten was 1).

De leiders der Calvinistische groep, Jan van Hembyze en Jan van Rijnove, hadden steun ontvangen van een leger uit de Paltz onder aanvoering van Johan Casimir, die o.a. Zijn hofprediker Petrus Datheen en de diplomaat Petrus Beutterich had meegebracht.

Vooraf de laatste oefende funeste invloed uit. De Prins van Oranje schold hij uit voor een atheïst, wat deze zwaar gegriefd heeft. "Had hij mij een dwaas genoemd of iets van dien aard", heeft Oranje in een gesprek met Johan Casimir eens heftig uitgeroepen, "ik zou niets hebben gezegd, maar mij met zulk een misdaad te belasteren, in de wens mij van u te scheiden, dat is volstrekt onredelijk!" 2).

Enige keren in 1578 en 1579 is Oranje, niet zonder persoonlijk levensgevaar naar Gent getogen. Ook zijn voornaamste medewerkers, Marnix, LOyseleur de Villiers, Jean Taffin en Du Plessis Mornay hebben al hun krachten ingespannen om de situatie te redden, want de Gentsche beroeringen dreigden de onheilspellendste consequenties te zullen meebrengen voor de ganse vaderlandse zaak. Du Plessis Mornay reisde als afgezant van de Prins van stad tot stad in geheel Vlaanderen rond om de Calvinisten te bewegen tot matiging. Uit de "Memoires" van Madame de Mornay blijkt, dat hij hierbij geheel in de geest van zijn lastgever optrad. "Hij confereerde met de welgezinden en met hen, die voor rede vatbaar waren en toonde hun aan, dat deze

1) Zie boven, blz. 71.

2) Vgl. Van Schelven, a.w., blz. 257 vlg.

methode (geweldpleging, beelden breken) niet geschikt was om op te bouwen, veeleer om af te breken". In woord en geschrift toonde Mornay aan, "dat de Gereformeerde godsdienst moest gepredikt worden en niet met geweld opgelegd, de beeldendienst bestreden met het Woord Gods en niet met de hamers van de mensen" 1).

Inmiddels was Willem van Oranje, na het mislukken der Pacificatie, alweer met nieuwe plannen vervuld om de godsdienststrijd zoveel mogelijk te beslechten. Bij de bestaande toestand dreigde immers enerzijds, van de kant der Rooms-Katholieken, een verbreking der toch al zo broze nationale eenheid en aldus verzwakking in de strijd tegen Spanje; anderzijds, van de kant der Calvinisten, een toenemen van de lust om met geweld te nemen wat zij door recht niet konden verkrijgen, waardoor eveneens de vijand in de kaart werd gespeeld. Tegenover beide partijen was hier een diplomatie en geduld, een volharding en vastberadenheid vereist, zoals alleen een staatsman van het formaat van Oranje bezat. In Sept. 1577 vragen de - altijd nog Rooms-gezinde - Staten-Generaal de Prins, te bevorderen, dat in Holland en Zeeland de Rooms-Katholieke godsdiensttoefening nu eindelijk overal ten volle hersteld zal worden en dat in de overige gewesten de Roomse Kerk de volstreekte alleenheerschappij zal bezitten. De Prins vermijdt een categorisch antwoord.

Ten aanzien van Holland en Zeeland verklaart hij niets te kunnen doen zonder de wil van de gewestelijke Staten; wat de andere. vraag betreft, belooft hij in de overige provincies geen andere religie te zullen bevorderen en wil de nadere regeling van deze kwestie gaarne aan het oordeel der Staten-Generaal zelve overlaten. De heren betoonden zich over dit antwoord hoogst tevreden, maar doorzagen blijkbaar niet, dat de Prins hiermede de discussie had geopend over een punt, dat volgens de Pacificatie van Gent in het geheel niet voor discussie vatbaar was 2).

Ook naar de andere kant, bij de Gereformeerden, werkte Oranje voor een, herziening

der Pacificatie. Onder zijn invloed werden door de Nationale Synode van 1J78 te Dordrecht de reeds gemelde rekwesten om vrijheid van godsdienstoefening verzonden

1) Memoires de Messire Philippe de. Mornay, 1624, 1, p. 123.

2) Groen, Archives, VI, p. 155.

aan Matthias en de Raad van State 1).

Deze dienden ter voorbereiding van een ontwerp van Religievrede, dat Oranje de 22sten Juli 1578 in het licht zond en dat door Matthias, dien hij geheel onder zijn beslag had ("s Prinsen griffier") en de Staten-Generaal aan de gewestelijke Staten ter beoordeling werd gezonden 2).

De considerans van dit ontwerp wijst op de noodzakelijkheid van een "onverbrekelijk Accoordt ende vereninge sonderlinge int stuck wande Religie" voor de zaak van de nationale vrijheid en vrede en voorspelt, dat als men niet toelaat "de liberteit ende exercitie van de gereformeerde soo wel als van doude Religie er "grote damgieren, bloetstoringhen en andere inconuenienten" zullen plaats hebben.

In het ontwerp worden de vroegere eisen, dat geen inquisitie of geweld ten opzichte van de godsdienst mogen worden toegepast en dat "elck aengaende de voorschreven twee religien vrij ende vranck mach blijven soo hij voor Godt verantwoorden moet", herhaald. Nieuw is een reeks bepalingen, waarbij het schelden en preken tegen elkaar en heftige strijdschriften worden verboden en speciale instanties in het leven worden geroepen ter beslechting van geschillen.

Ook zullen de magistraten uit beide godsdienstige groepen moeten worden gekozen. Typisch is vooral een bepaling, dat waar honderd gezinnen, hetzij Rooms en of hervormden, dat wenschen, hun gelegenheid tot openbare godsdienstoefening geschonken moet worden. Met dit laatste punt heeft Oranje iets van zijn ideaal van algemene verdraagzaamheid prijsgegeven, in de hoop aldus een overgangstoestand te scheppen, die op de duur tot normalere verhoudingen zou kunnen leiden.

De Religievrede, hoe goed ook bedoeld en met hoeveel tact ook opgesteld, heeft geen resultaat gehad en eer kwaad dan goed gedaan. Reeds de gewestelijke Staten konden er geen van alle mee instemmen. En voor de Calvinisten was hij in de meeste gevallen daarom onaannemelijk, omdat zij zich op tal van plaatsen reeds een alleenheerschappij hadden veroverd en thans zouden moeten toestaan, dat de afgeschafte Roomse godsdienstoefening weer in ere hersteld werd. De godsdienstvrede kwam te laat. Languet zegt er van:

1) Zie boven, blz. 114.

2) Tekst bij Em. v. Meteren, Historie der Nederlanden ende haerder naburen oorlogen, 1635, fol. 154-155

"De onzen vragen niets anders dan wat zij zich reeds hebben toegeëigend" 1). Datheen te Gent ging fel tegen Oranje te keer en riep uit dat hij "noyt in der schrift ofte kerckhistoriën gelesen hadde, dat enig christelijk potentat die openbare uytgeroyde affgoderie oyt wederom opgericht hadde off dat tselve met goeder consciencie geschieden konde" 2).

Belangwekkend is, dat Beza het in deze voor de Prins heeft opgenomen. Mij dunkt, zo schrijft hij, Oranje weet zelf wel wat hij doet. En bovendien heeft hij vrome en geleerde mannen tot raadgevers. Is er trouwens ook geen onderscheid tussen een regeerder in vollen rechte en iemand, die zich aan zekere wetten en condities heeft te houden 3)? Dit oordeel toont begrip voor de uiterst précaire toestand, waarmee Prins

Willem rekening had te houden. Niet uit onverschilligheid voor de religie, zoals de ultra-Calvinisten smaalden, maar uit een geestelijke opvatting van wat godsdienst behoort te zijn en van de vrijheid, waarin zij behoort te ademen en welke zij anderen moet gunnen, bovendien uit een sterk verantwoordelijkheidsgevoel voor de nationale eendracht in de strijd tegen vreemde tirannie, is Oranjes godsdienstpolitiek voortgesproten.

Na de mislukking zowel van de Pacificatie als van de Religie- vrede kon de eenheid niet meer gered worden. Reeds de Unie van Brussel en het Eeuwig Edict (1577), beide exclusief Katholiek, waren bedenkelijke symptomen, op welke wijze de Zuidelijke Nederlanden reageerden. In 1579 werd de scheiding voltrokken door de Unie van Atrecht, kort daarop gevolgd door die van Utrecht. Het gevolg was, dat talrijke hervormden uit het Zuiden naar het Noorden emigreerden, terwijl omgekeerd een uittocht van Roomsden uit het Noorden naar het Zuiden plaats had. De verenigde zeventien provinciën waren uiteengevallen in een Protestants en een Rooms-Katholiek deel, welk laatste al spoedig de vijand in handen viel.

De Unie van Utrecht deed nog een poging om althans voor het

1) H. Languet, *Epistola secreta*, 1669, I, 2, p. 74o. Cf. Groen, *Archives*, VI, P. 386.

2) Gecit. bij Knappert, *Gesch. Der Ned. Herv. Kerk gedurende de 16e en 178 eeuw*, Amst. 1911, blz. 34. Zie boven, blz. 71 vlg.

1) H. Heppe, *Epistolae pas Th. Beza ad Wilhelm IV Hassiae Landgravium misit*, Marb. 1860, p. 22. Vgl. Van Schelven, a.w., blz. 177.

120

Noorden de godsdienstvrijheid te verzekeren, maar kon daarin slechts ten dele slagen. De stroom van het exclusieve Calvinisme was niet te keren. Wel is waar werd bereikt - en dat is niet gering - dat het beginsel van gewetensvrijheid algemeen werd erkend. Het vermaarde art. xm 1) behelst: "dat een yder particulier in syn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhalen ofte ondersoucken, volgende die voorsz. Pacificatie tot Ghendt gemaect". Maar tot openlijke tolerantie in zake de exercitie van religie kon men niet geraken. Voornamelijk van Holland en Zeeland kwam er tegenstand op dit punt, zodat men moest besluiten: "Ende soe veel tpoint van der religie aengaet, sullen hem die van Hollant ende Zeelant draegen naer haerluyden goetduncken".

Wat de andere gewesten betreft kon men niet verder komen dan vage en verwarringstichtende aanduidingen: "ende dandere provincien van deze unie sullen hem moegen reguleren naer inhoudt van de Religionsvrede ofte daerinne generalick oft particulierlick alsulcke ordre stellen, als si tot rust ende welvaert van de provincien, steden ende particulier leden van dien, ende conservatie van een ygelick, gheestelick ende weerlick, syn Boet ende gerechticheyt doennelick vynden sullen".

Daarmee was noch tegen het extremisme der Calvinisten, noch tegen dat der Katholieken enige deugdelijke garantie gegeven en het kon bij de ontwikkeling der gebeurtenissen in het Noorden niet uitblijven of het eerste zette zich overal door.

Het is te begrijpen, dat Prins Willem zich met deze regeling zeer weinig ingenomen betoonde en aanvankelijk zijn handtekening weigerde. Zijn ideaal, dat hij in het ontwerp van Religievrede van het vorige jaar aanmerkelijk dichter benaderd zag, wilde hij niet loslaten. Toch tekende hij de 3den Mei 1579 een acte van adhesie, zwichtend voor de onbuigzaamheid der Calvinisten, die hij terwille van de

vaderlandse zaak wel moest ontzien.

Zoo staan wij hier voor een échec van de voorvechter der godsdienstvrijheid, die op dit punt de geest van zijn tijd vooruit was en wiens toch waarlijk bedreven diplomatie en tactvolle godsdienst- politiek tegen de ongunst der omstandigheden niet was opgewassen.

1) Tekst bij Sneller, a.w., blz. 16-19.

I21

Verschillende factoren waren oorzaak, dat zijn streven bij voorbaat tot mislukking was gedoemd. Daar was Vooreerst de rivaliteit tussen Holland en Zeeland enerzijds en de Zuidelijke provinciën, met name Brabant en Vlaanderen, anderzijds. Terwijl aanvoerders als Aerschot en Montigny daar stemming trachtten te maken tegen Oranje, hebben Don Juan en later Parma van die rivaliteit een handig gebruik weten te maken door zich steeds welwillend te betonen waar het Katholicisme werd bevorderd en men de koning trouw bleef.

*Maar het allermeest heeft het extremistisch gedrag der Calvinisten, bepaaldelijk te Gent en omgeving, maar ook in tal van plaatsen in het Noorden, de weerzin der Rooms-Katholieken gaande gemaakt en aan de goede zaak **onherstelbare afbreuk gedaan**. De godsdienstvrede bleek, verre van een middel tot beslechting van de strijd, veleer een sein voor de burgeroorlog en voor de vernietiging der nationale eenheid te wezen. Een scherp waarnemer als Languet schrijft in 1579: "Nu zal de stand van zaken in de Nederlanden gewijzigd worden en zij, die vroeger eendrachtig tegen Spanje voor hun vrijheid vochten, zullen straks onderling vechten over de godsdienst, zoals in Frankrijk is gebeurd en zij zullen elkander door wederzijdsche verwondingen ombrengen" 1). En een historicus uit onze dagen geeft het volgende zeer juiste oordeel: "Dit was voorzeker de tragiek van deze tijd, dat de excessen der radicaalsten alle anderen van hen vervreemdden en daardoor de overwinning van de vijand, ook over de extremen, meebrachten, terwijl juist de dreiging dier overwinning de leiding onvermijdelijk in handen van die radicalen had gelegd" 2).*

Deze tragiek is op de pijnlijkste wijze het deel geweest van Prins Willem, toen hij het Zuiden zichzelf zag prijsgeven aan Rome en Spanje en in het. Noorden slechts een felle onverzettelijkheid ontmoette tegenover zijn onvermoeid ijveren voor religieuze verdraagzaamheid. Hij

immers had de hoogste idealen nagestreefd en moest daarom ook

de diepste teleurstellingen ondervinden.

Intussen vertoont de balans van Oranjes tolerantiepolitiek niet enkel passiva. Er zijn ook belangrijke activa, die voor eeuwen

1) Languet, Epistola ad Ph. Sydnaeum, 1633, P. 391. Cf. Groen, Archives, VI, P 390.

2) H. A. Enno van Gelder, a.w., blz. 46. hun stempel gezet hebben op het Nederlandse geestesleven.

Was de vrijheid van godsdienstoefening in de zestiende eeuw ook naar een verdere toekomst verschoven, de gewetensvrijheid was veroverd en bleef als eert kostbaar goed behouden. En niet alleen dit, maar ook het hoge goed, dat onze natie steeds op prijs heeft gesteld en dat haar, ook toen het Calvinisme overal de onbetwiste voorrang had gekregen, steeds is gelaten, het recht om vrij te spreken en om ronduit en openlijk over al wat er gedaan wordt en te doen valt zijn oordeel te zeggen, Nadat de jaren,

waarin Philips II door zijn politieke agent Montanus een index van verboden boeken had laten opmaken en allerlei maatregelen had getroffen om het drukken en verkopen van gewraakte en in beslag genomen boeken te verhinderen 1, voorbij waren, is hier te lande het recht van vrijheid van drukpers nauwelijks meer aangetast. Daaraan veranderde ook de censuur" waaraan de theologische faculteiten de godsdienstige geschriften onderwierpen, slechts weinig. Geen land heeft zulk een zwerm van libellen en pamfletten over alle mogelijke, en niet in de laatste plaats godsdienstige onderwerpen voortgebracht als het onze.

Maar zelfs de godsdienstoefening der minderheden, Rooms-Katholieken en Doopsgezinden werd, zij het dan niet officieel, in de meeste steden toch oogluikend toegestaan. Toen de jaren van de felsten strijd achter de rug waren kon van de Roomsen gezegd worden, dat zij in de Noordelijke Nederlanden een dragelijk leven hadden. Al of niet tegen betaling van recognitiegelden werd er op het punt van de uitoefening van hun erediensdienst en van de godsdienstige opvoeding hunner kinderen heel wat door de vingers gezien.

Fruin kenschetst de positie der Katholieken in ons land met de volgende woorden: "Vergeleken met thans was, het toenmalig lot der katholieken zeker beklagenswaardig; vergeleken met wat zij elders te lijden hadden, was het dragelijk; en vergeleken met hetgeen in Roomse landen de Protestanten verduurden, was het zelfs te benijden" 2).

Een vrij land, waarin elk kon leven en denken spreken als vrij man, een vluchthaven voor verstotelingen van elders, toch een

1) Vgl. Brouwer, Montigny, blz. 99 vlg.

2) Fruin, Tien jaren, blz. 295

land, waar de Calvinistische beginselen het openbare leven doordrongen en waar tevens een zeker tegenwicht heerste tegen iedere machtsoverheersing der Kerk - ziedaar de nalatenschap, welke Willem van Oranje aan zijn volk heeft geschonken en waarvoor hij al zijn goed, zijn arbeid, zijn geestkracht en tenslotte zijn leven heeft gegeven.

Er is gezegd, dat deze vrijheid en verdraagzaamheid uitsluitende te danken waren aan "het beleid der bezadigden en meer ontwikkelden, die de twijfel en dus de maat kenden, het wijder begrip en de zwakker passie", aan, de humanistisch-georiënteerden en, gematigden regentenstand, die een dictatuur der Gereformeerden heeft weten te verhinderen 1). Hierin zit veel waars en toch is deze voorstelling, dat de vrijheid van godsdienst en overtuiging er eerder ondanks dan onder invloed van het Calvinisme zou gekomen zijn, niet van eenzijdigheid vrij te pleiten en miskent tenslotte de diepste krachten, die hier gewerkt hebben. Wij zullen niet tegenspreken, dat het Calvinisme op het punt van de godsdienst- en gewetensvrijheid aanleiding heeft gegeven tot zware beschuldigingen: de ervaringen van Willem van Oranje leveren daar een droevig beeld van.

Doch de vrijheid en verdraagzaamheid zouden nooit tot een vormende kracht voor het volk hebben kunnen worden, indien zij uitsluitend waren voorgestaan door hen, die voor zichzelf geen geloofskeuze hadden gedaan. "Gewetensvrijheid - voor humanisten en libertijnen het laatste punt - is alleen dan iets anders dan pure subjectiviteit, die tegen geen stoot kan, indien zij in geloofsovertuiging is gegrond. Het humanisme bestreed het Calvinisme op zijn scherpst, tegelijkertijd greep het zich er aan vast, vleide het zich er tegen aan, omdat het wist, dat dáár het hardere hout, het staal was, dat niet zou buigen 2)." Dat tenslotte het Calvinisme zelf drager en beschermer kon

worden van de godsdienstige en maatschappelijke vrijheden van het Nederlandse volk, het is (in de grond der zaak te danken aan die mannen, die een vaste geloofs-overtuiging wisten te paren aan eerbiediging voor die van anderen, die er van doordrongen waren, dat het Evangelie niet met geweld doch slechts door geestelijke krachten wordt gediend en die velen,

1) H. A. Enno van Gelder, a.w., blz. 175-180.

2) P. Scholten, Het geloof in het Ned. volksleven, Amst. 1941, blz. 16.

gehad, onverschillig of de ene wetenschappelijke figuur een strenge belijder en de ander een laksche was" 1). Doch Huizinga voert voor zijn zienswijze evenmin bewijzen aan.

Wij voor ons aarzelen niet, de stichting van de Leidsche, als eerste onzer Nederlandse universiteiten, te rekenen tot de hoogtepunten van het Calvinisme hier te lande, zonder daarmede te ontkennen, dat ook andere, niet-Calvinistische factoren er aan meegewerkt hebben. Wij zijn bovendien van mening, dat het samengaan van Calvinisme en wetenschap geenszins toevallig of gedwongen was, doch uit het wezen van het Calvinisme voortvloeide. Maar principiële uitspraken over deze verhouding zijn in de eeuw welke ons bezig houdt, en bepaaldelijk te Leiden schaars te vinden. Daarom is het nodig, dat wij ook de situatie in het buitenland in ons onderzoek betrekken, voornamelijk die aan de Calvinistische academies te Genève en in Frankrijk, welke over en weer met Leiden in betrekking hebben gestaan.

Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat de Hervorming, die toch de tegenstandster was van de Scholastiek, op wetenschappelijk terrein zo weinig revolutionair is te werk gegaan. Terwijl ten aanzien van kerkorganisatie en eredienst een omwenteling plaats had, welke niet zelden een gewelddadig karakter aannam, valt ten opzichte van het onderwijs eerder een geleidelijke overgang te constateren en praedomineren de ,conservatieve krachten boven de revolutionaire. De oorzaak hiervan is tweeledig. Ten eerste liet de van nature tot radicalisme geneigde volksmassa zich met de hervorming van het onderwijs, speciaal het hoger onderwijs, niet in. En bovendien heeft de humanistische inslag, die aan alle hervormers in meer of mindere mate eigen was, zich inzonderheid - en begrijpelijkerwijze - op dit terrein vertoond en behoudend gewerkt.

In het Lutheranisme is Melanchthon de man, die zich het grondigst met de kwesties van geloof, wetenschap en onderwijs heeft bezig gehouden en het resultaat van zijn arbeid is geweest, dat een vernieuwd Aristotelisme, gebaseerd op de leer van het "lumen naturale", het natuurlijk inzicht van de mens, de Lutherse en zelfs in het algemeen de Protestantse wetenschapsbeoefening juist onder hun Gereformeerde geloofsgenoten, dit inzicht wisten te doen delen. Hier rijst het beeld van de Vader des Vaderlands in zijn ware grootheid ons voor de geest. Hij heeft de vrucht van zijn arbeid zelf niet of nauwelijks aanschouwd, maar, in de navolgende eeuwen hebben zowel het volk als de Kerk overvloedig reden gehad, zijn baanbrekend werk met dankbaarheid te gedenken. En daarbij behoren ook de namen van zijn naaste medewerkers, die enerzijds den Prins steunden met hun geloof, hun geleerdheid en hun staatkundige adviezen en anderzijds hun volk dienden met de verbreiding, door woord en geschrift, aan de denkbeelden, welke Oranje voorstond: Marnix van St. Aldegonde, Du Plessis Mornay, Langnet en L'Oyseleur de Villiers, met ere te worden genoemd.

1) Huizinga, a.w., blz. 97.

Hoofdstuk 4.

DE STICHTING VAN DE LEIDSE UNIVERSITEIT EN DE EERSTE DECENNIA VAN HAAR BESTAAN

Dat het Calvinisme een onberekenbare invloed heeft uitgeoefend op het kerkelijke en niet minder op het staatkundige leven van ons volk in de zestiende eeuw, is een onbestreden feit. Minder eenstemmig is men echter ten aanzien van de vraag, welke betekenis aan het Calvinisme moet worden toegekend voor de bevordering van de wetenschap. Ontkennen, dat er een zeker verband bestaat tussen deze beide, kan niemand: de stichting en de bloei onzer Nederlandse universiteiten, welke alle een Gereformeerd stempel droegen, en de hartstocht voor de wetenschap, welke zovele Calvinisten bezielde, leggen daarvan een onweersprekelijk getuigenis af. De vraag is echter of dit verband slechts uiterlijk was, zodat onze universiteiten feitelijk leden aan een innerlijke tegenstrijdigheid tussen twee denkrichtingen, die wel vreedzaam, doch onvrijwillig onder één dak woonden 1), - dan wel of dit verband terugging op principiële factoren, welke in het Calvinisme aanwezig waren om de ontwikkeling der wetenschap te begunstigen. Eekhof noemt als één der characteristicen van het Gereformeerd Protestantisme zijn liefde voor de wetenschap, maar wijst daarvoor voornamelijk op het feit, dat vele beroemde geleerden, b.v. De theoloog Franciscus Junius en de filoloog Joseph Scaliger, overtuigde Calvinisten waren 2).

Dit zegt - afgezien daarvan, dat op de Gereformeerdheid van sommige dier beroemdheden waarschijnlijk nog wel iets valt af te dingen toch heel weinig voor de principiële verhouding tussen Calvinisme en wetenschap. En zo kan Huizinga in deze het volstrekt negatieve standpunt innemen: "Voor de opkomst der wetenschap... heeft het Calvinisme geen specifieke betekenis.

1) Busken Huet, Land van Rembrand, blz. 439

2) A. Eekhof, Het Gereformeerd Protestantisme, s-Grav. 1915, bl 29.

ging beheersen. Volgens Melanchthon hadden de logica en de ethica, de philologie, de physica en het natuurrecht de functie van "ancilla theologiae"; zij moesten het geloof ondersteunen en stonden derhalve in dienst der Kerk. Aldus bestond er een nauwe samenhang tussen de verschillende faculteiten: de theologische, de artistisch-filosofische en de juridische en zij alle waren in meer of mindere mate van dezelfde humanistische geest doortrokken 1).

Ook in het Calvinisme ontbreekt een dergelijke, door het humanisme beheerste, verhouding tussen geloof en wetenschap niet. Integendeel, specifiek humanistische ideeën, afkomstig van mannen als Lefèvre d'Étaples, Pierre Ramus en Johannes Sturm hebben daar ingang gevonden 2).

De laatste beoogde met zijn gymnasiale academie te Straatsburg een "sapiens atque eloquens pietas" aan te kweken, een vroomheid, die weet wat zij gelooft en daaraan op welsprekende wijze uitdrukking vermag te geven. De, naar zijn ideaal gevormde, gelovige geleerde munt uit "ratione atque oratione", door rede en redevoering (om de woordspeling te volgen). Cicero geldt daarbij als het grote voorbeeld voor welsprekendheid, en moraal, wiens werken naast de Bijbel als hoogste bron der wijsheid gelden 3)

De kennismaking met Sturms instelling te Straatsburg is oorzaak geweest, dat Calvijn bij de stichting van zijn academie te Genève in 1559 de theologie opnam in de cyclus

scientiarum en dat de opleiding van predikanten, waar het in eerste instantie om ging, derhalve een universitair karakter kreeg. Onder theologie in engere zin verstond Calvijn de exegese van het Oude en Nieuwe Testament, maar de voor theologen onontbeerlijke hulpwetenschappen: Hebreeuws, Grieks, Latijn, retorica en dialectiek behoorden

1) Vgl. R. Seeberg, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, IV, 2, Erlangen-Leipzig 1920, S. 435 ff. E. Troeltsch, *Prot. Christentum und Kirche in der Neuzeit* (in: *Die Kultur der Gegenwart*) S. 09 f.

2) Cf. D. Bourchenin, *Etude sur les académies protestantes en France au XVIe et au XVIIe siècle*, Paris 1882, p. 37_52.

3) Cf. E. Hoepffner, *Jean Sturm et l'enseignement supérieur des Zettres a l'Ecole de Strasbourg*, (art. in: *L'humanisme en Alsace*, Association Guillaume Budé, *Congres de Strasbourg*, 1988) Paris 1939, p. 87 svv.

uit zijn opmerkingen over de gymnasiale vooropleiding, waar hij de "menselijke talen en wetenschappen" onontbeerlijk noemt om te kunnen profiteren van het theologisch onderwijs 2).

Evenwel, wie nu op grond van deze schaarse gegevens en humanistische reminiscenties zou menen, dat het Calvinisme ten opzichte van de beoefening en bevordering der wetenschap niets eigens heeft, vergist zich. De kracht van Calvijns fundamentele theologische ideeën was veeleer zo sterk, dat deze, ook daar waar het niet met zoveel woorden werd uitgesproken, reformerend hebben gewerkt op de houding, welke tegenover de wetenschap werd aangenomen, en bevruchtend op hare beoefening.

Allereerst schiep Calvijn een nauwere band tussen universiteit en Kerk. Al was zijn academie geen zuiver kerkelijke instelling, maar meer een zaak der christelijke overheid, toch stond zij onder voortdurend toezicht, en medewerking der Kerk en het door de hervormer gecreëerde doctoren-ambt was een kerkelijke bediening en werd van alle professoren en studenten ondertekening der belijdenis vereist.

Verder blijkt uit de indeling der leervakken, dat men zich te Genève wilde losmaken van de humanistisch-renaissancistische opzet van Sturms hogeschool. Het Hebreeuws en het Grieks krijgen als Bijbeltalen de voorrang boven het Latijn, de dialectiek boven de Cicroniaansche retorica 3).

Het allerbelangrijkst is echter, dat heel de wetenschapsbeoefening

1) Vgl. A. A. van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd*, I, Genève en Frankrijk, Amst. 1943, blz. 55, 58.

2) C.R., *Opp. Caly*. X, C. 20 (Ordonn. eccl., 1541). 3) Cf. Ch. Borgeaud, *Histoire de l'Université de Genève*, T. I, *L'académie de Calvin 1559-1798*, Gen. ±900, p. 63.

tot de artesische faculteit. Van meet af aan heeft Calvijn ook de op richting van juridische en medische leerstoelen voor ogen gestaan, maar dit plan is eerst na zijn dood tot uitvoering gekomen. Over de beginselen, welke aan de wetenschapsbeoefening ten grondslag liggen heeft de hervormer zich slechts zelden uitgesproken 1). Ten dele heeft hij aan deze wetenschappen, op de wijze der humanisten, een zelfstandige waarde toegekend, ten dele ze beschouwd, als hulpwetenschappen voor de theologie, zoals valt af te leiden

gesteld wordt onder het gezichtspunt van de verbreiding van Gods eer en van de christianisering der ganse samenleving 1). Daarbij staat, gelijk vanzelf spreekt, de theologie voorop, maar ook de andere wetenschappen: filosofie, rechtsgeleerdheid en al wat daar in de loop der jaren aan is toegevoegd, hebben denzelfde theocratische grondslag en universele strekking. Beza heeft zich tot tolk van dit gezichtspunt gemaakt, toen hij, bij de aanvaarding van zijn eerste rectoraat, 5 Juni 1559, zich als volgt tot de studenten richtte: "Gij zijt hier gekomen om, ha onderwezen te zijn in de ware religie en in de kennis der schone letteren, te kunnen werken voor de ere Gods, om eenmaal de steun uwer medemensen te kunnen worden en uw vaderland eer te kunnen aandoen. Houdt altijd in herinnering, dat gij soldaten zijt en dat gij aan uw hoogste Bevelhebber rekenschap zult hebben af te leggen van deze heilige opdracht" 2).

Voorzover de denkbeelden van het humanisme en de renaissance aan deze algemene Calvinistische tendentie konden worden dienstbaar gemaakt, werden zij gaarne opgenomen en men heeft zich over een strenge afbakening der verschillende-denkrichtingen op wetenschappelijk gebied weinig zorg gemaakt, mits de eer en de soevereiniteit Gods, het gezag van de Heilige Schrift naar Calvinistische opvatting en de vrijheid der Kerk niet werden aangetast.

De wetenschap en het onderwijs, bepaaldelijk in de theologie, waren te Genève zeker niet geheel vrij; de Gereformeerde belijdenis vormde de grondslag, waarop zij dienden te staan en de grenzen waarbinnen zij zich hadden te bewegen en die grenzen zijn ontegenzeggelijk wel eens te eng geweest. Toch dient niet uit het oog verloren te worden, dat vrijheid van wetenschappelijk onderzoek nog slechts een formeel beginsel is en gedragen moet worden door positieve beginselen, welke een universiteit zoal niet dwingend moeten beheersen, dan toch geestelijk moeten doordringen, wil zij niet tot karakterloosheid vervallen. Daar komt bij, dat Genève naast het conserverende element stellig ook het vooruitstrevende gekend heeft. Aan de professoren was wel voorzichtigheid voorgeschreven, maar de vrijheid van interpretatie was niet aan banden gelegd en bij

1) Vgl. Troeltsch, a.a.O., S. 570. ff.

2) Borgeaud, l.c., p. 48 sv.

de disputen moest aan iedere student, die dat verlangde, het woord worden verleend 1).

Typerend voor het Calvinistisch karakter is ook, dat aan de Geneefsche academie een uiterst strenge moraal heerste. Professoren noch studenten mochten zich op enigerlei wijze een luchthartige, weelderige of uitspattende levenswijze veroorloven, maar zij hadden de ingetogen arbeidzaamheid te betrachten, die als "innerweltliche Askese" (zoals Troeltsch haar gekarakteriseerd heeft) een van de krachten van het Calvinisme uitmaakte.

In Frankrijk legden de Hugenoten een grote activiteit aan de dag in het stichten van theologische scholen. Zij kwamen naar het voorbeeld van Genève tot stand en vertonen een overeenkomstig beeld. Ook hier was de opleiding van predikanten de aanleiding tot stichting, maar voorlopig bleef het bij de theologie, waaraan slechts de klassieke talen en de filosofie als hulpwetenschappen werden toegevoegd. Het universitaire beginsel stond hier derhalve ten achter bij het seminaristische en de niet-theologische wetenschappen traden aanvankelijk nog niet in het gezichtsveld, laat staan dat men aan de Calvinistische levens- en wereldbeschouwing consequenties verbond voor de wijze van beoefening dier wetenschappen 2).

Toch heeft niet elk symptoom van dien aard ontbroken, getuige b.v. De brief van-privilege voor het vestigen van leerstoelen in het Grieks en Hebreeuws te La Rochelle, van Jeanne d'Albret, 13 Aug. 1571: "Laten allen in heden en toekomst weten, dat, daar wij niets hoger hebben geschat of meer bevorderd dan de eer en de glorie van God en de voortgang van Zijn Kerk, wij ook zeer goed weten, dat om de duisternis en onwetendheid, welke de oorzaak zijn van ontelbare moeilijkheden, die zich hebben verbreid, te doen opklaren, er niets noodzakelijker is dan de kennis van de schone letteren en wetenschappen, welke voor het grootste deel afhangt van de eerste en heerlijkste talen, het Hebreeuws en het Grieks.

Wanneer de jeugd daarin goed onderwezen wordt, zullen er door de genade des Heren verscheidene grote, geleerde en waardige personen gevormd kunnen worden, die geschikt zijn voor het herstel en de vestiging van de heiligen dienst van het Woord Gods, dat in

1) Cf. Bourchenin, l.c., p. 94.

2) Vgl. Van Schelven, a.w., blz. 259 vlgg. 130.

Zijn Kerk is neergelegd, en van politieke en gewijde [d.i. kerkelijke] verordeningen en voor het onderhoud van de menselijke samenleving in allen vrede, eenheid en liefde ") . Al is de kring der wetenschappen hier nog niet ruim getrokken, toch wordt reeds de ganse menselijke samenleving in het oog gevat, waaraan de wetenschap tot Gods eer en tot de bouw van Christus Rijli kan dienstbaar zijn door de onwetendheid te bestrijden.

Helaas is er, tengevolge van de ongunstige tijdsomstandigheden, aan de Hugenootse hogescholen van de stichting van andere, niet-theologische faculteiten in de meeste gevallen niets gekomen. En de afwezigheid van deze faculteiten heeft voor de theologie zelve een ongewenste verenging met, zich gebracht. Het Calvinistisch beginsel, in de academische wetten van Sedan aldus geformuleerd, dat "allen de hoogste God volgens de opperste wet moeten ver-eren en alle studie der letteren zonder de religie ijdel moet worden geacht" 2), werd daar in 1620 zóó geïnterpreteerd, dat men het Grieks afschafte, omdat dit toch maar leidde tot de lectuur van heidensche auteurs!

Ook aan de Franse academies heerste, evenals te Genève, een rigoristische moraal, welke zelfs in de eenvoudige kleding van professoren en studenten uitkwam. De Kerk oefende, door middel van haar synoden, grotera invloed uit op het academische leven 3).

De kwestie welke ons thans moet bezig houden, is, of bij de stichting en de wetenschappelijke werkzaamheid van. De Leidsche; Universiteit dezelfde beginselen als in Genève en Frankrijk hebben gegolden, dan wel of er een meer of minder belangrijk onderscheid te constateren valt. Dat niet Leuven, zoals wel verondersteld is 4), doch Genève en de andere oudste Protestantse hogescholen aan Leiden tot voorbeeld hebben gestrekt, is evident. Leiden beschouwde zichzelf als de tegenstandster, geenszins als de navolger van

1) Bulletin de la Soc. De l'histoire du prat. frannais,. T. 39-(1890), p. 20.

2) P. Mellon, Lacadémie de Sedan, Paris zgz3, p. 218. Cf. W. Bax, Sedan, art. in: Bulletin de la commission de l'histoire des Eglises Wallonnes, IVe serie, 8e livraison, 1936, p. 46.

3) Vgl. Van Schelven, a.w., blz. 255-262.

4) A. Eekhof, De theologische faculteit te Leiden in de 17de eeuw, Utr. 192z, blz. 11. 132

Leuven en de Noordelijke Nederlanden zagen met trots, hoe het wetenschappelijke leven zich uit het Zuiden naar haar academiesteden verplaatste. In het concept voor de oprichting der universiteit is sprake van maatregelen, die getroffen worden "zowel tot vermeerdering van de glorie. Godts als tot promotie derselfver universiteyt naer de wijze ende manieren van andere universiteyten in plaetsen van de Evangelische religie gelegen" 1).

De oprichters stonden dus verschillende universiteiten van Protestants karakter voor de geest, waarbij wij, behalve aan de Geneefse en Hugenootse, ook aan Heidelberg en misschien aan Wittenberg zullen te denken, waar vele Nederlanders plachten te studeren.

De motieven, die tot de oprichting der Leidsche academie hebben gedreven en de beginselen, welke daarbij hebben voorgezeten, zijn op onnavolgbare wijze uiteengezet door Prins Willem van Oranje in een brief aan de Staten van Holland. Alleen al om deze brief zou de Prins zijn te beschouwen als de geestelijke vader der Leidsche Universiteit, ware het niet, dat hij ook op tal van andere wijzen de stuwkracht en de leidsman zijner stichting is geweest.

Nadat de Prins de 4den Oct. 1574, daags na het ontzet van Leiden, aan de inwoners de toezegging had gedaan, dat hij hen en hun kindskinderen zou gedenken om hun moedige bijdrage voor de zaak van het vaderland, zond hij de 28sten Dec. van Middelburg uit zijn gezant, Mr. Jacob Tayaert, met de genoemden brief aan de Staten.

"Alsoe tot een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regeringe des lants, niet alleen in zaeken der, religie, maer oock in 't gene de gemeynen borghelicken welstandt belanght, insonderheyt ende voor alle dynghen van node is dat hier binnen slandts ende die Graeffelicheden van Hollandt ofte van Zeelant tenen goede, genouchsame ende vermaerde schole ofte universiteyt werdde opgericht, aldaer die jeucht soe van de voorgenoemde graeffelicheden als van Brabant, Vlaenderen ende andere omliggende landen beyde inde rechte kennisse Godts ende allerley goede eerlicke ende vrye kunsten ende wetenschappen dienende tot die wettelicke regeringe der landen, opgevoedt ende onderrichtet werdden..."

De Prins heeft daarbij tevens het oog op de "vyanden,

1) P. C. Molhuysen, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, I, s-Grav. 1913, blz. 6.

133

die het ontwijfelick daerop zullen aenlegghen, om die waere religie uyt te roeden ende alles wat tot verzekeringhe der inwoonderen der voors. landen enichsins dienen mach crachteloos ende te nyet te maecken". Hij beveelt de zaak dan met de volgende woorden bij de Staten aan: "Soe ghylieden ene alsoe heylighe, lofflicke ende hoochnodige saeke ter herten nemende, ene goede schole ende universiteyt alsoe geseyt is bij tijts oprichtet, believeen dat ghylieden daer mede Gode enen besonder aengenamen dienst doen sullet ende die heerlicheyt sijnes names grotelycx verbreyden, noch sullet ghylieden de standt des landts daermede alsoe verzekeren, dat die vyanden desselfs nemmermeer soe lichtelick en sullen haere vierighe tirannie ende verdruckinghe so der goddelicken diensts als der vryheyt der landen, tsy met geweld ofte met listicheyt, kunnen weder- oprichten. Overmits dat ene alsodaneghe schole

end g universiteyt niet anders wesen en sal als een vast blochuys ende bewaernisse der gantschen landen ende mede enen onverbrekelicken bandt der enicheyt der selven niet alleen onder melcanderen maer oock met alle aenpalende provincien. Beneffens ooc dat die borgheren ende inghesetenen der voorgenoemde landen daerdoor veroorsaect wesende haer kynderen binnen slandts te houden, ja oock die nabueren van allen zijden gelockt die haere alhier te schicken, zal daeromme die jeucht wel ende duechdelick onderrichtet werdden, het gelt binnen slandts blijven ende die cleyne ontcosten welcke daer inne notelick moeten vervallen menichfout vergouden ende met groten proffycete ende woecker de landen ende de inghesetenen der selven ten oirboor commen" 1).

Het doel ener universiteit wordt hier zeer breed gezien en haar wezen op voortreffelijke wijze getypeerd. Aan de op te richten universiteit zal onderwijs gegeven worden in de rechte kennis Gods en in de vrije kunsten en wetenschappen. De theologie zal er dus voorop staan, evenals dat aan de andere Protestantse hogescholen het geval was, omdat het Christelijk geloof de grondslag moet vormen van heel de wetenschappelijke arbeid der universiteit. Maar de andere faculteiten zullen nevens de theologie geen ondergeschikte, doch een zelfstandige positie bekleden. Immers niet alleen aan de religie en de Kerk, maar ook aan al datgene wat

1) Molhuysen, Bronnen, I, blz. I vlg.
134

"den gemeynen borghelicken welstandt belanght", aan de staat en de maatschappij, moet de universiteit ten dienste staan. Daarmede worden tegelijk de vrijheid en de eenheid des lands en de ware godsdienst bevorderd. En zo kan heel dit streven beschouwd worden, te staan in dienst van God en te strekken tot verheerlijking van Zijn naam. De Prins heeft geweten, dat voor de zaak van Kerk en vaderland in laatste instantie met geestelijke wapenen moest worden gestreden en hij heeft de Leidsche hogeschool gesticht als een smidse, waar deze wapenen zouden worden gesmeed. Ook het economisch motief ontbreekt niet: de jeugd zal voortaan niet meer in het buitenland behoeven te studeren, vreemdelingen zullen worden aangetrokken en de inkomsten zullen de onkosten ruimschoots vergoeden.

Ons dunkt, dat wij hier dezelfde Calvinistische grondgedachten terugvinden, welke wij reeds in Genève en Frankrijk aantreffen; alleen valt het op, dat het Calvinisme hier een schrede verder is op zijn strijdbare tocht door de wereld: Kerk en samenleving, religie en vrijheid zijn in nauwer verband gebracht en de wetenschap zal, in dienst van God en tot Zijn eer, aan beide haar krachten hebben te wijden. Als de Prins spreekt van de oprichting der universiteit "tot een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regieringe des lants, niet alleen in zaeken der religie, maer oock in t gene de gemeynen borghelicken welstandt belanght" (welke woorden letterlijk zijn overgenomen door gecommitteerden en professoren in hun concept-statuten van 12 Febr. 1575), dan bemerken wij wederom de vroeger reeds gesignaleerde verbinding van de beginselen van vrijheid en van religie, die voor de Nederlandse Gereformeerden op dusdanige wijze een eenheid vormden, dat nu eens het ene, dan weer het andere op de voorgrond trad.

De gedachte van Oranje, dat de universiteit "een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt" en een »vast blochuys ende bewaernisse der gantschen landen" zou wezen, heeft zodanig doorgewerkt, dat de naam "Praesidium libertatis" (bolwerk der vrijheid) een eretitel voor de Leidsche Universiteit is geworden, die in het door Prof. Dr. C. van

Vollenhoven in 1917 vernieuwde grootzegel is opgenomen 1).

1) Over het grootzegel zie Molhuysen, Bronnen, I, blz. 4, 5o en C. van Vollenhoven, art. in: Pallas Leidensis, 1925, blz. 325-329.

135

Het vrijheidsbeginsel speelde van het begin af aan een grote rol, mede doordat de stichting der academie geheel en al zaak der overheid was, waarin de Kerk op geen enkele wijze gekend werd. Zie hier een belangrijk onderscheid met de Geneefse en Franse hogescholen, waarop wij uitvoeriger zullen terugkomen.

Er is, nadat Willem van Oranje de zaak eenmaal gaande had gemaakt, door de Staten van Holland en de Leidsche magistraat met grote voortvarendheid gewerkt. Dit was ook wel gewenst, want juist in die dagen deed Requesens te Breda pogingen, een verdrag met de Nederlanden te sluiten, waardoor natuurlijk van een universiteit in Holland niets meer komen zou, vanwege de concurrentie daardoor aan Leuven aangedaan. De eden Jan. 1575 deed Paulus Buys voorlezing van 's Prinsen brief in de Statenvergadering te Delft. Daags daarop werd reeds besloten tot stichting der hogeschool. Leiden werd op verzoek dier stad als plaats van vestiging aangewezen en als gevolmachtigden werden benoemd: Jan van der Does, heer van Noordwijk, Cornelis de Coninck, burgemeester van Delft en Gerrit van Hogeveen, pensionaris van Leiden. De Oden Jan. gaven de Staten aan de Prins kennis van hun besluit en twee dagen later verscheen het Octrooi tot oprichting der universiteit, uitgevaardigd door Willem. van Oranje, in naam van Philips II 1).

De dankbaarheid van heel het volk en niet het minst van de Kerk voor deze waarlijk christelijke daad der overheid is eens door Joh. Cuchlinus op fraaie wijze tot uitdrukking gebracht: "Gij weet dat de koningen van het Nieuwe Testament door Jesaja voedsterheren der Kerk worden genoemd 2), omdat hun ambt was de bewaring van de ware kennis en verering Gods bij hun onderdanen. Van hun heilige ijver hiervoor hebben de Doorluchtige Staten voor enige jaren (toen het Gode behaagd had de smekingen der vrome Hollanders, die zowel binnen als buiten hun vaderland tot Hem zuchtten, te verhoren en hen wederom te verenigen) zeer schitterende bewijzen geleverd, nl. Door in alle plaatsen hunner provincie de openbaren dienst des Woords in te stellen, evenals deze Leidsche

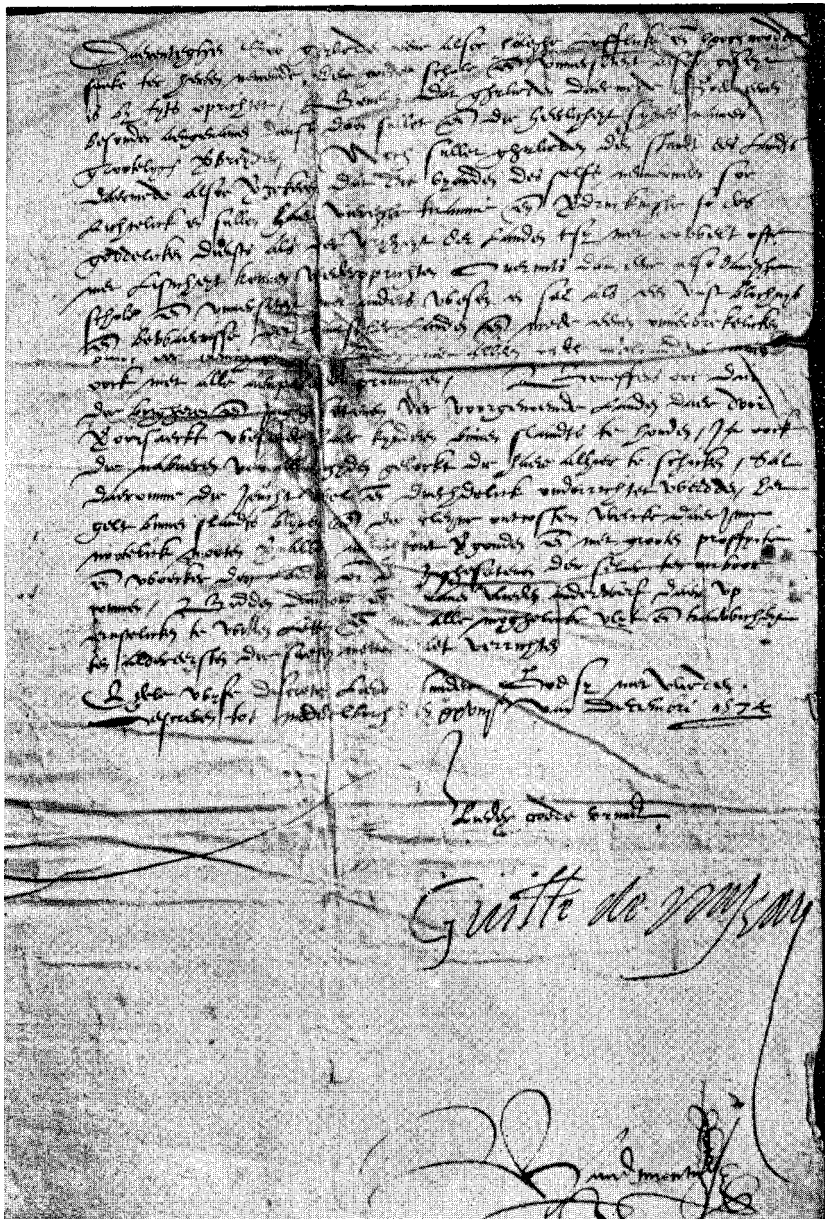
1) Vgl. N. C. Kist, Bijdragen tot de vroegste geschiedenis der Hogeschool te Leiden, Leiden 1850, blz. 113-120.

2) Jes.49: 20.

Academie, door de doorluchtigste Prins van Oranje, zaliger nagedachtenis, de waren vader des vaderlands, onder zodanige omstandigheden, dat zij openlijk oorlog voerden met de machtigen koning, met 15 provinciën der Nederlanden en met de voornaamste steden hunner eigen provincie als vijanden, daarbij steunend op geen enkel verbond met buitenlanders, doch alleen op Gods goedertierenheid en op de rechtheid van de zaak, welke zij voorstonden" 1).

1) Joh. Cuchlinus, Oratio inauguralis, in: Inneleydinge ende eenvang vent Collegie der Theologien, Leyden 1593, p. 7.

SLOT VAN de BRIEF VAN WILLEM VAN ORANJE AAN DE STATEN VAN HOLLAND EN WESTFRIESLAND, 28 DEC. 1574, BETREFFENDE DE OPRICHTING ENER UNIVERSITEIT

Het stichtingsoctrooi der universiteit (6 Jan. 1575) is belangrijk genoeg om er de voornaamste gedeelten uit over te nemen: "Philips by der Gracien Gods Coninck van Castilien etc..., Alsoe wy bevinden, dat mits die jegenwoordige en langduyriche crychsberoerte binnen onsen lande ende graefschep van Hollandt ende Zeelandt alle goede institutie, leringhe ende stichtinghe des jeuchs ende de oeffeninghe der selver in scientien ende vrye consten geheel ende al vergheten ende nu enighe jaren achter rugge gestelt is, ende dat dingsetenen der selver landen, vresende eensdeels die zwaere oncosten, eensdeels die periculen daerinnen zyluyde ende heure kinderen zouden moegen geraken; indien zyluyden de zelve heure kinderen tot enighe studie ende ter scholen zouden moeten Benden in enighe universiteyten van andere onse landen ende provincien, zunderlinghe mits de verscheydentheyt ofte onderscheyt van der religie ende doeffeninghe vandien, dwelcke aangaende de voors. van Hollandt ende Zeelandt mitten anderen provincien nyet al verdragende ofte overeen tomende

zijn; behalven dat oick alle onvrede, twist ende vyantschappe by de hartoghe van Alve mit zijnen aanhaligeren, vyanden der landen van Hollandt ende Zeeland, tussen de ingesetenen van de voors. onsen landen ende provincien ten wederzijden geconciteert ende gemaect, nyet zoe haest beslicht ofte wechgenomen en zal kunnen worden ten genuegen van enen yegelicken, in der vougen dat; bij langhè.ophoudt ende gebreck van goet onderwijs, leringe, discipline ende oeffeninghe der jongeren in de voors. onsen landen. alle zedicheyt, scientie ende geleertheyt vergaen ende te nyete commensoude, tot verminderinghe van de ere Gods ende grote quetse van de ge mene staet, politie ende regieringe der selver landen..."

"Hebben dairomme.. Dat wij gantselickengeneycht zijn onse stadt van Leyden mit de burgeren ende inwoonderen vandyen ten aensien van de grotera last ende noot van de voors. crych by hemlyuden in alder getrouwicheyt gesustineert ende gedragen, by alle wegen ende middelen te gratificeren ende te vorderen, Bij rijpe diliberatie ende advys van onsen lieven Neve... Wilhelm Prince van Oraingien. mit die van de Raede Provinciael van Hollandt ende van de gemene Staten van Hollandt en Zeelandt, binnen de voors. stede van Leyden geordonneert ende opgerecht ene vrye openbaere schole ende universiteyt, gelijk wij die selfde aldair ordonneren ende oprechten by desen, omme in de zelfde-schole ende universiteyt. vryelyck ende openbaerlick de scientien der Godheyt, inden Rechten ende Medicynen, mitzgaders der Philosophien ende alle andere vrye consten, oick die talen Latijn, Grieke en Hebraicke gecundicht,. gelesen ende geleert te worden bij docTooren ende ,leeraers, dairtoe gequalificeert ende aen te nemen... Zonder dat wy nochtans willen enigh.e andere gelijcke schole tot eniger tijt in Hollandt oft Zee landt opgerecht te worden, twelck wy voor ons ende onsen succes- seurs expresselicken verboden hebben ende verbieden bij desen... Gegeven tot Delft onder onsen zegel aen desen hangende... 1)

In dit octrooi wordt niet alleen, gelijk in die jaren, nog gebruikelijk was 2), de fictie voorgedragen, dat Oranje optreedt in naam van Philips II, de wettigen vorst, maar dit geschiedt bovendien op onmiskenbaar humoristische wijze. Het wordt voorgesteld, alsof de koning begaan is met de moeilijkheden, waarmede de Nederlanders, ten gevolge van de godsdienstige tegenstellingen en Alva's oorlogsdaden, te kampen, hebben en alsof hij in het bijzonder de stad Leiden wil belonen voor haar betoonde dapperheid! Overigens worden hem dezelfde Gereformeerde beginselen in de mond gelegd, die wij ook reeds aantreffen in de eersten. brief van den. Prins over deze zaak. De te stichten faculteiten en leervakken worden officieel vermeld en tevens wordt een uitdrukkelijk verbod uitgevaardigd, dat in enige andere Hollandse of Zeeuwse stad een dergelijke hogeschool zal worden opgericht.

Er waren inderdaad, behalve Leiden, nog andere gegadigden

1) Molhuysen, Bronnen, I, blz. 7 vlgg.

2) Zie boven, blz. 107.

geweest, met name Gouda en Middelburg 1).

Waarom Leiden tot academiestad werd uitverkoren, is niet helemaal zeker. Ongetwijfeld is de beloning voor haar dapperheid tijdens het beleg voor de Prins een factor van gewicht geweest, gelijk ook uit het Octrooi blijkt, maar doordat deze reden eerst hier en hier alléén vermeld wordt, krijgt men de indruk, dat zij pas achteraf naar voren is gebracht. Eerder zal de centrale ligging van Leiden en vooral de gezindheid van haar magistraat, die nadat de wet er was verzet eenstemmig anti-Spaans was en die bovendien stellig voor een overheersing der Kerk zou waken, de Prins tot deze keuze

hebben geleid. En de gelegenheid, de dappere stad te belonen, bod zich thans aan als een gelukkige coïncidentie.

Er bestaat een nog steeds niet geheel uitgestorven mening, dat aan Leiden de keuze gesteld zou zijn tussen vrijdom: van tollengedurende enige jaren en de vestiging ener hogeschool binnen haar muren. Deze mening gaat terug op een mededeling van Hooft 2), maar zij wordt in officiële bescheiden nergens, bevestigd en is al door Wagenaar 3) onwaarschijnlijk geacht, omdat Leiden reeds door oude privileges van de grafelijkheidstollen was vrijgesteld 4).

Den 8sten Febr, 1575 had de officiële inwijding der academie plaats. Nadat des morgens om 7 uur Ds Pieter Cornelisz voor een ontzaglijke schare een dienst geleid had in de Pieterskerk, begaf zich een feestelijke optocht van symbolische figuren op versierde wagens en te voet, hoogleraren en andere hoogwaardigheidsbekleders, gevolgd door een grote menigte van burgers en vreemdelingen naar het voormalig St. Barbara-convent "daer de tioldersgracht int Rapen burg loopt", dat voor universiteitsgebouw was bestemd 5). Caspar

1) Vgl. Molhuysen, Bronnen, I, blz. 4.

2) P. C. Hooft, Ned. Historien, 1677 blz. 398.

3) J. Wagenaar, Vadert. Historie, IV, Amst.. 1752, blz. 4.97 vlg.

4) Vgl. W. G. Brilt, Betwiste bijzonderheden op het gebied der studie van de gesch. van ons vaderland; Utr. 1889, blz. 86-91. Fruin, Versair. Geschr., VIII, blz. 398 vlg.

6) Nog in 1575 werd de academie overgebracht naar de kerk van de Faliede Bagijnen en in 1580 wederom verplaatst naar het klooster van de Witte Nonnen, dat in 1616 afbrandde, doch herbouwd werd en nog steeds het academisch hoofdgebouw is (Vgl. L. Knappert, Gesch. Der N.H. Kerk geel de 16e en 17e eeuw, blz. 30 vlg.)

139

Coolhaes, predikant te Leiden, die bij gebrek aan een "theologisch hoogleeraar tijdelijk deze functie waarnam, hield een oratie: "De Sacrosanctae theologiae laudibus", De Prins, die "overmits de grootti menichfuldighe ende sware affeyren, die onlanx ter cause van de jegenwoordegen vredehandel ons toegekommen zijn" de plechtigheid niet persoonlijk kon bijwonen, liet zich vertegenwoordigen door zijn raadsheer Mr. Gerardt van Wyngaerden 1).

Het onderwerp van de openingsrede, die helaas evenmin bewaard is gebleven als de meeste andere oraties uit de eersten tijd, wijst er op, dat de theologie de voornaamste faculteit zou zijn. Evenals dat in Genève en in Frankrijk het geval was, vormde ook in ons land de dringende behoefte aan goed opgeleide predikanten voor de Gereformeerde Kerk de eerste aanleiding tot de stichting der academie, al hadden Willem van Oranje en zijn mede-oprichters van meet af aan een bredere visie op de wetenschappelijke arbeid, welken Leiden zou kunnen ontplooiën. De gemeenten moesten het voor hun geestelijke leiding dikwijls stellen met voormalige priesters en monniken, schoolmeesters of eenvoudige ambachtslieden en de synodes, classes en consistoriën bestormden dan ook de magistraten met smeekschriften; om in deze nood te voorzien. Maar terwijl de stedelijke regeringen openhartig hun onmacht daartoe te kennen gaven en de Staten slechts beloofden, hun uiterste best te doen, was het alleen de Prins, die hulp bod 2).

In een brief aan de senaat, 10 Mrt. 1582, heeft Oranje zelf verklaard: "Inderdaad heb ik mij, zodra ik het plan tot oprichting der school had ontworpen, allereerst voor ogen

gesteld, dat haar voornaamste en hoogste bestaansreden zou zijn in de theologische studie" 3). De senaat was blijkens haar uitingen 4) hiervan evenzeer doordrongen en Jan van Hout heeft, bij gelegenheid van de opening van het Staten-College in 1592, zich aldus uitgelaten: De voornemste bewegende oorsaecke der stichtinge deser Universiteit(tsy my geoorlooft 't geheym

1) Molhuysen, Bronnen, I, blz. 14:* vlgg.

2) Vgl. G. D. J. Schotel, De academie te Leiden in de 16de, 17de en 18de eeuw, Haarlem, 1875, blz. 3 vlg

3) Molhuysen, Bronnen" I, blz. gg *.

4) t.a.p., blz. 126*.

te openbaren) was de Theologie" 1).

Een geheim was het echter nauwelijks, wel was het in de officiële stichtingsacten nooit met zoveel woorden uitgesproken. In de instructie voor de Staten van 28 Dec. 1574 en in het Octrooi van "Philips II" wordt de nadruk minstens evenzeer gelegd op het belang van de staat als op dat der Kerk, en dit zeker niet zonder reden: er waren in de., provinciale en stedelijke regeringen immers zeer vele libertijns gezinden, die slechts zouden willen meewerken als het belang der Kerk ondergeschikt gemaakt werd aan dat van het land. Toch heeft de Prins zich niet laten verleiden om aan deze gezindheid te veel toe te geven, doch hij heeft de rechten koers weten te volgen: de theologie staat bij de opsomming der leervakken voorop en voor het overige heeft men zich officieel over de eigenlijke aanleiding tot het oprichten der universiteit niet uitgelaten.

Derhalve, als Huizinga meent, dat "de bestemming der hogescholen tot kweekplaatsen van een rechtzinnige geestelijkheid veel sterker meespreekt bij de oprichting van de latere: Franeker, Groningen, Harderwijk, Utrecht dan bij die van Leiden" 2), dan is dat alleen in zover waar, dat daar een strengere opvatting van "rechtzinnig" heeft geheerst en dat deze bestemming te Leiden minder officieel en expressis verbis naar voren werd gebracht, in werkelijkheid was zij echter evenzeer aanwezig.

Onder stilzwijgende erkenning van de ereplaats der theologie werden niettemin de "goede, eerlicke, vrye consten ende weten- schappen" naast het onderwijs "in die rechte kennisse Godts"3) gesteld, de eerste in rang wel volgend op de laatste, maar toch een zelfstandige plaats bekleedend. De aanvaarding der vrije wetenschap, de welwillende houding van het Calvinisme tegenover Humanisme en Renaissance is te Leiden nog minder aarzelend geweest dan in Genève en Frankrijk. Dat deze vriendschappelijke verhouding van twee principieel onderscheiden levensbeschouwingen op de duur ook tot conflicten zou kunnen en zelfs moeten leiden, was men zich nog nauwelijks bewust. Van Calvinistische zijde erkende men de vrije wetenschap en filosofie gaarne als uitvloeisel van

1) Inneleydinge, blz. 15. (abusievelijk genummerd 23).

2) Huizinga, a.w., blz. 9 3. 3) Concept-statuten, Molhuysen, Bronnen, I, blz. 14*.

141

de goddelijke gratia universalis en onder eerbiediging van Gods soevereiniteit op elk gebied bevorderde men iedere wetenschap, die aan Kerk en volk ten goede kon komen. De wetenschap van. haar kant was nog niet zodanig geseculariseerde, dat de tegenstelling tussen rede en openbaring, natuurlijke en bovennatuurlijke wijsheid

onoverbrugbaar was geworden.

De theologie waardeerde de filosofie als natuurlijke onderbouw voor de bovennatuurlijke kennis en waakte slechts dat de filosofie haar grenzen niet te buiten ging en de goddelijke openbaring, gelijk men die verstond uit de Heilige Schrift, niet bestreed. Cuchlinus zegt in zijn "Oratio inauguralis" voor het Staten-college: "Ik weet, dat er een bovennatuurlijke wijsheid is, die in de boeken van het Oude en Nieuwe Testament is geopenbaard; maar er is ook een natuurlijke wijsheid, welke God in de natuur en in de schepping aller dingen heeft onthuld". Deze natuurlijke filosofie wordt echter misbruikt "wanneer zij zich uitstrekt tot goddelijke zaken, die allerminst met haar overeenstemmen en die door haar niet worden gekend" 1). De vraag naar de grenzen van redelijke kennis en openbaring, die later de geesten zou verontrusten, werd nog slechts uit de verte vermoed.

Er valt bij alle waardering, welke het Calvinisme voor de verbreiding van allerlei kennis aan de dag legde, niettemin een duidelijke voorkeur waar te nemen voor de geesteswetenschappen tegenover de natuurwetenschappen.

Ten eerste omdat het verband met de theologie hier meer voor de hand lag:, de studie der Oosterse talen b.v., die te Leiden zulk een grote vlucht heeft genomen, heeft haar ontstaan onmiddellijk aan de exegese van het Oude en Nieuwe Testament te danken. Erpenius, aan wier het onderwijs in de Semietische talen, ter vergelijking met de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament, was opgedragen, richtte zelfs een drukkerij op voor het vervaardigen van boeken in de Arabische, Syrische, Aethiopische en andere Oosterse talen 2).

Ten tweede vertoont het Calvinisme, ondanks zijn wereldveroverende activiteit, toch telkens de neiging, de aardse en stoffelijke. Dingen te depreciëren ten opzichte van de geestelijke. Zelfs Jan

1) *Inneleydinge*, blz. 20.

2) Vgl. *Eekhof*, *Theol. fac.*, blz. 23.

Van Hout, die toch waarlijk niet tot de rigoureuze Calvinisten gerekend kan worden, heeft zich in zijn openingsrede van het Collegium Theologicum in 1592, toen hij sprak over de grotere voorliefde bij de studeerenden voor Rechten en Medicijnen dan voor de Theologie, aldus uitgedrukt: "Waen comt toch de mens (liever Godt) dees sorgeloosheyt ende verkeerde keur! Van eerst te soucken tbecomen, tbehouden, tbeschermen teen buyten hen es, rooff ende plonderinge onderworpen synde [de Rechten], de tweede sorghe te nemen voor tlichaem ende behoudinghe van gesondicheyt, twelék_ofmcent wel. voor de moordadige knijven der boosdoenderen mit grote moeyte een tijt lang bewaren can, ende of het wel de dippen van overvloedigen dranck ende spijs (daer aan de meeste menichte schipbreeck Jijt) geluckelickén ontseylen can [de Medicijnen], nochtans niet feylen can, ten moet binnen corten jaren de gemene schulde der naturen betalen!" 1).

Zulke woorden getuigen van weinig waardering voor de juridische en medische wetenschap. En al zal dit oordeel, ter wille van de gelegenheid, waarbij het werd uitgesproken, wel wat gechargeerd zijn, het is toch zeker door een groot deel van Van Houts auditorium met instemming ontvangen en alzo symptomatisch voor een zekere geringschatting, welke er onder de Calvinisten heerste voor de niet-theologische wetenschappen.

In de derde plaats moet men, wanneer men het Calvinisme wil verwijten, niet van stonde aan nog meer aandacht besteed te hebben aan de natuurwetenschappen, bedenken, dat er in dien tijd reden voor was, een zekere reserve tegenover deze wetenschappen te betrachten. Terecht zegt Bourchenin: "Laat ons erkennen, dat de noodzaak de natuurwetenschappen zich nauwelijks deed gevoelen in een tijdperk, waarin de industrie noch geacht, noch aangemoedigd werd: Bovendien, het droevige misbruik, dat de tovenarij en de alchimie van de natuurwetenschappen hadden gemaakt, droeg er niet weinig toe bij om ze te discrediteren in de ogen van beschaafde lieden. De 16de eeuw kon slechts een, volmaakte minachting koesteren voor de gerechtelijke astrologie, de fysica van sympathie en antipathie en de kunst der toverijen" 2). In het licht van deze dingen strekt het de Calvinisten veeleer tot eer, dat zij de recht-

1) Inneleydinge, blz. r I.

2) Bourchenin, I.c., p. 63.

143

schappen wetenschapsbeoefening niet hebben afgewezen of uitsluitend aan het Humanisme hebben overgelaten, maar - zij het dan ook met een zekere bedachtzaamheid - hebben bevorderd.

In Febr. 1 575 stelden gecommiteerden en professoren een concept op voor academische statuten, die echter in dien vorm niet zijn aanvaard de 2de Juni vaardigde de Prins nieuwe ordonnantiën uit. Er had zich namelijk tussen de opstelling van het concept en de definitieve uitvaardiging der statuten een en ander afgespeeld.

Drie buitenlandse hoogleraren: Ludovicus Capellus, Hermannus Renecherus en Basilius Pithopoeus, hadden in Mei, van dat jaar een aantal "Capita constituenda Lugduni Batavorum Academiae" ingediend, die de strekking hadden de Universiteit lossen te maken van de magistraat en, in de geest van de Geneefse en Franse hogescholen, haar meer te binden aan de Kerk. In Genève werden de professoren wel is waar door de Raad benoemd en had de Kerk over hun onderwijs geen zeggenschap, maar de rector werd uit predikanten en hoogleraren gekozen en had bij zijn toezicht op leer en leven van studenten en professoren groot gezag; bovendien moesten alle studenten er de confessie te kennen.

Iets dergelijks wilden Capellus en zijn medestanders ook te Leiden zien ingevoerd. De professoren zouden de kerkelijke belijdenis moeten ondertekenen en de rector zou met goedkeuring van het presbyterium worden gekozen 1).

De Leidsche magistraat haastte zich een concept in te dienen, waarin hij zijn bezwaren tegen deze denkbeelden ontvouwde. Van een "inquisitie" van de rector en zijn college op "elcx leven ende manieren" en van een "animadversie van ketterie" wilde hij niets weten. Hij was verder van oordeel, dat bij de tegenwoordige stand van zaken te Leiden, de overheid "welende Christelyck", het niet nodig was, dat de "oversten van de [kerkelijke] gemeenten hem... met de saecken van de universiteyt sullen bemoyen, nade- mael denselven gestandt meer up benèvolentie dan bedwang ge fondeert wert ende by experiëntie wert bevonden dat deselve, mits dat een yegelycx gemoet vrij is, zeer toeneemt" 2). De magistraat

1) Molhuysen, Bronnen, I, blz.14.

2) t.a.p., blz. 23*.

vreesde gewetensdrang van de zijde. Der Kerk en wenste daarom het recht in eigen hand te houden.

In deze controverse hebben Prins Willem en de Staten ingegrepen, na de gecommiteerden van universiteit en magistraat ijlings naar Dordrecht te hebben ontboden. De 2den Juni, verschenen de nieuwe, thans definitieve statuten, door de Prins uitgevaardigd, wederom uit naam van koning Philips II 2).

Het verschil met het oorspronkelijke concept is op enkele punten belangrijk, maar de overheid bleef zich de uitsluitende zeggenschap in zake het academisch beleid voorbehouden, met volkomen uitsluiting van de Kerk. De eerste rector en zijn assessoren werden door Willem van Oranje benoemd. Voor het vervolg zou de benoeming van de rector aan de stadhouder verblijven en bij diens ontstentenis aan de Raad van Holland, op advies van de burgemeesters van Leiden; de vier assessoren zouden uit elke faculteit gekozen worden door professoren en doctoren, in overleg met curatoren. De benoeming der hoogleraren (voorlopig twee in de theologie, en in de rechten, medicijnen, logica, fysica, Latijn, Grieks en Hebreeuws elk één) stond, aan de curatoren, die ook, in overleg met rector, assessoren en burgemeesters het leerplan, de leerboeken en salarissen vaststelden. De inschrijving als student stond voor ieder open, ongeacht, zijn godsdienst.

In onderscheid van de concept-statuten, waarin van geen enkelen eed sprake was, eisen de statuten zelf een eed van de rector, af te leggen in handen van curatoren en in bijzijn der burgemeesters, dat hij de ordonnantiën zal onderhouden en "met alle vlijt, naersticheyt ende sorghe vervorderen tgunst enichssins tot voirdeel, eerti ende gemene welvaert vande selve Universiteit midtsgaders van de Litmaten ende Studenten wandyen, mit onderhoudt ende vermeerderinghe van de dienst ende glorie Gods ende alle ghoede discipline dienlyck zal moghen sijn". De eed der assessoren behelst, dat zij de rector zullen dienen "met ghoeden raedt ende advys, sulcx syluyden in oprechter consciëntie naer Gods woordt, midts gaders allen rechten ende- equiteyt ende tot vorderinghe... van de zaecken der Universiteyt bevinden sullen te behoiren".

1) t.a.p., blz. 27* vlgg.

2)

De studenten moeten zweren, de rector en senaat gehoorzaam te zijn en geen "leringhe aen te hanghen oft te volgen, dan die in de zelve Universiteyt geprofesseert ende Beleert sal worden, zoe lange zy in deselve Universiteyt hem onthouden zullen". Het is duidelijk, dat deze ceder.

Zeer ruim zijn gesteld en getuigen van een gematigde calvinistische geest. De Prins en de Staten zochten een middenweg te bewandelen tussen de wensen der kerkelijken en die van de Leidse magistraat. Al zijn rector en assessoren "in goeder consciëntie" aan Gods Woord gebonden en al mogen de studenten geen vreemde lesringen aanhangen, van enige binding aan de kerkelijke belijdenis is echter geen sprake.

Het kon niet uitblijven, of het- eenmaal uitgebroken conflict tussen Kerk en overheid keerde terug. De Kerk kon zich er niet bij neerleggen, dat zij op de geest, waarin haar eigen dienaren werden opgeleid, geen enkelen invloed mocht uitoefenen. Hoogstens kon zij haar wensen omtrent het theologisch onderwijs aan de curatoren en burgemeesters kenbaar maken, maar deze waren geheel vrij om daar al of niet gunstig over te beschikken.

Terwijl in Genève het ambt der doctoren een kerkelijke bediening was, had de overheid ten onzent daaromtrent juist een tegenovergestelde opinie. "Terwijl hedendaags de Professoren van de Theologie in der Doctoren plaetsen sijn, so hebben wij deselve gelyck als de Professoren van de ander kunsten ende, wetenschappen in

onser nieuwer Unit, ersiteyt van Leyden ghestelt ende sullen Sorge draghen dat deselve, volgens de wetten hunlyuden voorgheschreven, met de heilige Schrift suiverlyck uit te leggen, geleerde ende wacrdige Herders formeren" 1).

Nu is het waar, dat de Nederlandse synoden ten opzichte van het doctoren-ambt niet steeds dezelfde lijn hebben getrokken. Het convent van Wesel (1568) kent weide doctoren, maar laat de nadere omschrijving van hun taak aan een latere synode over. Alleen bepaalt het o.a. Dat zij onder de kerkeraad staan en stemrecht hebben in de kerkelijke vergaderingen in zake leergeschillen, en het stelt zich hun eigenlijke werkkring vermoedelijk voor aan de Illustre Gym-

1) Art. 36 der kerkelijke wetten van 1576 (bij Fruin, Tien jaren, blz. 316). Hoewel deze wetten nooit zijn uitgevaardigd (zie boven, blz. 115) zijn ze toch symptomatisch, voor de toenmalige opvattingen in regeringskringen;

146

nasia, op de wijze van Genève 1). Daartegenover kennen de Synoden van Emden, 1571 en van Dordt, 1574 en 1578, het afzonderlijke doctoren-ambt niet, maar spreken telkens van professoren in de theologie, die uit de dienaren des Woords benoemd worden, de geloofsbelijdenis moeten ondertekenen, aan wie o.a. De boekencensuur wordt opgedragen en die in classis en synode zitting hebben. De Synode van Middelburg, 1581, herstelde het ambt der doctoren en vereenzelvigde het implicite - van de Haagsche Synode, 1586, uitdrukkelijk deed - met dat der professoren in de theologie; zij verlangde een, zij het ook niet nauwkeurig omschreven, inmenging der Kerk in hun benoeming, stelde overeenkomstige eisen als hare voorgangsters in zake hun onderteekening der belijdenis en gaf hun ook soortgelijke opdrachten in de kerkelijke vergaderingen. Al kan er dus een zekere aarzeling en schommeling geconstateerd worden in de wijze waarop de synoden de taak en bevoegdheid der doctoren" c.q. Der professoren in de theologie omschreven - welke aarzeling wel te verklaren is uit de omstandigheid dat deze zaken nu eenmaal door de overheid aan het beschikkingsrecht der Kerk onttrokken waren - toch komt telkens de wens tot uiting, dat Kerk en universiteit, althans Kerk en theologische faculteit, in nauwer relatie met elkander zullen staan en dat de Kerk harerzijds garanties zal hebben, dat het godgeleerd onderwijs in de door haar verlangden geest zal gegeven worden.

Deze wens blijkt ook uit een brief van Hendrik van de Oorput aan Ds. Pieter Cornelisz te Leiden men moet trachten "te impetreren, dat enige predicanten, vanden synode daertoe te deputeren, altyt gehoord souden worden over het aennemen vanden professoribus Theologiae" en dat de doctoren "sonder communicatie met eengen verstandigen predicanten te houden nyct en souden doen" 2).

Maar alle pogingen, welke de Kerk, door middel harer synoden of door invloedrijke personen, aanwendde, stuitten af op de onverzettelijke wil der overheid, haar eenmaal aangenomen stand-

1) Art. 15 vlgg., bij F. L. Rutgers, Acta van de Ned. Syn. Der 16de eeuw, blz. 491. Vgl. H. H. Kuyper, De opleiding tot de Dienst des Woords bij de Gereformeerden, 's Grav. 1891, blz. 330, 490 vlg.

2) H. Q. Janssen en J. 9J. van Toorenenbergen, Brieven uit ondersch. kerkel: archieven (Werken der Marnix Ver., III, II), blz, 111.

punt te handhaven, zowel ten opzichte van het benoemingsrecht als van de ondertekening der belijdenis. Zelfs hebben de curatoren, daartoe door de Staten gemachtigd, in » 1578 de eed der studenten, waarbij zij moesten zweren geen vreemde leringen aan te hangen, weer afgeschaft, omdat gebleken was dat enige buitenlandse studenten de academie verlaten hadden, "wegens desen exorbitanten en captieusen eed" 1). Alleen voor de theologen - dit was dan een concessie aan de Kerk bleefde eed verplicht. Tot een professoren- eed is het nooit gekomen.

De overheid, met name de Leidsche magistraat, zocht boven alles een gematigd-calvinistischen geest aan de hogeschool te bewaren, weerde daartoe alle directe inmenging van de zijde der Kerk, maar bemoeide zich van haar kant wel met zuiver kerkelijke aangelegenheden 2).

Dit heeft in 1582 aanleiding gegeven tot een heftige twist met de theologische hoogleraar Lambertus Danaeus, uit Genève afkomstig, die de strengere richting van het Calvinisme vertegenwoordigde. Danaeus had op zijn verzoek van burgemeesters en curatoren verlof gekregen, ten behoeve van de buitenlandse studenten predicaties te houden in het Frans. Maar tegen de zin van de magistraat, evenwel met zijn toelating, had hij ook een Waalse kerkeraad aangesteld en aldus een gemeente gevormd, waarin de strengere Calvinistische opvattingen verkondigd werden.

Hiermede niet tevreden, trachtte hij zijn denkbeelden ook in de Neder-Duitse gemeente te Leiden ingang te doen vinden, tegenover de milderen Coolhaes. Deze had zijn tijdelijk hoogleraarschap inmiddels weer neergelegd en leerde o.a. Dat ook ongedoopte kinderen konden zalig worden en dat alle mensen Gods aangeboden genade konden aanvaarden, wat hem reeds een synodale beschuldiging van onrechtzinnigheid had bezorgd en later zelfs tot zijn afzetting zou leiden.

De Leidsche magistraten, bewust van hun "autoriteyt", namen het tegen de "vermetelheyt" van Danaeus op, van oordeel "dat hij ooc in onse kercken souct te heerschen ende de consciencien onser

1) Molhuysen, Bronnen, I, blz. 56*.

2) Vgl. Ch. M. Dozy, Kerk en staat te Leiden in het laatst der 16de en begin der 17de eeuw, art. in: Handel. en mededel. van de Maatsch. Der Ned. Letterti." 1897-98, blz. 16-24:

burgeren met een nieuw juc, immers soo hatelic ende ondragelic als 't paeusdom, te beswaren, als deselver aen een hoop nieuwe synodale resolutien zouckende te verstricken" 1).

De burgemeesters gingen zelfs zóó ver, dat zij, in tegenwoordigheid van de gehelen senaat, verklaarden, dat zij de "Geneefsche inquisitie" met even "heftigen haet" zouden vervolgen als "de inquisitie, die men de Spaensche noemt ende dat zij zo dapperlic de wapenen zullen aangrijpen tegens degene, die de zelve alhier sullen andringen, als te voren tegens de Spaensche schelmen ende vianden deses lands" 2).

Over deze behandeling heeft Danaeus zijn beklag bij de Staten ingediend: hij achtte zich gebonden aan zijn te Genève gevormde gewetensovertuiging, hij kon niet leven onder de omstandigheid, dat "in deze theologische schole een ander leringe van my gehoort ende een ander in de predicatien van de predicanten derselver stadt gepredict werd, zodat uyt een Evangelische bedieninge ende overzulcx uit ene munt, tegens zelfs het Woort Gods, zoet en bittere vloeyende es".

Zo nam hij zijn ontslag, de universiteit daarmede in grote ongelegenheid brengende, omdat een bekwame opvolger moeilijk te vinden zou zijn.

In de dagen van Leicester heeft de Kerk in haar controverse met de magistraat hulp verwacht van deze Calvinistische stadhouder en de Haagsche Synode van 1586 heeft zich formeel tot hem gewend, om de theologische studie, welke in die dagen zeer in verval was (er waren te Leiden toen maar 5 á 6 theologische studenten) te redden 3). Leicester heeft zelfs het plan gekoesterd, de hele academie naar Utrecht over te plaatsen, waarschijnlijk met het oog op de strengere Calvinistische gezindheid en de grotere volgzaamheid van de magistraat aldaar. Maar een deputatie uit Leiden heeft de uitvoering van dit plan nog juist bijtijds weten te voorkomen.

Men mene - al moet erkend worden, dat de overheid over het algemeen te weinig rekening hield met de rechtmatige eisen der Kerk - echter niet, dat deze situatie alleen maar nadeel voor de Kerk en voor het Nederlandse Calvinisme met zich gebracht heeft. Integendeel: het feit dat, in de eerste jaren door toedoen van

1) Molhuysen, Bronnen, I, blz. 98*.

2) t.a.p., blz. 102*. 3) Vgl. Rutgers, a.w., blz. 639.

149

Willem van Oranje en op advies van diens raadsman L'Oyseleur de Villiers, en ook geruime tijd daarna,. Doorgaans gematigd-Calvinistische professoren benoemd werden, zoals b.v. Lucas Trelcatius en Franciscus Junius, heeft niet anders dan heilzaam gewerkt. Men moge van regeringswege wel wat al te schuw geweest zijn voor zuiver kerkelijken invloed op het theologisch onderwijs, toegegeven moet worden, dat men daardoor heeft voorkomen, dat de academische sfeer vertroebeld werd door twistpunten, waarom in de Kerk de ambtsdragers elkaar heftig bestreden en voor de synode daagden en die toch niet zelden bijzaken betroffen, waarbij de werkelijk Calvinistische beginselen nog nauwelijks in het geding waren.

De Kerk moest haar ontevredenheid er over uiten, dat zij in de opleiding harer eigen dienaren niet erkende, zij mocht somtijds rechtmatige kritiek hebben op de geringe bekwaamheid der professoren - over enigé heterodoxie aan de theologische faculteit heeft zij zich in allen gevalle in die jaren niet te beklagen gehad en tot 1602, het jaar waarin Arminius hoogleraar werd, is de academie niet het toneel van ernstige leergeschillen geweest. Dat dit van het hoogste belang was voor theologie en Kerk, behoeft geen betoog.

Het liep met de Leidse hogeschool in de eerste jaren niet zo voorspoedig als reën zich had voorgesteld. Het bleek moeilijk om bekwame professoren te vinden en in het eigen land was dat bijna onmogelijk. Bij de opening der universiteit trad Caspar Coolhaes als theologisch hoogleraar ad interim op. Marnix reisde naar Duitsland en zocht Zanchius en Piscator te Wittenberg aan Leiden te verbinden, zonder succes.

Hij slaagde met Herman Renecherus en Basilius Pithopoeus te Neuhausen 1), die evenwel geen van beide uitblinkers waren. Feugueray" Capellus, Bolbus en Danaeus vertrokken na enigé jaren weer naar het buitenland. Verscheidene vermaarde binnenlandse predikanten, zoals Jeremias Bastingius, verkozen de kansel niet te ruilen tegen de kathedr. Ook bij de andere faculteiten stond de zaak niet gunstig.

Een reden voor het bedanken of spoedige vertrek van sommige hoogleraren was zeker

Vgl. H. Languet, Epistola, Lib. I (II), ep. XXIX, p. 75.

de geringe bezoldiging of slechte huisvesting. De salariëring der professoren liep nogal uiteen en de curatoren gaven aan "beroemdheden" aanmerkelijk hogere toelagen

dan aan anderen. Bedenklijk was ook dat men zich genoodzaakt zag, een enkelen professor, nl. Renecherus, wegens zedelijk wangedrag te ontslaan 1).

Om de roem der universiteit te verhogen en buitenlandse studenten aan te trekken, trachtten de curatoren geleerden van internationale vermaardheid aan Leiden te verbinden en spaarden daartoe moeite noch kosten. Zij riepen de hulp en voorspraak in van vorstelijke personen als Prins. Willem of Louise de Coligny, van de Staten, van gezanten en invloedrijke mannen als Marnix, Beza en Du Plessis Mornay. Zij hebben gepoogd niemand minder dan Beza zelf uit Genève naar Leiden te halen, hetgeen niet gelukte 2).

Beter slaagde men in de andere faculteiten en men wist daar door de benoeming van beroemde geleerden buitenlandse studenten in grooten getale te trekken. Belgische, Franse, Engelse, Schotse, Duitse, Poolse Italiaanse en Nederlandse studiosi verdrongen zich om de leerstoelen van de classicus en jurist Justus Lipsius, van de literator Bonaventura Dodonaeus en van de jurist Hugo Donellus.

Voorals Lipsius genoot grote vermaardheid. Van welk een bezieling voor de wetenschap en van welk een trotse overtuiging, dat de luister der academie ook die van stad en land is, getuigt het, als Jan van der Does in 1578 verklaart, dat hij het zich tot grote eer rekent, Lipsius voor Holland gewonnen te hebben, dan de vijand van Leiden te hebben verdreven!

Lipsius was autoriteit in alle academische aangelegenheden, zijn roem voerde talloze buitenlanders naar Leiden, en hij heeft in de dertien jaren, dat hij daar doceerde, een school van voortreffelijke literatoren en staatslieden gevormd. Prins Maurits behoorde tot zijn leerlingen. Later is de gevierde geleerde, die van Rooms-Katholiek eerst Luthers en daarna streng Gereformeerd was geworden, weer tot het Katholicisme teruggekeerd. De innerlijke weifeling, die hem reeds in zijn Leidse tijd bevangen moet hebben, is wel naast andere oorza-

1) Molhuysen, Bronnen, I, blz. 4, 6, 57*..

2) Vgl. Eekhof, Theol. fac., blz. 16* vlg.

ken, de voornaamste reden geweest, dat hij het in de Calvinistische omgeving niet meer kon uithouden.

Nog groter luister dan Lipsius spreidde Joseph Scaliger ten toon, de "veelzijdig ontwikkelde geleerde, die schier alles wist, wat één man toen weten kon" 1). Hij was in 1592 uit Frankrijk naar Leiden gekomen, nadat de Staten, Prins Maurits en Louise de Coligny er bij koning Hendrik IV op hadden aangedrongen, zijn invloed daartoe aan te wenden. Louise verklaarde met zoveel woorden, dat Leiden behoefte had aan "een man van zo zeldzame geleerdheid als gij, om naam en vermaardheid aan deze academie te verlenen" 2).

De curatoren zegden hem toe, dat hij van het gewone onderwijs zou zijn ontheven en derhalve zijn eigen studiën kon voortzetten; zij zouden zich gelukkig achten, wanneer zijn aanwezigheid de roem der universiteit zou verhogen en stelden hem een hoog honorarium en belangrijke emolumenten in uitzicht. Scaliger werd te Leiden met de grootste eerbewijzen omringd en genoot bij alle academische plechtigheden de vooraanzitting. Zijn Calvinisme gold als onverdacht. De roem van zijn taal- en rechtswetenschap en van zijn historische en chronologische onderzoekingen was enorm. Van de ruim 3200 studenten, die tijdens zijn verblijf te Leiden (tot 1609) aldaar studeerden, waren er niet minder dan 1250 vreemdelingen.

Het aantal studenten en in het bijzonder dat der theologen liet in de jaren 1575-1590 nog zeer te wensen over. In 1575 werden er slechts 2 studenten ingeschreven, waaronder geen enkele theoloog. In 1576 waren er 14 studenten, waaronder 4 theologen, in 1577: II theologen en in 1579: 19. In de jaren 1581-1590 studeerden er in totaal 1001 studenten, waaronder slechts tot in de theologie en daaronder waren nog ruim de helft vreemdelingen 3).

De Kerk hier te lande zag dus nog maar weinig nut van haar academische opleidingsschool en leed bij voortdoring onder een groot tekort aan predikanten. Van de Corput schrijft in 1580 aan Pieter Cornelisz, dat men in zekere gemeente "een dienaar had ingevoert sonder

1) Miskin Huet, a.w., blz. 506.

2) Molhuysen, Bronnen, 1, blz. 24.1*,

S) Vgl. G. Du Rieu, Album studiosorum academiae Lugduno-Batavae 1575-1875. Nomina curatorum et professorum per eadem secula, [Hag. Com.](#) 1875.

examen of approbatie, die te voren papist geweest was". En, voegt hij er veelbetekenend aan toe, "sulcke onordeninghe sien en horen wy dagelicx" 1).

Deze ongewenste toestand sproot voor een groot deel daaruit voort, dat het predikambt onder de gegoede standen, die de studie konden bekostigen, nog niet in aanzien was en dat anderzijds voor jonge mannen uit eenvoudiger kringen geen middelen beschikbaar werden gesteld om te studeren. Om in deze leemte te voorzien stelde de Leidsche magistraat in 1577 een huis beschikbaar, waarin, een "paedagogicum" werd gevestigd, aan welks hoofd Mr. Westerwolt stond. Verschillende Hollandse steden zouden op hun kosten alumni zenden, maar veel kwam daarvan niet terecht. Het paedagogicum leidde een kwijnend bestaan, mede ten gevolge van de slechte behuizing, en werd in 1588 weer opgeheven.

Intussen stelden zowel de Kerk als de universiteit telkens pogingen in het werk om voorziening te krijgen in het gebrek aan theologen. De Middelburgsche Synode van 1581 maakte in dit opzicht haar wensen kenbaar en in 1586 richtte de academische senaat zich als volgt tot curatoren en burgemeesters: "Daer isser huydent sdaegs weynich die hemlyden tottet studium theologiae begeven, ende en is niet te verwonderen, aangesien dat de studiosis van dien niet dan armoede ende verachtlinge ende geen vereringe en staet te verwachten. Om waer toe te voorsien soudet geraden weezen, datter twee ofte drie duysent guldens geordonneert werden om eenige alumnos in studio Theologico alhier te onderhouden" 2).

Dit rekwes heeft evenwel niet het beoogde resultaat opgeleverd. Het waren de Staten van Holland, die in April 1591 eindelijk het besluit namen tot oprichting van een Collegium Theologie= te Leiden, waar voorlopig 31 behoeftige theologanten op kosten van de Staten en van verschillende steden zouden worden opgeleid, om later uitsluitend in Holland en Westfriesland de gemeenten te dienen. Zulke instellingen waren van ouds bekend. Aan de Middeleeuwse universiteiten waren alle studenten verplicht in een hospitiu[m] of bursa te wonen; de Reformatie had daarvan de, voor-

1) Jansen en Van Toorenenbergen, t.w.,; blz. 124.

2). Molhuysen, Bronnen, I, blz. 127*.

153

namelijk theologische, collegia overgehouden en men noemde de bewoners daarvan in den regel bursalen.

Pas de 6^e Oct. 1592 werd het Collegium Theologicum, gewoonlijk "Staten-college" genoemd (in onderscheiding van het, eveneens te Leiden gevestigde, "Walen-college" ten behoeve der Franse studenten), met grote plechtigheid geopend. De magistraat liet in de stad bekend maken, dat deze dag als een officiële vierdag zou gelden. 's Morgens om 8 uur werden in de Pieters-, in de Hooglandse- en in de (Waalse) Vrouwenkerk door de predikanten Petrus Hack, Hendrik Gallus en Daniel de Nielle predicatiën gehouden. Daarop begaven magistraten, curatoren en hoogleraren zich naar het groot-auditorium der universiteit, waar Jan van Hout, de stadssecretaris, de „Inneleydinge" en Johannes Cuchlinus, de eerste regent van het Collegium, tevoren predikant te Amsterdam, de inaugurele oratie - uitspraken 1) .

De Staten hadden hun bedoeling met deze instelling aldus omschreven: "ter eere Godes, tot opbouwinge der Kercke Christi, en opdat met goede kennisse en eenigheyt binnen dese Landen de Christelycke gereformeerde Religie vruchtbaerlycker magh werden geleert en geoeffent, tot stichtinge en onderwijs der gemeente en afbreuck van alle dwalingen en ketterijen binnen denselven Lande" 2). De regent en de sub-regent moesten zweren, t,de jeught op te trecken in de Religie, die nu ter tijdt openbaerlick werdt geleert en die in de Belijdenisse der Nederlandtsche Christelijcke gereformeerde Kercke voorgenoemt vervattet is".

De religie-eed, welke van theologen, in onderscheid van de andere studenten, werd geëischt, gold uiteraard ook voor de bursalen. Jan van Hout onderstreepte in zijn oratie het oogmerk der Staten nog eens, daarbij de nadruk

1) De officiële stukken betreffende de oprichting en de redevoeringen bij de inwijding van het Staten-College zijn verzameld in I"nneleydinge ende aenvang vaat Collegie der Theologien, geschiedt binnen der Stadt Leyden deses VI Octobris 1592 Ten bevele der H.H. Curateurs ende Burgemeesteren. Gedruet tot Leyden, Bij Francoys van Raphelengien Drucker der Universiteit. In den jare CK..IO.XCIII".

De Leidsche Curatoren lieten het uitgeven om tegenover de Staten de beschuldiging te weerleggen, dat zij nalatig zouden zijn geweest in de bevordering van de stichting van het College (blz. 23). Van dit hoogst zeldzame boekje berust een exemplaar in de Leidse Universiteitsbibliotheek.

2) Inneleydinge, blz. 20. leggende op de „eenicheyt der aengenomen Christelijcke leere", met „vermijdinge van alle schadelycke scheuringen" en om „der sommiger overdragende hefticheyt wat te connen wederstaen" 1).

Men vraagt zich af, hoe de overheid, die altijd zoo weinig genegen was, de kerkelijke belijdenis 'officieel als grondslag der universiteit te aanvaarden, er toe kwam om dit ten opzichte van het Staten-College plotseling wel te doen. Ter verklaring van deze wending in haar gedragslijn dienen de volgende overwegingen:

De overheid wenste geen inmenging van de zijde der Kerk in de wetenschapsbeoefening in het algemeen, omdat zij deze, krachtens haar humanistische inslag vrij wilde houden van enige binding aan de leer en de belijdenis der Kerk; noch in de theologie in het bijzonder, uit hoofde van haar vrees voor kerkelijke overheersing, gewetensdwang en ketterjacht om splinterige kwesties, bovendien omdat de theologische faculteit niet uit het geheel der universiteit kon losgemaakt worden. Een gevoel van eigenwaarde bij de overheid ten aanzien van de door haar

opgerichte en beheerde hoogeschool heeftsin haar houding ook een woord meegesproken.

Nu zag zij in de stichting van het Collegium Theologicum, waarvan zij eveneens het ganse beleid (van de benoeming van de regent tot de goedkeuring van de beroepen der afgestudeerden toe). aan zich behield, een nieuw middel om de Kerk trog meer aan de voogdij der wereldlijke regering ondergeschikt te houden. Niettemin - en dit ter beantwoording van de boven gestelde vraag - was deze zelfde overheid de Calvinistische beginselen toegedaan en wenste niet anders dan dat de Kerk zou leven uit kracht en onder gezag van de Gereformeerde belijdenis. Nu kon zij in het Staten-College deze zaak helpen bevorderen, zonder aan de vrijheid der universiteit als zodanig te kort te doen of ook haar voogdijschap over kerkelijke aangelegenheden te laten vieren. Een eigenaardige mengeling van gehechtheid aan het Calvinisme, eerbied voor de kerkelijke belijdenis, bereidheid de Gereformeerde Kerk zoveel mogelijk te bevorderen, en daartegenover van humanistische en Libertijnse ideeën, vrees voor kerkelijke heerschappij en een on-calvinistische bevoogding der Kerk, is karakteristiek voor de Hollandse magistraten in de 16de eeuw.

1) t.a.p., blz. 18 vlg.

156

Overigens hebben de Staten, toen zij het Collegium eenmaal hadden opgericht, zich aan het geestelijk toezicht daarop weinig gelegen laten liggen en zo werd daar een theologengeslacht gevormd, dat onder anderen invloed opgroeide dan dien der overheid 1). Van kerkelijke zijde koesterde men, b.v. blijkens een brief van Jean Taffin te Amsterdam aan Beza te Genève, grote verwachtingen van deze instelling 2).

Als eerste regent werd aangesteld Johannes Cuchlinus, doch hij moest spoedig weer ontslag vragen, omdat zijn Amsterdamsche gemeente hem niet blijvend wilde afstaan. Hij werd opgevolgd door Dr. Jeremias Bastingius, streng-Calvinistisch predikant van Dordrecht, later Gomarist. Ook zijn Petrus Bertius, de latere Arminiaan, die tenslotte Rooms geworden is en Festus Hommius} bekend als secretaris van de. grote Dordtsche Synode, regent geweest.

Minutieus werden de werkzaamheden van het Collegium bij ordonnantie van de Staten geregeld 3). Er heerste een bijna kloosterachtige discipline, die ons herinnert aan de Calvinistische hogescholen in het buitenland. De bursalen werden geoefend "int confereren, resumeren ende repeteren van de gehoorde lessen, als ooc int disputeren, proponeren, declameren ende andere scholastycque_ exercitiën ende ouffeningen".

De regent moest de lessen en predicaties, welke, door de academie waren gegeven, repeteren en Zon, dags de catechismus uitleggen. Tijdens deacademische vacantes moest hij de Nederlandse, Geloofsbelijdenis behandelen. Hij had aanwezig te zijn bij de maaltijden, "over ende wederover wandelende, zoe wel omme opte zeden ende manieren van de bursalen te letten, als ooc omme toe te zien op 't regiment van de dispensier (huismeester) en of hij ter tafelen wel ende behoirlicken laet aen- schaffen". Bij deze zaken werd de regent door een sub-regent geassisteerd, die speciaal repeteerde in talen en filosofie.

Ook de professoren moesten om beurten wekelijks in het college verschijnen om op alles toe te zien, met name op de repetities der lessen. "Ende sullen de voors.

professoren doende t gundt,voors. es, mogen hebben

1) Vgl. Fruin, Tien jaren, blz. 32o.

2) Cf. H. De Vries, Genève pépinière du Calvinisme hollandais, Fribourg 291[8, p. 260.

3) Molhuysen,-Bronnen, I,° blz. 28*-229*.

156

de portie ende maeltijt aen de dispensiers tafel".

De bursalen moesten tenminste 14 jaar oud zijn en behoorlijk onderwezen in het Latijn, dat zij ook in hun onderlinge gesprekken verplicht waren te gebruiken. Ieder behoorde zijn eigen kamer, waarin geen vuur of licht mocht worden ontstoken, "te ceren of te vagen" en zonder toestemming van de regent mocht niemand zich in eens anders kamer ophouden - en zeker niet om daar de tijd door, te brengen "mit clappen, spelen ofte andere onnutte daet" noch zich buitenshuis begeven. Er was een gemeenschappelijk studeervertrek, waarin enige lexica en andere boeken ten gebruike lagen. 's Morgens "mitten slach van ses uyren" verschenen de bursalen in een samenkomst, waar de regent vooring in gebed en een hunner om beurten "een off meer capittelen uyt de Nederduytschen bibel" las.

Dit geschiedde ook na de middag- en avondmaaltijd, alzo dat de gehele Bijbel eenmaal per jaar werd uitgelezen, het Nieuwe Testament vier maal per jaar en de Psalmen eenmaal per maand!

Op Woensdag, Zaterdag of Zondag (*men lette op de vrije opvatting van de rustdag*) werd tijd besteed aan "exercitiën des lichaems".

Merkwaardig is de volgende bepaling: "Ingevalle enich -bursaal binnen de zes jaren zijner studeringe. hem zelfs mit troubelofte aen enige vrouwe quam te verloven off verbinden, zal boven de privatie van zijn beurse ooc arbitralicken gestraft off andersints gemulcteert werden, indien zijne conditie deur zodanige belofte mocht zijn verbeter".

Ondanks, of misschien wel tengevolge van al dergelijke strenge voorschriften, kwamen onder de bewoners van het Staten-college herhaaldelijk ongeregeldheden voor, die soms een hoogst ernstig karakter aannamen. De zeden van dien tijd waren nog ruw en zo lezen wij dan ook telkens van ergerlijke baldadigheden en vernielingen, van ontucht en zelfs van een formeel oproer, dat met doodslag gepaard ging 1).

Ongetwijfeld heeft het Staten-college in de loop der jaren belangrijke diensten bewezen om in de behoefte aan behoorlijk onderlegde predikanten te voorzien. Maar tot ver in de 17de eeuw heeft de Kerk het nog dikwijls moeten stellen met niet of weinig geschoolde krachten. Niet alle classes en gemeenten hechtten trouwens

1). Molhuysen, Bronnen, I, blz. 78, 83, 287*, 307*. G. D. J. Schotel, Een studentenoproer in 1594, Haarlem 1867.

157

aan de academische opleiding grote waarde; de eisen, welke aan de proponenten werden gesteld, verschilden in de onderscheidene deden des lands aanmerkelijk en niet zelden deed zich een diep geworteld wantrouwen tegen de hogeschool gelden. De Kerk eiste universitaire opleiding, maar in de resultaten daarvan geloofde zij dikwijls weinig 1).

Ons rest thans nog een en ander mede te deden over de aard van het onderwijs, de

leervakken, de examens en graden en de academische instellingen, voor zover dit van belang is voor de verhouding van Calvinisme en wetenschappen en waarbij uit de aard der zaak de theologie weder de voornaamste aandacht zal hebben.

De hogeschool was, blijkens de oudste ordonnantiën en het leerplan van Feugueray van 1575 2), opgezet als een gymnasiale academie, met een voorbereidenden leergang van 7 jaren en een eigenlijk academischen cursus, eveneens van ongeveer 7 jaren.

De leerling kwam op 7-jarigen leeftijd op de Latijnse school en werd, volgens de classicistische opvoedingsbegrippen dier dagen, onderwezen in Latijn en Grieks, mathesis, fysica, retorica en ethiek. Aan het einde van deze leergang heette de jongeling magister en werd dan toegelaten tot de academische studie in eigenlijke zin. Ook deze bestond weer uit een humanistisch-classieke onderbouw, waarin de lessen in Latijnse en Griekse letterkunde, filosofie en metafysica, mathesis, fysica en astronomie werden gevolgd. Men kon daarna een examen afleggen en theses verdedigen, waarop de graad van magister artium werd verleend. Vervolgens kwam de speciale opleiding in een der faculteiten: theologie, rechten of medicijnen, welke werd afgesloten door het behalen van de graad van licentiaat, baccalaureus of doctor, eveneens na voorafgegane examinatie en het verdedigen van theses.

De benamingen van deze graden stamden uit de Middeleeuwen en hadden overigens geen betrekking meer op enig verschil in kennis of bevoegdheid. De theologen beperkten zich gewoonlijk tot het

1) Vgl. Knappert, a.w., blz. 163.

2) Molhuysen, Bronnen, I, blz. 25*, 39*. Vgl. H. H. Kuyper, a.w., blz. 532 vlg.

L. Knappert, Een academisch leerplan van den jare 1575, in: Leidsch jaarboekje, 1909, blz. 73-79.

doctoraat en dit was dan ook het enige academische examen, dat zij -aflegden. Het afleggen van examens en het behalen van graden was echter geenszins verplicht en inzonderheid voor de theologen niet, omdat de Kerk haar toekomstige dienaren ook tot de classicale examinaties en tot het predikambt toeliet, als zij testimonia van getrouw collegebezoek konden overleggen. Het doctoraat was dan ook in dien eersten tijd een grote, zeldzaamheid onder de theologen. De eerste onder hen, die te Leiden de doctorstitel behaalde, was... Jacobus Arminius, de 7den Juli 1603, op theses de natura Dei 1). Wel was te voren aan enkele theologen, o.a. aan Prof. Trelcatius, het doctoraat honoris causa verleend 2).

De colleges werden onderscheiden in lectiones publicae en privatae; de laatste gaven de hoogleraren bij zich aan huis en daarvoor werden zij doorgaans afzonderlijk betaald. Er werd gedoceed aan de hand van een of ander leerboek, waarbij de professor zijn opmerkingen dicteerde.

Het Latijn was de academische voertaal, wat het voordeel bezat, dat de internationale uitwisseling van geleerden er door vergemakkelijkt werd, maar wat tegelijkertijd de kloof tussen de wereld der gestudeerden en die der burgerij en der Kerk verbreedde. Feugueray stelt de redelijke en in dien tijd hoogst noodzakelijke eis, dat de professoren op hun colleges geen spitsvondige, sofistieke kwesties zullen behandelen, doch zich zullen bepalen tot de uitlegging van het Oude en het Nieuwe Testament. De exegetische vormde oorspronkelijk dan ook het enige theologische vak. De dogmatiek, opgevat als "loei communes sacrae scripturae" werd als onderdeel van de exegetische gedoceed, doch bij het "heymelijck ondersouck" voor het doctoraat als

afzonderlijk examenvak behandeld 3).

In de oudste Series Lectionum van 1587 vinden wij b.v. Dat Raphelengius de kleine Profeten en het boek Daniël behandelt, Saravia Hebreën, Trelcatius Mattheüs en Gallus Jesaja. Zo is het ook nog in 1592. In 1599 blijken de loci communes een afzonderlijke plaats in het theologisch onderwijs te hebben gekregen: Trelcatius geeft in dat jaar een college over de vrijen wil en in

1) Zie de lijst van Theses, gradu propositae, Molhuysen, Bronnen, I., blz. 461*.

2) t.a.p.; blz. 4.60*. 3) t.a.p., blz. 215*.

159

1601 over de persoon en het ambt van Christus 1). De kerkgeschiedenis treedt nog niet als afzonderlijk leervak op; zij wordt, overeenkomstig de beschouwingwijze van het Humanisme, opgevat als onderdeel van de wereldgeschiedenis, die nog niet in historia sacra et profana wordt verdeeld, en zij valt als zodanig niet onder de theologie, maar onder de vrije kunsten en wetenschappen. Bij het onderwijs en de examens in de juridische en de medische faculteit nemen de classieken, resp. het Romeinse recht en Hippocrates, de voornaamste plaats in.

Een integrerend onderdeel van het academisch onderwijs vormden de disputaties, naar de trant der Middeleeuwse universiteiten en zowel bij professoren als studenten zóó geliefd, dat men terecht kan spreken van een "disputeermanie" 2). Vooral de theologische studenten hielden zich hiermee bezig, onder praesidium van een hoogleraar of ouderling; voor de alumni van het Staten-college was het disputeren elke 14 dagen verplicht. De theses werden door de professoren opgesteld of althans goedgekeurd en geven daardoor in de regel een indruk van hun denkbeelden. Het laat zich verstaan, dat deze oefeningen in welsprekendheid, scherpzinnigheid en slagvaardigheid veelal ten koste gingen van wetenschappelijke en geestelijke diepte en een bedenkelijke invloed gehad hebben op de vorming van de aanstaande predikanten. De onophoudelijke kerkelijke twisten, waarvoor de kansels misbruikt werden en die de "rabies.theologorum" wakker riepen, hebben zeker hier een van hun wortels.

De inrichtingen voor het academisch onderwijs waren in de eerste jaren nog hoogst eenvoudig en zelfs primitief. Toch mocht Leiden er op bogen, op dit punt vooruitstrevend te zijn: de reeds in 1587 aangelegde hortus botanicus (vooral ten dienste der geneeskunde) was de vijfde en de in 1633 gestichte sterrenwacht, op het dak van het universiteitsgebouw, de eerste in Europa. Prins Willem van Oranje legde zelf de grondslag voor de stichting van de bibliotheek, door het geschenk van een exemplaar der Biblia regia, een 8-delig prachtwerk, op kosten van koning Philips II gedrukt bij Plantijn te Antwerpen (1569-1572), bevattende de grondtekst en oude ver-

1) t.a.p., blz. 157*, 192*, 384*, 400*.

2) Vgl. Schotel, Leidsche academie, blz. 328 vlg.

talingen van het-Oude en Nieuwe Testament, benevens veel filologisch en archeologisch materiaal, door onderscheidene geleerden bewerkt. De bibliotheek werd aanvankelijk ondergebracht in het universiteitsgebouw, maar moest ten gevolge van haar snelle uitbreiding telkens worden verplaatst 1).

Dit alles overziende wordt het ons nogmaals duidelijk, hoe nauw Calvinisme en

Humanisme op het terrein der wetenschap verbonden waren. De leerstof en de methode van onderwijs werd voor het grootste deel eenvoudig uit de humanistische traditie overgenomen en was voor een kleiner deel zelfs nog uit de Middeleeuwse universiteiten afkomstig. Tot een eigensoortige wijze van wetenschapsbeoefening heeft het Calvinisme het niet gebracht, zijn voluntaristisch beginsel heeft het intellectualisme, dat aan het Humanisme eigen was, niet kunnen overwinnen. Maar wat het wel gedaan heeft is dit, dat het, bij zijn streven om het gehele leven aan Gods eer dienstbaar te maken, ook de wetenschap daarin krachtadig heeft betrokken en haar met alle middelen heeft bevorderd. Aldus vertegenwoordigde het Calvinisme voor Kerk en samenleving, voor waarheid en vrijheid de bezielende en stuwende kracht in ons volk. En daarvan is de stichting van de Leidsche universiteit een onvergankelijk monument.

1) Vgl. Schotel, a.w., blz. 56-57.

Hoofdstuk 5

HET CALVINISTISCH VOLKSKARAKTER IN HET GEESTELIJK LIED, BEPAALDELIJK IN VALERIUS "NEDER-LANDTSCH EGEDENCK-CLANCK".

Onder de druk van de barre tijden, waarin het Calvinisme de geestelijke stuwkracht was in de worsteling van de zich bewust wordende Nederlandse natie tegen de Spaanse overweldiger, zocht het overvol gemoed van het volk zich een uitweg in het lied. Beter dan uit verhandelingen of pamfletten, ja zelfs beter dan uit prediciën of belijdenisgeschriften - die immers door meer ontwikkelden en geestelijke leiders werden opgesteld, niet allereerst om de volksgeest te weerspiegelen, maar om dien te beïnvloeden - kan men dien geest beluisteren uit de eenvoudige, veelal primitieve, doch door en door echte producten van volkskunst, die met de naam van Geuzenliederen worden aangeduid. "Inderdaad", schrijft Geyl, "is in die liederen, hopen en vretend, waardig en heftig, die nu spot en haat, dan leed en vertrouwen [en boetedoening en geloof, ware toe te voegen] uitdrukken, een groots tijdvak van onze geschiedenis blijven leven met een frisheid, die in kronieken noch documenten geëvenaard wordt" 1).

Oorspronkelijk door zwervende zangers gezongen en op vliegende blaadjes verspreid, werden deze liederen al vroeg gebundeld. Reeds in 1574 moet een, verloren gegane, verzameling in druk verschenen zijn en in de latere jaren: 1581, 1588, 1592, 1598, 1601 en de hele 17de eeuw door tot 1687 toe, zagen telkens nieuwe, vermeerderde uitgaven het licht 2). Dit vormt een bewijs, hoe gretig deze liederen weerklank vonden bij het volk. Zij zijn ook merendeels werkelijk gezongen, hetgeen bevorderd werd door de bekende wijzen, dikwijls psalmmelodieën, waarop zij gedicht waren.

1) P. Geyl, *Gesch. van de Ned. stam*, I, blz. 701.

2) Vgl. E. T. Kuiper, *Het Geuzenliedboek*, Zutphen 1924, II, blz. 351-370.

Het waren trouwens niet de Geuzenliederen alleen, die de grondgevoelens van de Nederlandse Calvinisten vertolkten. Aanvankelijk werden o.a. ook de zgn. Schriftuurlijke liedekens, die wel is waar meer het geestelijk bezit der Doopsgezinden vormden, in dogmatisch-gezuiverde bloemlezingen door de Calvinisten -gebruikt 1). Voorop stonden echter Israëls Psalmen, vroeger reeds als "Souterliedekens" op wereldsche wijzen bewerkt door Willem van Zuylen van Nyevelt (1540), daarna ook, berijmd door de naar Londen uitgeweken Vlaming Jan Utenhove (1551, voltooid 1566) en door Lucas d' Heere (1565), doch uitsluitend in de berijming van Petrus Datheen (1566) door de gemeente gezongen.

Schoon waren ze niet, Datheens Psalmen; het waren onbeholpen rijmelarijen, welker gebrekkige vertaling (niet direct uit het Hebreeuws, doch uit de Franse berijming van Clément Marot) en totaal gebrek aan ritmiek en literaire vormgeving in geen verhouding, stonden tot de voorname plaats, welke zij twee eeuwen lang (tot 1773) in de Gereformeerden eredienst hebben bekleed. Zelfs het besluit van de Haagsche Synode van 1586 om de inmiddels verschenen en belangrijk hoger staande berijming van Marnix van St. Aldegonde in de Kerk in te voeren, was niet bij machte de gehechtheid van het volk aan de nu eenmaal bekende en geliefde Psalmen van Datheen te breken 2).

Want daarin zong de Kerk, vooral in dien eersten felle tijd, haar eigen levenslot, haar

zielsbenauwdheid en vertrouwen in God uit.

*Hoe komt, dat gij ons verstroyt, o Godt mijn?
Dat uw gramschap over ons seer ontsteken,
Dicken roock uytwerpt, soo t hier heeft gebleken,
Die wij doch schapen uwer weyden zijn?*

*Uwes volcks dat gij hebt verworven reyn,
Gedenckt doch eens, en uw erfdeel bevrijdet;
Gedenckt des berghs Zions, die nu angst lijdet,
Dien gij verlost en gekocht hebt alleyn.*

(Psalm, 74)

1) Vgl. W. A. P. Smit, *Dichters der Reformatie in de 16e eeuw*, Gron.-Batavia 1939, blz. 93 vlgg.

2) Zie boven, blz. 73 vlgg.

De vorm van zulke liederen, moge stuntelig zijn, zij konden gezongen worden onmiddellijk van de eigen benarde situatie uit en behoefden verklaring noch opzettelijke toepassing. Men denke zich de ontroering in, waarmee men in de dankstond te Leiden na het ontzet de 9^e Psalm gezongen moet hebben:

*In u wil ick veesen verblijt,
Dat is mijn vreught tot deser tijd,
Uwen naem schoon wil ick oock prijsen,
En u met lofsangh eer bewijsent;*

*Omdat door uwe grote macht.
Mijn vyant wijckt, en vliet met kracht,
En dat hij neder leyt geslagen,
Door uw aanschijn swaer om verdragen.*

En met welk een overgave konden de opstandelingen hun rechtvaardige zaak voor God brengen in de bewoordingen van Psalm 17

*Aensiet, Heer, t recht van uwen knecht,
Wilt mijn geroep, o Godt, verhoren,
Mijn gebed kome tot uw oren,
Het welck vloeyt uyt een hert oprecht,
Van u, die wetet alle dingen,
Wil ick oordeel en recht ontvaen;
Wilt doch mijn sake mercken aen,
Want gantsch recht is al mijn voortbringen.*

Waar zulk een diepe, geestelijke congenialiteit bestaat, zal men zich om de artistieke gebrekkigheid weinig bekommeren. De straffe zakelijkheid, die de ernst der tijden meebracht en de betrekkelijke onverschilligheid der Calvinisten voor de vorm bonden de aandacht uitsluitend aan de inhoud dezer psalmen, met hun hoogten en diepten van grote geestelijke bewogenheid.

Zo is het ook met de Geuzenliederen. Poëzie, zegt Coster, zijn ze nog niet te noemen.

"Het zijn natuurklanken, die zich losscheurden, midden uit de verblinde worsteling"
1). Op allerlei manieren nog

1) Dirk Coster, De Ned. poëzie in honderd verzen, Arnhem 1927, blz. XXXIV.
164

gebonden aan de conventies der rederijkers, kinderlijk van toon en soms zelfs banaal, ontsierd door vele kunsttermen en stoplappen, welke zijn aangebracht terwille van ritme en rijm, ontroeren deze liederen toch door de waarachtigheid, waarmee de eenvoudige volksziel zich er in openbaart. Naast vele primitieve verzen komt trouwens menig lied voor van hoge artistieke waarde. Maar overal is het in de eerste plaats de inhoud, die het Geuzenlied waardevol maakt en het somtijds een psalm gelijk doet worden. Mocht in de "kerk" alleen het Schriftuurlijk psalmgezang, de stem Gods, worden gehoord, bij het "werk", in het dagelijks leven, dat voornamelijk beheerst werd door de oorlog, kwam de stem van de mens tot uiting 1).

De Geuzenliederen vragen aandacht voor harde feiten, ja deden zelfs dienst als berijmde nieuwsberichten of propagandastukken Het zijn feiten, die ons, verre toeschouwers, elk afzonderlijk wellicht onbetekenend toeschijnen, maar die tezamen ,toch de groten strijd hebben uitgemaakt en toen diepen indruk hebben teweeggebracht: militaire overwinningen en nederlagen, martelaarschappen, nationale gebeurtenissen. Doch deze feiten zijn geplaatst in het raam van geestelijke werkelijkheden van groots en blijvend gehalte: liefde voor volk en. Kerk, verlangen naar vrijheid en recht, haat en spot voor de onderdrukker en de valse leer, ootmoed voor God en vertrouwen op Zijn hulp. Volkslied en geestelijk lied vallen hierop zeer bijzondere wijze samen. Een goed voorbeeld daarvan levert een van de vele liederen op, de tienden penning, waarvan hier enige strofen volgen 2)

*Help nu u self so helpt u Godt,
Uut der Tirannen bant en slot,
Benaude Nederlanden,
Ghy draecht de Bast al om u strot,
Rept flux u vrome handen.*

*De Spaensche hoochmoet vals en boos
Sant u een Beudel 3) Goddeloos,
Om u Godloos te maken,*

- 1) Vgl. W.. A. P. Smit, a.w., blz. 99.
2) Geuzenliedboek, ed. Kuiper, I, blz. 99.
3) beul, nl. Alva.
165

*Gods woordt rooft hij door mensen gloos
En wil u tgeldt ontschaken.*

*So neemt hy elck sijn hoochste goet,
Die twoordt, der zielen voetcel soet,
Om draf niet willen derven,
Becopent met haer rode bloet,
Of moeten naeckt gaen swerven.*

*O Nederlant ghy sijt belae,
Doot ende leven voor u staen,
Dient de Tiran van Spangien,
Of volcht (om hem te wederstaen) den
Prince van Orangien.*

*Helpt de Herder die voor u stryt,
Of helpt de Wolf die u verbijt,
Weest niet meer Neutralisten,
Vernielt de Tiran, tis nu meer dan tijt,
Met al sijn Tiranisten.*

Men kan niet zeggen, dat het levensgevoel, dat in de Geuzenliederen aan de dag treedt, Calvinistisch is in strikten, theologische zin. Niet alleen is Doperse invloed bespeurbaar, 2), maar ook de meer humanistische gedachtewereld komt er in aan het woord.

Wij ontmoeten hier dat eigenaardige, nationale type van Gereformeerdheid, dat onder ons volk leefde en dat nóch zuiver Calvinistisch mag heten, noch zuiver Erasmiaans. Als er al godsdienstige tegenstellingen in deze liederen genoemd worden, dan zijn het die tussen Calvinisten, Luthersen, Doopsgezinden, en Roomsens; de schakeringen onder de Gereformeerden zelf voor het volk gemeenlijk nog niet bewust geworden.

*De een die hout het mit Calvijn,
die ander wil een Luyter zijn,
de derde blijft noch een Papist,
die vierde is een Mennonist,
sy zijn certeyn al heel gedeelt
want haer geloof noch seer veel scheelt.*

1) verklaring.

2) Vgl. W. A. P. Smit, a.w., blz. 106.

En de Christenen worden dan opgeroepen tot eenheid in eenvoudig geloof in Christus, in de navolging van Hem en in onderlinge liefde:

*Christus die is voor u gecruyst,
hoe sydy dan soo onbesuyst
dat ghy een ander kiest dan hem,
leeft na zijn woort, anhoort zijn stem,
en keert u doch van alle quaet,
dat dunct my te zijn de besten raet.*

*Tgelove is een gaef van Godt,
hoe is de mins dan aldus sodt,
dat hyt in dwingen wil mit eracht,
hoe veel zijnder ter doot gebracht
al mit het water swaert en vier,
dit oock is geen Christen manier.*

*Ghy sijt, so Paulus heeft ghebriefft
malcander schuldich niet dan lieft,
noch spreect Christus gebenedyt:
daer an bekentmen talder tijt,
dat ghy mijn lieve iongers bint,
als ghy malcander recht bemint 1).*

Vóór 1567, zo verklaart R. C. Bakhuizen van de Brink, trad van de Hervorming hier te lande bijna uitsluitend hare negatieve zijde óp de voorgrond: verwerping van het ritueel en de instellingen der Roomse Kerk en daartegenover volstreckte gewetensvrijheid 2). De oudste Geuzenliederen leveren daarvoor het bewijs. Sommige daarvan voeren denzelfden spot met de Roomse leer en instellingen als Marnix Bijencorf:

1) ed. Kuiper, I, blz. 39 vlg.

2) R. C. Bakhuizen van de Brink, *Studiën en Schetsen over Vadert.* - Gesch. en Letteren, 's Grav. 1913 V, blz. 47 vlg.

*Hebdy niet ter Missen gheweest
Inder Papen Kercke:
Tquychelspel dat men daer leest
Gaet het wel te wercke:
Oremus Craeyen, Cruycen saeyen,
Nijghen, draeyen, soo ickt wel aenmercke 1).*

En een liedje over de Beeldenstorm, uit 1566, spreekt de pisten aldus toe:

*U lering en is niet Gods woort puere,
Die ghy dus lang hebt voortghestelt,
Daerom wortse nu na de Schriftucre
Uutgheroeyt al met ghewelt:
Het volck en wil niet meer aenbedcn
Jan Melis in die halve Maen 2)
Hy is certeyn met voeten ghetreden,
Dat heeft Vivelegeus ghedaen 3).*

De eigenlijk-Gereformeerde leerstellingen, hoewel natuurlijk reeds levend in de harten der geestelijk verstgevorderden, zouden pas geleidelijk tot het bewustzijn van het merendeel van het volk doordringen. Bovendien is het verklaarbaar, dat in een tijd, waarin gewapend verzet geboden moest worden tegen de gemeenschappelijke nationale en geestelijke vijand, datgene wat de Protestanten vereende meer op de voorgrond stond, dan wat scheiding bracht.

*Och vrienden laet ons groot en cleyn
God bidden met viericheyt reyn,
Dat hy de Christen wil verstercken,
Dat sy met ereden alle ghemeyn,
Oprechten moghen Gods Kercken 4).*

Toch kan men de grondstemming van de Geuzenliederen in het algemeen wel Calvinistisch noemen. Zoals het Calvinisme de

- 1) ed. Kuiper, I, blz. 15.
- 2) Scheldnaam voor de ouwel in de monstrans.
- 3) ed. Kuiper, I, blz. 33
- 4) ed. Kuiper, I, blz. 12g.

bezielende factor was in de strijd voor godsdienstige en nationale vrijheid en, hoewel zelf een kleine minderheid vormende, toch de gehele natie met zijn gestaalde overtuiging doordrong, zo vormt het ook in deze volksliederen het leidend en karakteriserend element. Tegenover de beslotenheid van het Doperse leven, dat in de Schriftuurlijke liedekens vertolkt werd 1), valt hier een agressieve toon te beluisteren: de wereld ligt open en er moet, strijd gevoerd worden voor de zaak des. Heren, een strijd, die zelfs een apocalyptisch perspectief krijgt.

*Slaet op de Trommele van dirredomdeine
Slaet op de Trommele van dirredomdoes:
Slaet op de Trommele van dirredomdeine
Vive le Geus, is nu de loes.*

*Tswaert is getrocken, certeyn Gods wraec naect,
Tswaert is getrocken, daer Joannes aff schrijft:
Tswaert is getrocken, dat Apocalipsis maect naect 2),
Tswaert is getrocken, ghy 3) wert nu ontlijft 4).*

Men doet echter verkeerd door met E. T. Kuiper het Calvinisme speciaal dáár te signaleren, waar in de Geuzenliederen uitingen van geloofshaat en onverdraagzaamheid merkbaar zijn en de gematigdheid en verdraagzaamheid te reserveren voor de Humanistische en Doperse stromingen 5). Zó schematisch laten dergelijke godsdienstige gevoelens zich niet indelen. Zeker, de scherpe tegenkanting tegen papisten en libertijnen en het trekken van strakke scheidingslijnen is aan de Calvinistische aard eigen, doch het betekent een verenging en negatieve behandeling van het Calvinisme, wanneer men het in de eerste plaats dáár wil bespeuren, waar het zich tegen zijn tegenstanders kant. Het Calvinistisch volkskarakter treedt waarlijk ook op meer positieve wijze aan de dag.

- 1) Vgl. W. A. P. Smit, a.w., blz. 61 vlgg., 117.
- 2) maect naect: toespeling op het woord "Apocalypsis"
- 3) nl. De Papisten.
- 4) ed. Kuiper, I, blz. 35 vlg.
- 5) Kuiper, a.w., I, blz. XX vlgg.

Een hoogtepunt bereikten de geestelijke volksliederen in de terecht beroemde verzameling, die Adrianus Valerius (Adriaen Valéry) in zijn "Nederlandsche Gedenck-clanck" (1626) aan ons volk. heeft nagelaten. Valerius was schepen en notaris van Ter Veere in Zeeland en deken van de rederijderskamer "In reynder jonsten groeyende".

Zijn werk werd in 1626, kort na zijn dood, door zijn erfgenamen uitgegeven 1). Het bevat een collectie prachtige liederen, meest alle nieuw sijnde" (zoals de titelpagina vermeldt) en voor het grootste deel zeker door de auteur zelf vervaardigd, 2).

Bij elk lied is een toonzetting gegeven voor luit en citer, op meest oude wijzen. De inleidingen tot de liederen vormen een aaneengeschakeld relaas van de Nederlanden

vrijheidsoorlog van 1555-1625, het uitvoerigst over de laatste vier jaren 3).

Het is een nationaal werk van grootse allure, dat Valerius tot stand heeft gebracht. Bedoeld als geschiedenis- en liedeboek voor huisgezin en school, raakte het helaas in het vergeetboek tot het in later eeuwen werd herontdekt en vele liederen populair werden, ja zelfs opgenomen in de schat der Hervormde kerk- liederen 4). Het toont aan hoezeer onze natie, die door de Dietsche taal alleen nooit tot waarachtige eenheid kon geraken, deze eenheid eerst door gemeenschappelijke strijd en bovenal in gemeenschappelijk geloof heeft verworven 5).

Valerius heeft zijn liederen gedicht en verzameld in het eerste kwart der 17de eeuw en kon daardoor afstand nemen van de felle tijd, waarop zij betrekking hebben. Bij hem ziet men de beschaafd- literaire apotheose van het Calvinistisch geuzenlied 6). De felste

1) Adrianus Valerius, *Nederlandtsche Gedenck-clanck, Haerlem 1626.*

De bundel, waarvan de oorspronkelijke uitgave hoogst zeldzaam is geworden, is opnieuw uitgegeven en van inleidingen voorzien door P. J. Meertens, N. B. Tenhaeff en A. Komter-Kuipers, Anst. (Wereldbibliotheek), 1942. (door ons geciteerd als W.). Aldaar ook literatuur-opgave.

2) Vgl. Meertens, W. blz. VIII vlg..

3) Vgl. Tenhaeff, W., blz. XXIII vlgg.

4) Gezangbundel der.Ned. Herv. Kerk, 1938: Gez. 99, 145, 146, 199, 305, 302, 303,

4) Vgl. G. Kalff, Geselt. Der.Ned. Letterkunde, Gron. 1907, III, blz. 194. vlg.. 4) Vgl. K. Heeroma, Prot. poëzie der x 6de en 17de eeuw, I (B bl. Der Ned. letteren), Amst. (Elsevier) 1940, blz. XV.

170

spotliederen vermijndend, die aan Roomse volksgenoten aanstoot zouden kunnen geven (de tijd der vervolgingen was toen immers voorbij), verloochent hij toch zijn Gereformeerde belijdenis nimmer. Naar de geest sluiten Valerius liederen zich volkomen aan bij de oudste Geuzenliederen; zij zijn wellicht minder onstuimig, beheerster van vorm, gedragener van inhoud, maar door dezelfde overtuiging bezielde en zij treffen de grondtoon der nationale en godsdienstige gevoelens van het volk, dat de strijd voor goddelijke waarheid en menselijke vrijheid had aangebonden.

Want die beide, goddelijke waarheid en menselijke vrijheid, vormden de inzet van de grote worsteling tegen Spanje. En dit bewustzijn, voor de waarheid op, te komen een waarheid, die niet slechts in eigen overtuiging, maar in Gods heilig Woord verankerd was - ondersteunde het vertrouwen in de uiteindelijke overwinning.

*Die voor de waerheyd stryd
Schoon of hy vele lyd
Sal boven leggen tsyner tyd 1).*

Het behoeft geen verwondering te wekken, dat een volk, welks nationale bewustwording gepaard ging met een vernieuwde ontdekking van de Heilige Schrift, in de Bijbel en bepaaldelijk in het Oude Testament gedurig parallellen aantrof met zijn eigen benarde toestand en ook zijn "vroolijke gezangen van bevrijding" daaraan kon ontlennen. Het Wilhelmus vergelijkt de ballingschap van de Prins met Davids vlucht voor "Saul de tiran" en in een ander. lied wordt de koning van Spanje om zijn trouweloosheid en "onwettige oorlogen" gelijk gesteld met Achab. Trouwens, niet

alleen met afzonderlijke Bijbelse personen en situaties wordt verwantschap gevoeld, maar telkens wordt ook de overeenkomst getrokken tussen het. Nederlandse volk als geheel en het volk Israël, in zijn roeping, strijd en lot.

*De Heer heeft eertyds Synen volcke
Geholpen uyt veel ancxt en pyn;
Hij geeft ja wel een duyster wolcke
Maer weer daer na schoon Sonnen-schyn 2).*

1) Val., blz. 251 (W., blz. 239).

2) Val., blz. 37 (W., blz. 53).

171.

Ja, gelijk Israël zijn "oorlogen des Heren" streed, zo voelden de Nederlandse opstandelingen zich geroepen, te moeten strijden tegen een vijand, die zich niet slechts vergrepen had aan leven en vrijheid van zijn naaste, maar wiens zwaarste zonde hierin bestond, dat hij zich tegen God verhief.

*Maraen 1), hoe moogt gy spies en lans
Verheffen tegen God?
Merckt hoe ghy met u stercke schans
Geworden syt ten spot,
Wie isser toch soo koen
Die tegen God sal slaen?
Daer niemant, wie t mach wezen,
Kan voor hem, sonder vreesen,
Een ogenblick bestaen 2).*

Zulk een vereenzelviging van eigen zaak met de zaak des Heeren kon natuurlijk gemakkelijk tot hoogmoed en nationale zelfingenomenheid leiden. Zij heeft dat inderdaad ook wel gedaan. Toch is er in deze tijd nog niets te bespeuren van die romantisch-christelijke historiebeschouwing, welke in later eeuw bij bewonderaars van onze vaderlandse geschiedenis gevonden wordt, die argeloos de lotgevallen en de betekenis van het eigen volk op één lijn stellen met die van Israël, het uitverkoren volk Gods. In de tijd, waarin de historie van onze natie gemaakt werd, liep men niet slechts minder gevaar in deze romantiek te vervallen dan in een tijd, waarin die. historie uit de verte werd bewonderd, maar ook hadden de Calvinistische vaders, die in de felle branding van de strijd stonden, doorgaans meer gevoel voor geestelijke proporties dan hun in kleiner en rustiger tijden levende nazaten. Welk een ootmoed en volkomen afwezigheid van nationale zelfverheffing spreekt uit deze regels van het Wilhelmus s

1) Maraen (Spaans: marrano) = spek, scheldwoord voor de Spanjaarden.

2), Val., blz. 180 (W., blz. r76).

*Den Heer heb ick ghebeden
Van mijnes herten gront,
Dat hij mijn saeck wil reden,
Mijn onschult doen oorkont 1)*

Hier spreekt een man, die van de rechtvaardigheid de "onschult" van zijn zaak volkomen overtuigd is en bereid is, zijn leven er voor in te zetten. Maar hij doet het zonder enige grootspraak, doch legt die zaak met biddend vertrouwen in de hand des Heeren. En daaruit heeft niet alleen de Vader des Vaderlands, maar hebben ook al zijn "onderlaten" telkens kracht geput om in de hachelijkste en ondoorzichtige omstandigheden -- en die zijn er meer geweest dan zij, die op oppervlakkige wijze spreken van een ononderbroken en gemakkelijk aanwijsbare zegen Gods in de wordingsgeschiedenis onzer natie, ons willen doen geloven - te zingen

*Standvastich is ghebleven
Mijn hert in teghenspoet.*

Wij behoeven echter de gezindheid der Calvinisten in hun zware strijd niet te idealiseren. Het is ondenkbaar, dat men altijd en overal op dezelfde geestelijke hoogte zou hebben gestaan, waarop het Wilhelmus verkeert. Het zou ook bovenmenselijk zijn geweest als niet de lagere reacties: haat, wraakzucht, trots en spot zich hadden doen gelden. En ook daarvan gewagen de Valerius-liederen. Wel ontbreken bij Valerius --- gelijk wij reeds opmerkten - de felste anti-Roomse Geuzenliederen, waarin de misbepottelijk werd gemaakt, de paters-goedleven aan de kaak gesteld en de Roomse Kerk als geheel vereenzelvigd met het Grote Beest uit de Apocalypse 2), maar het Spaans geweld en de papistische dwaalleer worden toch telkens op één lijn gesteld en verafschuwd. Daaruit kan een heilige verontwaardiging spreken, zij ontardt echter niet zelden in primitieve haat- en wraakgevoelens. Over "Duc d'Alf" heet het

1) Het Wilhelmus, dat bij Valerius (blz. 45 vlg., W., blz. 61 vlg.), verschillende varianten heeft, die minder gebruikelijk zijn, citeren wij naar de versie van het Geuzenliedboek (ed. Kuiper, I, blz. 97 vlg.).

2) Geuzenliedboek, ed. Kuiper, I, blz. 13, - 15, 18, 26.

*Com, nestelt hem de broeck eens op,
En smyt hem ook vry op de kop;
Slae dat hy pypt en kirt en jangt,
Syn steert als een hont-rekel hangt.*

*Weg! sweept hem met de lange roe
En drijft de guyt na Spanjen toe.
Wilt. hem oock so om doren slaen
Gelyck hy andren heeft gedaen.
Voor alle werck bid God de Heer,
Dat hy hem selver van u keer 1).*

Dat klinkt als een echt rebellenlied, om alle menselijke instincten van haat en wraak en leedvermaak op te roepen. De gedachte, te strijden in de dienst ener hogere Gerechtigheid is hier verre. Daarom doet het ons aan als-een oneerbiedige overgang, wanneer de dichter in één adem oproept tot gebed om Gods hulp. Zelf heeft hij daarvan blijkbaar weinig gevoeld. Zijn houding is ongebroken en zonder de minste zelfkritiek trekt hij de lijn van zijn menselijk, al-te-menselijk werk door naar het werk Gods. Nog klinkt in de woorden "voor alle werck" iets door van het echt-Gereformeerd besef, dat van God beide het willen en het werken is en dat al ons doen en laten slechts geschiede in afhankelijkheid van Hem,; maar de hele toon van het lied

doet vermoeden, dat bij velen van dit besef en deze geesteshouding slechts bitter weinig te bespeuren viel; Op welk een oneindig hoger plan staat dan de verantwoording, die Willem van Oranje in het slotvers van het Wilhelmus aflegt van zijn opstand tegen tirannie en willekeurige knechting van geloof en gerechtigheid:

*Voor Godt wil ick belijden
End sijner groter Macht,
Dat ick tot ghenen tijden
Den Coninck heb veracht:
Dan dat ick Godt. De Heere
Der hoogster Majesteyt,
Heb moeten obedieren
Inder gherechticheyt.*

1) Val., blz. 40 (W., blz. 56).

174

"Zulke verzen worden slechts enkele keren in de geschiedenis der mensheid gevonden. Zo klaar en kloek, zo simpel en groot van taal en gedachten. Het geval, het lot van een bepaald volk, het Nederlandse, en van een bepaald mens, de Prins van Oranje, wordt hier boven-nationaal en algemeen menselijk" 1).

En met dit vers is dan tevens het probleem aangeraakt, dat voor de Calvinistische opstandelingen zo klemmend is geweest: waar het punt gekomen was, dat zij de wettigen vorst de gehoorzaamheid moesten opzeggen. Lange tijd hebben zij de beslissing dienaangaande uitgesteld en gestreden in de overtuiging, of misschien het zelfbedrog, "den Coninck van Hispaengien" altijd te eren en slechts de wapens te hebben opgenomen tegen diens tirannieke dienaren 2).

Maar eenmaal moest het ogenblik komen, dat men Gode meer moest gehoorzamen dan de mensen en de wettigen, doch naar Gods recht niet meer wettigen, vorst afzweren. Deze geleidelijk tot rijpheid gegroeide gedachte blijkt uit de volgende krachtige strofe:

*Een Coning, Prins of Here,
Hoe machtig dat hy sy,
Die daer niet recht wil gaen
End ooc heeft schaemt noch ere,
Die mach men oock wel vry
Met eren tegenstaen
Want t recht geen onrecht lyd:,
Het zijn geen Voester-Heren,
Die daer tot eenger tyd, Het rechte recht verkeren,
Uyt haet en enckel spyt 3).*

Het verbreken van 's lands wetten, de verdrukking van adel en volk, en allermeeest de ban tegen Willem van Oranje hebben tenslotte de doorslag gegeven, zo vermeldt een der liederen en het concludeert:

1) H. Kraemer, In de gerechtigheid (Serie: Ons Schild ende betrouwen), Nijkerk ,z.j., blz. 13.

a) Zie boven, blz. 47, ro6.

8) Val., blz. 114 (W., blz. 120).

*Daerom kond men u niet dulden,
Maer t was tydt om u tonthulden,
Opdat meens vry
Waer van u tiranny 1).*

Zover zou het echter nooit gekomen zijn, noch ook hebben mogen komen, indien niet een nog hoger zaak in het geding was: die van de vrijheid, te mogen leven en belijden overeenkomstig Gods Woord, het beginsel der Hervorming. En ofschoon dit beginsel aanvankelijk nog onzuiver in veler hoofden leefde, won toch meer en meer het inzicht veld, dat iedere vorst en overheid zijn gezag aan God ontleent en daarom naar Zijn recht behoort te worden gemeten. Dat neemt echter niet weg, dat een volk de regering krijgt die het verdient en behoeft en dat aldus een kwade regering- een middel en straf in des Heren hand kan zijn om "onder sonden schuit":

Want als God wil plagen t Land,
Neemt hy d' Heren haer verstand 2).

Daartegenover getuigt ditzelfde lied, ziende op later, gelukkiger dagen (1624), van een goede regering:

*'t Is een groot en heerlic goet
Dat ons God de Heer al doet.*

Evenzo luidt het van Elisabeth, ter ere van de hulp, door haar aan onze landen gezonden, dat zij door dryving van Gods geest ons soo hulpsaem is geweest 3). Daarentegen wordt zelfs de Gereformeerde Leycester niet ontzien en krijgt een schimplied op zijn onrechtvaardige daden:

*Ghy die tot een Opperheld
In de Lande syt gestelt,
Hoe komt, dat u weerdigheyt
Tegens recht en reden pleyt 4)?*

) Val., blz. 122 (W., blz. 126).

2) Val., blz. 286 (W. blz. 270).

3) Val., blz. 78 (W., blz. 89).

4) Val., blz. 147 (W., blz. 146).

Reeds vroeg, maar geleidelijk krachtiger dringt de gedachte door, dat de Prins van Oranje en het huis Nassau het "goet instrument" zijn, waardoor God de Nederlanden wil bevrijden. Men heeft het vermoeden uitgesproken, dat verscheidene Geuzenliederen, het Wilhelmus in de eerste plaats, oorspronkelijk een soort dichterlijke pamfletten waren, die in opdracht van de Prins werden vervaardigd om de volksopinie te beïnvloeden 1). Wat hiervan moge zijn, de beste onder deze liederen, het Wilhelmus voorop, stijgen in ieder geval ver boven het niveau van propaganda uit. In het Wilhelmus wordt geen moeite gedaan, de voortreffelijkheden des Prinsen bij het volk aan te bevelen. Integendeel, met ontroerende oprechtheid worden alle nederlagen en mislukkingen opgesomd.

*Graef Adolff is ghebleven
In Vrieslandt in de Slach.*

En de veldtocht tegen Alva is, hoewel men 's Prinsen ruiters "seer moedich sach draven door dat Velt", jammerlijk afgelopen. Even slechts, zonder opgeschroefde taal, wordt herinnerd aan de zelfopoffering van Oranje, hoe hij, zijn "edel bloet ghewaecht" heeft. Maar niet op grond daarvan wordt een beroep gedaan op de afhankelijkheid van zijn volk; zulke zelfbewuste argumenten vinden in het Wilhelmus geen plaats. De regeerder, hoe voortreffelijk ook, is slechts een dienaar Gods en van Zijn genade en bekrachtiging afhankelijk. Daarom:

*Die vroom begheert te leven
Bidt Godt nacht ende dach,
Dat hy my eracht wil gheven,
Dat ick u helpen mach.*

Slechts onder het voorbehoud van Gods opperste regering en van de eer, die alleen aan Hem toekomt, laat het Calvinistische beginsel toe, mensen te eren. Én levende uit dit beginsel is het Calvinisme sober in zijn vorstenverering, maar trouw in zijn afhankelijkheid en stoer in zijn krachtsontplooiing.

1). Vgl. E. T. Kuiper, a.w., blz. XV vlgg.; A. Loosjes, art. in de Nieuwe Gids, Mrt. 1940.

*Swacke mens! siet op de Heer,
Wilt al u betrouwen stellen
Vast op God en op Nassauw,
En dat elck hem mannyck houw,
In rechte liefd en trouw 1).*

De eenheid van het Nederlandse volk manifesteerde zich rondom de figuur van de Prins en zijn dood bracht een nationale rouw. Toch had die eenheid, als gezegd, diepere wortels: in het gemeenschappelijk geloof en in de gemeenschappelijke strijd tegen een vijand, die de vrijheid van dat geloof belaagde. Daarom beschouwde men de houding der Roomsens, die van Spanje heil verwachtten, niet alleen als onnozel, maar bestempelde ook hun pogingen om sommige steden in handen van de Spaanse landvoogd te spelen-als verraad aan de vaderlandse zaak.

*Ick och arm! doe klacht op klacht,
Vall door droefheyt in onmachten.
Daglyck groeyt ons Vyands kracht,
End dat noch is meer te achten,
Dat so veel verradery
Onder dese luyden sy,
Die hier ons wonen by 2).*

Daartegenover valt in de Valerius-liederen telkens een beroep te vernemen op de eensgezindheid van het volk, al was men dan ook gemeenlijk nog niet toe aan het nobele ideaal van de Prins, wie een eendrachtig Nederland voor ogen stond, waarin

elk in vrijheid zijn godsdienst zou mogen belijden.

*O Neerland! so ghy mier en bout
Op God de Heer altydt,
V pylon vast gebonden hout,
End tsaem eendrachtig zyt;
So kan u Duyvel, Hel noch Doot
Niet krenken noch vertreen,
Al waer oock Spanjen noch so.
Ja, 's werelts machten een 3).*

1) Val., blz. 10o (W" blz. 117).

2) Val., blz.110

3) Val., blz. 222 (W., blz., 214).

178

Voor de Gereformeerden was de nationale zaak onverbrekkelijk met die der Kerk verbonden, ja deze beide vormden een onscheidbare twee-eenheid, twee aspecten van dezelfde strijd.

Wij kunnen dat bemerken uit het feit, dat nationale en militaire nederlagen en overwinningen worden bezongen als benauwdheden en uitreddingen van Gods Kerk. Hoewel de Calvinisten aanvankelijk slechts een gering deel, der bevolking uitmaakten, was hun Kerk van meet af aan ervan doordrongen, volkskerk te zijn, omdat zij haar roeping wist uitgestrekt over heel de natie. Of een Kerk volkskerk is, hangt immers niet af van het getal harer leden, noch van haar congruentie met de geestelijke geaardheid of gedifferentieerdheid van het volk, maar van haar pretentie om door haar prediking en pastoralen arbeid het volk als natie, als eenheid onder beslag van haar Boodschap te brengen. Van deze pretentie, liever gezegd: van deze roeping, waren de Gereformeerden in hoge mate doordrongen en zij hebben er naar gehandeld. Juist als Kerk zijn zij het geestelijk ferment in de natie geworden, het bindend element, de bezielende drijfkracht in de oorlog tegen Spanje. Daarvan gewagen ook de Valerius-liederen in smeekbede en lofgezing zodanig kon de zaak van het volk met die der Kerk vereenzelvigd worden, dat het niet valt uit te maken of met "Christi Bruyt" de Kerk dan wel het volk wordt bedoeld 1).

Naar aanleiding van het verzet der Zeeuwse steden tegen Alva in 1572 wordt een loflied gemaakt, ter ere Gods,

*Die sulcken groten werck
Gedaen heeft voor Syn Kerck 2).*

Na de overweldiging van Haarlem klimt een ontroerend gebed uit de verslagen harten omhoog:

*Heere, kere van ons af
U verToorent àengezicht
En door dees verdiende straf
Ons verblint, verstand verlicht;*

en de bede, dat de vijand eens "ruymen mach het velt" wordt onmiddellijk gekoppeld aan die, welke smeekt om vrijheid en veiligheid der Kerk:

- 1) Val., blz. 258 (W., blz. 246)
 2) Val., blz. 37 (W., blz. 52). ...
 179

*En u volck na sulcken werck
 Veilich eenmael opgaen mach
 In u lieve heylge Kerck,
 U te loven nacht en dag 1).*

Met bewogenheid klinkt de ontroering over het gemeenschappelijk bitter lot van Kerk en volk ook op uit de volgende bede:

*Almachtig God! Ghy die ons met u hand
 Geplant hebt tot u voic hier in dit land,
 Help, help ons toch eerlang uyt Spanjaerts dwang
 Die u lieve kerc,
 Machtig synd en store,
 Die u lieve kerc so pláget
 En langer nergens meer na vraget 2).*

Zo kan dan ook het Calvinisme plaatsvervangend spreken en bidden voor heel het volk en wordt van dat volk eenvoudig verklaard, dat het Gods naam belijdt:

*Hoe groot, o Heer, en hoe vervaerlic
 Staet nu ons leven vol verdriet?
 Ons haters pogen tsaem eenpaerlic
 Te dempen al, ghelyck men siet,
 Het volck te saem,
 Dat uwen naem,
 Het volck te saem, dat uwen naexn belijt,
 O Heer ! In desen noot ons doch bevrijt 3).*

En de hulp, gezonden door Koningin Elisabeth van Engeland, wordt gezien als van onmiddellijke betekenis voor de Kerk:

*Men siet Gods Kercke groeyen,
 En schieten op als een verheven Ceder 4).*

Het behoeft, na al het bovenstaande, nog nauwelijks uitdrukkelijk vermeld te worden, dat de Calvinistische levensvisie in alle dingen,

- 1) Val., blz. 54 (W., blz. 69).
 2) Val., blz. 68 (W., blz. 80). Val., blz. 16 (W., blz. 33)
 4) Val., blz. 103 (W., blz. blz).

die land en volk overkwamen, zowel ten kwade als ten goede, de hand Gods herkende. Dat gaf aan deze mensen dien zeldzaam goeden moed, die ernstige blijmoedigheid en die ootmoedig buigende berusting, welke toch niet in lijdelijkheid ontaardde. Nu , eens wordt alle jammer Opgetast en voor God gebracht, wat dan

uitloopt op een hartstochtelijk kreunen

*Breeckt, stuyt, betemt, bedwingt en brengt toch haest ten val
't Trouwloose hert, o God ! bestierder al in al.
Laet 't bange droef gesucht en 't ysselyck geweest
Eens houden op, o Heer ! Verhoort uws volcks gebeen 1).*

Dan weer weten zij zich te wonen in een "gelukkig Land, dat God de Heer beschermt" en wordt ,een lofzang aangeheven voor kennelijke tekenen van Gods reddende macht. Evenals oudtijds in Israël zien zij die zich in het bijzonder openbaren in de natuurkrachten, stormen, watervloeden, welke invloed uitoefenen op de gang der krijgsverrichtingen 2). Maar ook door raadselachtige diepten Gods is dit volk geleid, om te leren aanbidden het beleid des Heren, dat te allen tijde louter wijsheid is. Nergens is deze overgave zo eenvoudig en diepzinnig uitgedrukt als in die wonderbaarlijke strofe van het Wilhelmus:

*Soo het de wille des Heeren
Op dien tijt had gheweest,
Had ick gheern willen keren
Van u dit swaer tempeest.
Maer de Heer van hier boven,
Die alle dinck regeert,
Diemen altijd moet loven,
En heeftet niet begheert.*

Dit volk, in een lange weg van verschrikkingen en geduldig lijden beproefd en gelouterd, heeft leren verstaan wat het zeggen wil, dat "diengenen die God liefhebben, alle dingen medewerken ten goede" en het heeft daarvan gezongen "in de nacht". Ja, in deze volksliederen ontbreekt ook de diepe toon van boete niet, waarmee

1) Val., blz. 12 (W., blz. 50):.

2) Val., blz. 83, 242, 270 -(W., blz. 86, 231., 255).

de ellende wordt aanvaard als een verdiende straf en kastijding des Heren en in die uiterste diepte heeft het volk geduld, kracht en moed herwonnen en werd hoop geboren op nieuw levensbegin.

*Doch so 't u believe sal
Dat ghy ons noch langer sult
Laten in dit ongeval,
Geef ons Heere toch gedult,
En laet uwen wil geschien:
Want ghy Beker en gewis
Best kunt weten en voorsien
Wat ons meest van noden is 1).*

Zeker, ook deze ootmoed kon tot "systeem" worden, tot een aangeleerde moraal, en de schoolmeesterlijke toon hier en daar bij Valerius verraadt, dat men de bitterheid der aanvechtingen niet steeds heeft gesmaakt en aan waarachtig schuldbesef niet toekwam.

*Och sondaer, 't is u goet!
 God wil u so castyden
 Om u tot rechte boet
 Te brengen door het lyden:
 Lyd maer geduldelyck,
 't En sal niet altijd dueren. 2)*

Doch elders beluisteren we weer een waarachtiger en inniger geluid

*'t Is waer, ons sond
 Heeft wel verdiend dees stráf,
 Ons hert en mond
 Is overtuygt daer af:
 Maer Heere wilt toch niet
 In dit verdriet,
 Gaen in 't gerecht,
 Met u armen knecht,
 Gaen in u gerecht gestadig,
 En zijt u kindren, Heer, genadig-3*

- 1) Val., blz. 54 (W., blz. 69).
 2) Val., blz. 228 (W., blz. 221).
 3) Val., blz. 68 (W., blz.
 4); vgl. blz. 136, ego (W., blz. 138, 274)-

Maar al is de tirannie een rechtvaardige straf des Heren, dit ontslaat de tiran toch in generlei opzicht van zijn schuld. Integendeel, onder het volk heeft de sterke overtuiging geleefd, dat de Heere recht en vergelding zal doen en dat de vijand de gevolgen van zijn euvelen moed niet zal ontkomen.

*Wilt de Boos-wicht stueren 1)
 Die soo moord en brand,
 Heer! en maeckt syn doen tot schand.
 En t hem soo vergelden
 Dat des quaets vol op
 Kom op zijnen eyghen kop 2).*

Zulke regels komen zeker uit een gemoed, dat allermeeft van zeer menselijke vergeldingsgevoelens vervuld is. Maar het laat toch de vergelding aan Hem, dien alleen de wrake toekomt. En wij moeten ons verplaatsen in de situatie van dit lied, dat ontstond. naar aanleiding van de Spaanse sententie van 1568, "daer by verklaert wierdt (zoo vermeldt Valerius), dat alle inwoonders der selve, van wat qualiteit die waren, hadden verbeurt lijf ende goet, als inde hoogste sonde der gequetsten Maj. vervallen zijnde; Deen om dat hy quaet gedaen hadde, dander omdat hy sulcx niet en hadde belet: oock dat alle de privilegien, vryheden ende- wetten der Landen, Steden ende plaetsen wierden vernieticht ende dinwoonders niet weerdig waren sodanige voordelen ende vryheden meer te genieten" 3).

Telkens ook wordt de vijand gewaarschuwd voor het laatste oordeel Gods, maar dat geschiedt niet zonder dat daaruit tevens een vermaning voortvloeit voor de gelovigen

zelf. Het "Laatste oordeel" staat daar als een opgericht teken tegen alle vergeldingsgevoelens van de mens, om niet zelf voortijdig wraak te gaan oefenen.

Alleen wordt dit Oordeel in deze liederen - en derhalve. Zo mogen wij daaruit wel concluderen, in het gemoed van de gemiddelden Gereformeerde - nog te zeer gezien als straf en beloning op boosheid en vroomheid. Aan de Bijbelse gedachte, die o.a.

1) verstoren.

2) Val.; blz. 20 (W., blz. 37)

3) Val., blz. 1g (W., blz. 36).

ook in art. 37 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis vertolkt is, dat wij het Oordeel tegemoet hebben te gaan, niet bevreesd ten aanzien van onze zedelijke of godsdienstige kwaliteiten, nog minder daarop steunende, maar uitsluitend gelovende in de "genadige vergelding" van Hem, die onze Rechter en tegelijk onze Redder is - daaraan is men gemeenlijk nog niet toe.

*Dus leeft dan so ghy meent
Te sterven,
Doet goet,
En u van; 't quade speent,
Op dat g' op tend
Door veel ellend
Niet valt int eeuwig helsch torment 1)*

Het is duidelijk, dat deze gedachte van onmiddellijke invloed moest zijn op de levenshouding van het Calvinistische volk in de dagelijkse praktijk. Zij werd meestentijds meer bepaald door de gedachte aan de uiteindelijke straf der boze en de beloning der goede werken dan door het hoge, echt-Calvinistische gezichts punt van een leven in dankbaarheid en gehoorzaamheid aan God. Enerzijds was in het volksbewustzijn het semi-pelagianisme nog geenszins overwonnen, anderzijds stonden vele poorten open tot een vlak moralisme en vrome deugdverheffing.

*Die het goet
Gheerne doet
En het quaet
Tegenstaet
Sal t op t lest
Hebben best 2).*

Dergelijke stemmingen worden in de volksliederen gedurig aangetroffen. Maar wij mogen ons oog niet sluiten voor de verzen, die weerklink zijn van die zuiver Gereformeerde gezindheid, welke uit de belijdenisgeschriften spreekt.

Eén is er zelfs streng gebouwd op het driedig schema van de Heidelbergse Catechismus: ellende, verlossing, dankbaarheid. Na gewaagd te hebben van de zondeval in het paradijs en de verlossing door Christus' dood, besluit het lied met deze strofe:

1) Val., blz. 174 (W., blz. 172).

2) Val., blz. 52 (W., blz. 67).

*O mens! weest danckbaer uwen God,
 En houdet altyt syn gebod,
 Weest dankbaar die u so veel goet
 Uyt loutere genade doet;
 Wilt vreesen
 End wesen
 Hem onderdaen,
 Syn woord toch nemen aen
 Op dat ghy moogt
 Hier na verhoogt,
 Die eeuwig-lange doot ontgaen 1).*

Het is overigens opmerkelijk, hoe betrekkelijk zeldzaam de naam van Jezus in deze christelijke volksliederen voorkomt. Het was blijkbaar nog lang niet tot allen doorgedrongen, dat Christus en Zijn verlossingswerk in onmiddellijk verband staan met iedere levenssituatie en elke levensstrijd hier op; aarde. Men zocht het verband nog te uitsluitend in de hulp, in de straffende of lonende gerechtigheid des Heren in het algemeen. Dit drukt op het meren deel der Geuzenliederen eerder een Oud- dan een Nieuw-Testamentisch stempel.

Toch stijgen in een enkel lied de gedachten van de zanger van de nationale bevrijding des lands naar een hoger plan: de verlossing van de mens door Jezus Christus. Maar hij roert deze laatste enkel aan bij wijze van vergelijking, in de verhouding van het meerdere tot het mindere en het is zeker niet toevallig dat Valerius hiermede zijn liederbundel besluit 2). Welke krachten er geboren kunnen worden, ook voor het welzijn der natie, daar waar Jezus Christus beleden wordt als Heiland der mensen en, Heer der wereld, staat hem echter nog niet helder voor de geest.

Dat de Persoon van Jezus minder aandacht heeft dan Zijn werk, is overigens in overeenstemming met de oorspronkelijke Calvinistische Christologie.

Een mystieke overpeinzing of lofprijzing van Jezus, waar de Middeleeuwse poëzie zo vol van is, zal men hier niet aantreffen. Het is voor de Calvinist alles reine arbeid, pure verdienste, wat Christus voor het heil der wereld betekent. Maar evenals men in de Kerk genoeg kon nemen met de Psalmen, die dit verlossingswerk van Christus toch nog slechts bij wijze van voorafschaduwung bezingen, had men ook buiten de Kerk nog weinig behoefte aan een uitdrukkelijke vertolking daarvan in het geestelijk lied.

1) Val., blz. 194 (W., blz. 190).

2). Val., blz. 292 (W., blz...275)

Ook de eschatologie, de verwachting van de nieuwen hemel en de nieuwe aarde bij Christus wederkomst, neemt in deze geestelijke volksliederen slechts een bescheiden plaats in. Wel wordt te. midden van aardse benauwenis en strijd het oog telkens gericht op de hemelse verlossing, maar de blik wordt gemeenlijk nog niet verwijd tot de verwachting van het komende Koninkrijk, de nieuwe goddelijke orde aller dingen. Het blijft bepaald tot de hoop op de persoonlijke toekomstige zaligheid der gelovigen. Bij de vermelding van de heldendood van Graaf Adolf, die "is ghebleven in Vrieslandt in de slach" laat de dichter van het Wilhelmus niet na te zeggen:

*Syn Siel int eeuwich Leven
Verwacht de Jongsten dach.*

"Eên snellen blik naar de hemel en dan voorbij. Hij heeft rust en wij moeten verder" 1).

Dit is inderdaad de levenshouding der Calvinisten, maar het is niet alles: hun leven gaat in het "dies seitige" geenszins op. De zinnelijk-kleurige hemelschilderingen der vroegere Roomse poëzie en de afwending van het wereldse leven, zoals de Doopsgezinden dat kenden, zal men wel is waar tevergeefs bij hen zoeken; daarvoor zijn deze mensen te zeer aan de aarde gebonden, is hun taak hier beneden nog te dringend en wordt hun leven te veel beheerst door de eis, onder alle omstandigheden voor Gods eer en Zijn recht te arbeiden en te strijden. Maar bij dit alles weten zij van het voorlopige van heel dit aards bestaan en zij vestigen hun hoop op het nieuwe leven, dat God door oordeel en verlossing heen doet aanbreken.

*Tot Groeit wilt u begheven
Syn heylsaem Woort neemt aen,
Als vrome Christen leven,
Tsal hier haest zijn ghedaen.*

Recht bezien is het leven hier beneden, hoe volgeperst met arbeid en strijd het zij, niets anders dan een gestadige dood en de Christen heeft de dure plicht, dit leven dagelijks af te sterven, zijn oude natuur te doden en het smalle pad te lopen van een nieuw, wedergeboren leven.

1) Dirk Coster, a.w., blz. XXXVI.

*Gelukkig is hy, die leert sterven
Dewyl hy leeft.*

Van hen dan, die het smalle pad ten hemel willen betreden, luidt het:

*'s Hemels kroon
Is haer loon
Of sy schoon
Hier hadden al wat stryt,
Voor een kleyne tyt 1).*

Wij zouden tenslotte van de Valerius-liederen niet kunnen spreken als uitingen van de Calvinistische volksgeest, als ook hierin niet telkenmale werd uitgesproken, dat het einddoel van al het aardse leven, strijden en lijden de ere Gods is. Geen gelegenheid wordt ongebruikt gelaten om daarvan te gewagen. Iedere triomfkreet moet een lof- en danklied worden aan God, een enkele maal van majesteitelijke pracht, zoals in de laatste strofe van een bekend lied!, gedicht op een reeks overwinningen van Prins Maurits.

*Gedankt moet zyn de Heer
De God die eeuwig leeft!
Dat hy ons t' zynder eer,*

*Dees overwinning geeft;
 Wat wonder heeft de kracht
 Des Heren al gewracht?
 O Heer! O Heer! O Heer!
 Hoe groot is uwe macht 2)!*

Men gevoelt dat de zanger reikt naar dingen die hem te hoog zijn. Zijn woorden schieten te kort om de grootheid van Gods machtige daden te bezingen, zijn dank is niet in evenredigheid met Gods goedheid.. Elders wordt dit te kort schieten van de mensentaal ootmoedig uitgesproken:

*Al woudick
 Hoe soudick
 Volkomen dank
 Bewysen God de Heer?
 Myn sinnen
 Van binnen
 Syn veel te kranck
 Int geven van syn eer 3).*

1) Val., lblz. 164 (W., blz. 162).

2) Val., lblz. 157 (W., blz. 156). 3). Val., lblz. 160 (W., blz. 159).

De behoefte om het onzegbare nochtans uit te spreken en te bezingen liet deze mensen echter niet los. De Bijbelse vertolkingen van Gods grootheid in de Psalmen vinden weerklank in het geestelijk. volkslied buiten de Kerk, want het profane leven is nog niet ont-goddelijkt en allerwege vindt de gelovige stof en aanleiding, zijn God te loven.

*De Heer in zynen Throon
 seer schoon
 Is groot in hooghey
 en in Majesteyt
 En wonderlyck in macht
 en kracht
 En cierlyck toegerust
 met heerlyckhey,
 Bedeckt en toegereet
 Met licht als met een kleed
 Hij heeft de Hemel uytgereckt
 Als een gordyn So wijd die zyn
 Mach uytgestreckt 1).*

Men heeft het Calvinisme verweten, dat het nuchter en gevoelloos zou zijn en H. F. Wirth heeft het een verderf genoemd voor de Nederlandse volkskunst 2).

Zijn requisitoir moge van toepassing zijn op het latere puritanisme, het Calvinisme in zijn eersten forse opbloei en oorspronkelijke geestkracht in de 17de eeuw en in het begin der 17de eeuw wordt er in genen dele door getroffen. Waar een volk zijn dagelijkse, persoonlijke en nationale, bittere en vreugdige belevingen kon stellen in zulk een groots perspectief, waar het telkens gedrongen werd in zijn Psalmen en geestelijke

liederen Gode de eer te geven van alle dingen - daar is volkskunst van een eigensoortig en wellicht onvergelykelyk karakter ontstaan.

Wij besluiten met een lied, dat tot de aller-schoonste en allerbekendste uit de gehelen bundel behoort en dat dan ook van het begin tot het einde de geest onzer Calvinistische vaders weerspiegelt, in hun ootmoed en dapperheid, hun mannelijkheid en godsvertrouwen, hun vroomheid en zedelijke ernst, hun weerstand tegen de bozen en hun bereidheid om God van alle dingen de lof te geven.

1) Val., blz. 282 (W., blz. 267).

2) H. F. Wirth, Der Untergang des Niederländischen Volksliedes, Haag 2911, S. 1tq ff.

188

*Wilt heden
Nu treden
Voor God de Heere;
Hem boven
Al loven.
Van Herten seer,
End maken groot syns lieven naemens ere,
Die daer nu onsen vyand slaet ter neer.*

*Ter eren
Ons Heren,
Wilt al u dagen,
Dit wonder
Byzonder
Gedencken toch.
Maeckt u, o mens!
Voor God steeds wel te dragen,
Doet yder recht, en wacht u voor bedrog.*

*Darg-losen, de boosen
Om yet te vinden,
Loopt driesschen 1)
En briesschen
Gelyck een Leeu,
Soeckende wie hy wredelyck verslinden,
Of geven mocht een dodelycke preeu 2).*

*Bid, waket
End maket
Dat gin bekoring
End tquaede
Met shade
Toch niet en valt.
U vroomheyt brengt de vyand tot verstoring
Alwaer syn ryck noch eens so sterck bewalt 3).*

- 1) brallen.
 - 2) knauw. 3) Val., blz. 17o (W., blz. 168).
- 189

LIJST VAN AFBEELDINGEN

1. PENNING, IN 1590 GESLAGEN VOOR DE BUREAUX VAN de RAAD VAN STATE Stempel op de band.

Aanwezig in het Kon. Kabinet van munten, penningen en gesneden stenen te s-Gravenhage. Beeldenaar: een pilaar, vastgehouden door zes handen, dragende de vrijheidshoed en steunende op de Bijbel. Opschrift: Libert.[as] Relig.[io]. Randschrift: Hanc tilemur, hac nitimur. De ontwerper is niet bekend. Het stempel zal gesneden zijn door Gerard van Bylaer, stempelsnijder van Holland. Hetzelfde opschrift, doch met anderen, beeldenaar, komt van 1682 af op de guldens voor.

Zie boven, blz. 95 vlg.

2. INNEMING VAN DE STAD VALENCIENNES, 22 MAART 1567. Tegenover blz. 24 Naar een gravure, aanwezig in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. De graveur is vermoedelijk L. Cause (vgl. Frederik Muller, Ned. Historie- platen, Amst. 1863 - 70, I, no. 505). Zie boven, blz. 32.

3. PHILIPS VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE Tegenover " blz. 56

Naar een gravure van J. De Gheyn, 1599, aanwezig in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. (Vgl. Frederik Muller, Catalogus van portretten, Amst. 1853, no. 3445).

4. GEDENKRAAM VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE IN DE PIETERSKERK TE LEIDEN Tegenover blz. 72. Ontwerp Georg Rueter. Onthuld 21 Sept. 1940.

Zie boven, blz. 84 vlg.

5. PRINS WILLEM I VAN ORANJE. Tegenover blz. 88

Naar een tekening, toegeschreven aan Cornelis de Visscher, omstreeks 1577. In het bezit van Mevr. H. Bosman van Oudkarspel - Van Veen van Veldhuyzen te Brussel (Vgl. E. A. van Beresteyn, Iconographie van Prins. Willem I van Oranje, Haarlem 1933, blz. 9 vlg., no. 10).

6. PHILIPPE Du PLESSIS MORNAY. Tegenover blz. 104

Naar een gravure, aanwezig in het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden. Graveur onbekend (J. Lamsveldt?). Met 6-regelig vers van G. Brandt als onderschrift. (Vgl. Frederik Muller, Cat. van portretten, Amst. 1853, no. 3726).

7. HUBERT LANGUET Tegenover blz. 120 Naar een gravure van G. B. Cipriani, aanwezig in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. Onderschrift: Hubertus Languet, de pictura archetypa, penes Thomam Hoflis Anglum, Reg. et ant. SS. Londini Sodalem.

8. SLOT VAN de BRIEF VAN WILLEM VAN ORANJE AAN DE STATEN VAN HOLLAND EN WESTFRIESLAND, 28 DEC. 1574, BETREFFENDE DE OPRICHTING ENER UNIVERSITEIT Tegenover blz. 136

Handschrift aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Leiden. Transcript:

Daerenteghen soe ghylieden ene alsoe heylighe lofflicke ende hoochnodige saeke ter herten nemende, ene goede schole ende universiteyt alsoe geseyt is

by tyts oprichtet, Beneven dat ghylieden daer mede Gode enen besonder aengenamen dienst doen sullet ende die heerlicheyt synes names grotelycx verbreyden, Noch sullet ghylieden de standt des landts daermede alsoe verzekeren dat die vyanden des selfs nemrnermeer soe lichtelick en sullen haere vierighe tirannie ende verdruckinghe so des goddelicken diensts als der vryheyt der landen tsy met geweld ofte met listicheyt kunnen wederoprachten Overmits dat ene alsodanighe schole ende universiteyt niet anders wesen en sal als een vast blochuys ende bewaernisse der gantschen landen ende mede enen onverbrekelicken bandt der enicheyt der selven niet alleen onder melcanderen maer oock met alle aenpalende provincien.

Beneffens ooc dat die borgheren ende inghesetenen der voorgenoemde landen daer door veroorsaect wesende haer kynderen binnen slandts te houden, ja oock die nabueren van allen zyden geloeid die haere alhier te schicken, zal daerornme die jeucht wel ende duechdelick onderrichtet werdden, het gelt binnen slandts blijven ende die cleyne ontcosten weléke daer inne notelick moeten vervallen menichfout vergouden ende met groten proffycyte ende woecker de landen ende de inghesetenen der selven ten oirboor commen. Bidden daerom ende vermanen ulieden anderwerf daer up ernstelicken te willen letten ende met all moghelicke vlyt ende trauwicheyt alderersten die saeken metter daet verrichten.

Edele wyse discrete lieve besundere. God sy met ulieden.

Gescreven tot Middelburch de xxviiiien van Decembri 1574

Ulieder goede vrundt

Guille de Nassau

Baudimont

(Vgl. P. C. Molhuysen, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, I, s-Grav. 1913, blz. 6*).

Zie boven, blz. 133 vlg.

9, HET ACADEMIEGEBOUW AAN ZIET RAPENBURG TE. LEIDEN, OMSTREEKS 1600. Tegenover blz. 152

Naar een gekleurde prent in het Album Amicorum van Johannes van Amstel van Mynden, 1601. Handschrift aanwezig in de Kon. Bibliotheek te sGravenhage.

Op het bevroren Rapenburg schaatsenrijdende studenten en dames. Links en rechts van de ingang der Academie de boekwinkels van Plantijn en Elsevier.

Transcript van het 4-regelig vers:

Ad spectat.

Candide Spectator tibi pieta Tabella Lycaeam Demonstrat Batavum: quibus et studiosa superbit Turba modis, quando brumalis. Cercius Alveum Teutonicum prohibet Dionaea trabe secari.

Dr. J. H. Kernkamp (in: Opstellen, bij zijn afscheid van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 Mei 1940 aangeboden aan G. A. Evers, Utrecht 1940, blz. 1196) leest het opschrift aldus: "Aspectat", en het eerste woord: "Laude" en vertaalt: "Hij staat er, met bewondering naar te kijken. Vermaak u, gij die dit ziet... etc." Bij vergelijking met het handschrift bleek mij dat er duidelijk staat "Ad spectat.[orem]. Candide... etc". Ook vertaalt Kernkamp "Dionaea" niet. De vertaling luide derhalve:

Aan de beschouwer.

Helder, beschouwer, toont deze prent u het Bataafsche Lyceum, en tevens de wijze waarop de studerende menigte fier beweegt, wanneer de wintersche N.W. wind de Hollandse bedding belemmert door het scheepje der liefde te worden doorsneden.

REGISTER

- Aalders, W. J. 23 Acquoy, J. G. R. 7
 Aerschot, Philippe van 122
 D'Albret, Jeanne 131
 Alva 45, 61, 82, 99, 106, 107, 137, 138, 173, 177
 Amand, St. 32
 Amiens 27
 Amsterdam I I I, 156
 Anabaptisten (vgl. Doopsgezinden) 4, 9, 28-30, 62, 64
 Anjou, Frans van 106, 108
 Antwerpen 7, 17, 18, 27-30, 45, 46, 54, 56, 66, 75, 78, 89, 99, 60
 Apocalypse 8, 169, 173
 Aristotelisme 127
 Arminius, Jacobus 150, 159
 d'Assonleville, Chr. 14
 Atrecht 6, i6, 72, 73, 120
 Augsburg 46
 Augsburgsche Confessie 64
 Austruweel 54, 89
 Avondmaal 4, 8, 17, 28, 38, 91
- Bakhuizen van de Brink, J. N. 15, 17, 18, 42, 55, 84
 Bakhuizen van de Brink, R. C. 27; 31, 88, 167
 Balduinus, Franciscus Ito
 Bardes, Willem III
 Bartholomaeusnacht 100, i 06
 Basius, Jan 96, 110
 Bastingius, Jeremias 150, 156
 Bax, W. 132
 Bedhbur 63-65, 69
 Beeldenstorm 31, 50-53, 71, 161
 Bergen (Henegouwen) 6, 10
 Bertius, Petrus 156
 Beutterich, Petrus 117
 Beza, Theod. 43, 98, 102,- 120, 151, 156
 Blasère, Jehan de 14
 Bloedraad 54
 Blok, P. J. 32, 90, 91, 105, III
 Bock, Olivier 30
 Bollius 150
 Bor, P. 89, 92, 94, 112, I I7
 Borgeaud, Ch. 129, 130
 Borluyt 72
 Bossu, Maximiliaan de 107
 Boucle 72
 Bourbon, . Charlotte de 6,
 Bourchenin, Ch. 128, 131,
 Bouton, Le 17
 Brandt, Gerard 62, 78

- Breda 43, 45, 136
 Brederode, Hendrik van 54
 Breen, J. C. III
 Brenz, Joh. 15
 Brès, Christophe de 7
 Brès, Guido de 6, 8, Io-4o, 64,
 Brielle 67, 78, 92
 Brill, W. G. 139
 Brouwer, J. 14, 45, 123
 Brully, Pierre 6
 Brussel 6, 7, 27, 31, 45, 49, 120
 Bucer, Martin 15, 27, 28
 Bullinger, Heinrich 15
 Busken Huet, C. 55, 105, 126, 152
 Buys, Paulus 136
 Bijbelvertaling 42, 77-81
- Calvijn, Joh. 2, 5-7, 9, 12, 15, 19, 20, 27, 28, 65, 6g, 97-99, 102, 128, 129
 Camphuysen, Dirk Raph, 76
 Cant, Reynier 93
 Capellus, Ludovicus 144, 150
 Cappres, heer de 72
 Casimir, Johann 71, 117
 Cassel (Vlaanderen) 6
 Cateux, Jehan 3o
 Cicero 128, 129
 Coligny, Gaspard de 9o, 99
 Coligny, Louise de 151, 152
 Compromis der Edelen (1565) 45, 49, 50, 54, 89
 Coninck, Cornelis de 136
 Contra-Remonstranten 3
 Convent van Wesel 8, 56, 57, 68, 146
 Coolhaes, Caspar 140, 148, 150
 Coornhert, Dirk Volkertsz. 6, 66, 113
 Coornhert, Frans Volkertsz. 66
 Cornelisz, Petrus 139, 147, 152
 Corput, Hendrik van de 147, 152
 Coster, Dirk 164, 186
 Crespin, Jean 6, 10-12, 3o
 Crusius, Arent Cornelisz. 86
 Cuchlinus, Johannes 137, 142, 156
- Danaeus, Lambertus 148-150
 Dankbaar, W. F. 28
 Datheen, Petrus 6, 27, 57, 64, 65, 71, 73-75, 86, 93, 106, 117, 120, 163 Delft 92, III,
 Dieppe. 27 -
 Dillenburg 60, 89,.90
 DocTooren-ambt 146, 147
 Dodonaeus, Bonaventura 151
 Does, Jan van der 136

Dole 43
 Donellus, Hugo 151
 Doopsgezinden (vgl. Anabaptisten) 30,
 1w, 115, 163, 166, 169, 186
 Doornik 6-8, 12-15, 30, 32, 33 Dordrecht 3, 18, 79, 91, 112, 114, i,8, 145, 147, 156
 Dozy, Chy. 148

Eekhof, A. 87, 92-94, 126, 132, 142, 151
 Eeuwig Edict (1577) 120 ,
 Egmond, Lamoraal van 44, 45, 54
 Elisabeth, koningin van Engeland 98, 105, 176, 180
 Elkan, A. 100,:114
 Emden 7, 18, 65-69, 147
 Erasmus, Desiderius 5, 113, 166
 Erpenius, Thomas 142
 Eusebius van Caesarea 1

Fabritius, Chr. 3o
 Feugueray, Guillaume 150, 1585 I59
 Flacius, Matthias I
 Franeker 141
 Frankenthal 58
 Frans I, koning van Frankrijk 19 Frederik III van de Paltz 46, 57
 Fruin, R. 28, 64, 67, 69, 91, 94, III, 114, 115, 123, 139, 146, 156
 Gachard, M. 94, 105, II I
 Gallus, Hendrik 154, 159
 Gelder, H. A. Enno van 45, 63, 71, 104, 122, 124
 Geloofsbelijdenis, Nederlandse 14-27, 39, 65, 156, 184
 Gemeenten onder het Kruis 7-9
 Genève 5, 6, 12, 28, 98, 127-133, 135, 136, 140, 141, 144, 146-148, 151, 156
 Gent 6, 7, 12, 70-73, 94, 95, 116-118, 121, 122
 Geuzenliederen 162, 164-171, 173, 177, 185
 Geyl, P. 18, 93, 162
 Goethe 4
 Gouda 139
 Grange, Pérégrin de la 16, 30-32, 38.
 Granvelle, Ant. Perenot van 35, 43, 88 's
 Gravenhage 18, 74, 78, 147, 149, 163
 Grenier, Nicole 12
 Groen van Prinsterer, G. 90, 92, 94, 96, 113, 118
 Groenewoud, H. G. 57
 Groningen 50, 141

Haarlem 18, 179
 Hack, Petrus 154
 Hames, Nicolas de 88
 Harderwijk 141
 D' Here, Lucas 163
 Heeroma, K. 170
 Heidelberg 57, 58, 133

Heidelbergsche Catechismus 184
 Helmichius, Wernerus 80
 Hembyze, Jan van 71, 117
 Hendrik III, koning van Frankrijk 103
 Hendrik IV van Navarre, koning va Frankrijk 90, 100, 152
 Heppe, H. 120
 Herlin de jongere, Michel 32
 Hervormde (Gereformeerde) Kerk 3, 4, 42, 54, 58-60, 65, 68, 69, 114-11, 144-150,
 Hessels, J. H. 73, 91
 Hessen, Wilhelm IV van 27, 120
 Heyden, Gaspar van der 6, 58, 62, 6
 Hippocrates 160
 Hoen, Cornelis 4
 Hoepffner, E. 128
 Hommius, Festus 18, 156
 Hooft, Pieter Cornelisz. 139
 Hoogeveen, Gerard van 136
 Hoogstraten 45
 Hoorn 67
 Hooyer, C. 18
 Hotman, Francois 98
 Hout, Jan van 95, 14Q, 143, 154
 Hugenoten 90, 99, 106, 131, 132
 Huizinga, J. 4, 116, 126, 127, 141
 Humanisme 124, 127-130, 141, 15, 161, 169
 Huybers, H. F. M. 50

Itjeshorst, J. wo
 Janssen, H. Q. 147, 153
 Jezüieten zo
 Joden 114
 Jong, J. De 56
 Junius, Franciscus 45, 89, 90, 126, 150
 Kalf, G. 170
 Karel V, keizer van Duitsland 4, 86
 Karel IX, koning van Frankrijk 103 Keulen 63, 66
 Kimedoncius, Jacobus 74
 Kist, N. C. 136.
 Kleyntjens, J. 50
 Knappert, L. 50, 54, 64, 75, 120, 139, 158
 Knuttel, W. P. C. 95,
 Komter-Kuypers, A. 170
 Koopmans, J. 23
 Kraemer, H. 175
 Kuiper,. E. T. 162, 165, 167-169, 173, 177
 Kuylenburgh, Gerard van 65
 Kuyper, Abr. 18
 Kuyper, H.H. 147, 158

Lacroix, A. 43, 60, 6" 82, 87, 90, 106, 107, 113.
 Langeraad, L. A. van 8, 10, 14, 15, 18, 31
 Languet, Hubert 99-105, 119, 1205 I22, 125, 150
 Lasco, Johannes a 12
 Lausanne 12
 Lefèvre dEtaples, Jacques 36, 128
 Leicester, Robert Dudley van 74, 149
 Leiden 42, 92, 127, 132-161
 Leuven 43, 132, 133, 136
 Libertijnen 3, 64, 95, 155, 169
 Liesveldt, Jacobus van 77
 Ligue (1562) 44, 45
 Linde, Arnoldus Cornelisz. van der 80
 Lipsius, Justus 151, 152
 Lo, Jacques de 13
 Londen 6, II, 65
 Loosjes, A. 77
 Luméy van der Marck, Willem 112
 Luther, Martinus 5, 15
 Luthersen 6, g, 27, 28, 47, 53, 64, 66, 69, 86, 87, 89, 90, 93, 94, 97, 100, 127, 166
 Maaslandsluis 82
 Macchiavellisme 100, 106
 Manningha, Ulrico 54
 Marck, Robert de la 27
 Marnix van St. Aldegonde, Philips van 6, 41-85, 90, 93, 95, 99, 106, 112, 114, 117, 125, 150, 151, 163, 167
 Marnix van Thoulouse, Jan van 44, 54, 89
 Marot, Clément 14, go, 163
 Matthias van Oostenrijk 114, 119
 Maximiliaan II, keizer van Duitsland 46-48
 Mechelen 6
 Medicis, Catharina de 103
 Meer, B. van 67
 Meertens, P. J. 170
 Meiners, E. 56
 Melanchthon, Philippus 15, 100, 127. I28
 Mellon, P. 132
 Mergy 6
 Meteren, Emanuel van 119
 Metz 15, 27, 28
 Micron, Marten 6
 Middelburg 18, 73, 139, 147, 153
 Moded, Herman 17, 57, 71
 Molhuysen, P. C. 133-135, 138-141 144, 145,148, 149, 151-153, 156, 159
 Monarchomachen 98;
 Mondragon, Christoforo 83
 Montanus, Benedictus Arias 123
 Montigny, Em. Philibert Lalaing v I22
 Montigny, Floris van 14
 Mookerheide 90

Mornay, Madame de 117
 Mornay, Philippe Duplessis de 90, 93 99-106, 114, 117, 118, 125, 151
 Myle, Adriaen van der 74

Naber, J. C. 95.
 Nassau, Adolf van 188 Nassau,
 Jan van 89, 106 Nassau, Lodewijk van 43, 44, 82, 89, 110
 Nassau, Maurits van 151, 152, 187 Natuurrecht 98-100
 Nauta, D. 80
 Neuhausen 150
 Nicodemieten 87,
 Nielle, Charles de 27
 Nielle, Daniel de 154
 Noircarmes, Philippe van 31, 32
 Noue, Francois La go
 Nuyens, W. J. F. 52

Oecolampadius, Johannes 15
 Oldenbarneveldt, Johan van 79
 Ollier, D. 10
 Oostenrijk, Don Juan van 70, 94, 122
 Oranje, Willem van 16, 27, 32, 41-43, 45, 54, 60-73, 82.-84 86-125, 133-141, 144-
 14.6, 150, 151, 160, 166, 171, 174, 175, 177, 178
 Overheid (vgl. Tirannie) 18-23, 96-109, 176, 177

Pacificatie van Gent (1576) 70, 71, 94, 116-118, I21
 Paillard, Ch. 3o, 31
 Parma, Alexander Farnese van 73, 122
 Parma, Margaretha van 14, 49 Parijs wo
 Patry, R. 100
 Philips II, koning van Spanje 14,18-23, 43, 46-49, 53, 87, 96, 103, 206-108, 123, 136-
 138, 141, 145, 160, 175
 Piscator, Johannes 150
 Pithopoeus, Basilius 144, 150
 Plakkaat van Verlatinge (1581) 107-109
 Plantijn, Christoph 160
 Polyander, Johannes 67, 91
 Polyander à Kerckhoven, Johannes 91
 Poullain, V. 6
 Praag 100
 Preciesen 64, 65
 Psalmen 14, 42, 9o, 163, 164, 185,
 Pijper, F. 10, 12, ,6, 30

Raad van State 44, 109, 114, 119
 Rabelais, Flancois 55
 Ramon, Cathérine 12, 13
 Ramus, Petrus 128
 Raphelengius, Fr. 159
 Reael, Laurens Jacobsz. 66

Rekkelijken 64, 65
 Religievrede (1578) 119-122
 Remonstranten 3, 75
 Renaissance 1[29, 141
 Rennecherus, Herm. 144, 150, 151
 Rennenberg, Georg Lalaing van Requesens, Don Louis de 136
 Revius, Jacobus 76
 Richardot, Francois 34
 Rieu, G. Du 152
 Rieu, Gravin du 33
 Rochelle, La 131
 Rode, Hinne 4
 Rome 114
 Rooms-Katholicisme 8-10, 12, 20, 25, 33, 35, 44, 46-48, 50, 52, 54, 61 62, 70-73, 86, 87, 94, 96, 106 108-123, 166-170, 173, 178, 186
 Rueter, Georg 84
 Rutgers, F. L. 6, 28, 63, 64, 66, 147, 14
 Ruyter, Herman de 93
 Ryhove, Francois van 71, 117
 Rijksdag Augsburg (1566) 46 Worms (1578)61
 Rijssel 6, II, 13
 Saksen, Anna van 89
 Saravia, Adrianus 15, 90, 159 Scaliger, Joseph 126, 152
 Schagen 67
 Schelven, A. A. van 42, 62, 79, 82, 88, 91, 98, 100, 117, 129, 131, 132
 Scholastiek 127
 Scholte, J. P. Z 11
 Scholten, P. 124
 Schotel, G. D. J. 140, 157, 160 ,61
 Schriftuurlijke Liedekens 163
 Sedan 27, 35, 132
 Seeberg, R. 128
 Smit, W. A. P. 76, 163, 165, 166, 169
 Sneller, Z. W. 108, 121
 Someren, J. F. van 115
 Sonoy, Diederik 92
 Souterliedekens 163
 Spa 45
 Spanheim, F. 91
 Spanje 3, 41-44, 82, 87, 106, 112, 113, 118, 122, 162, 165, 166, 170-175, 178-183
 Staten-College te Leiden 140, 142, 153-158, 160
 Staten-Generaal 77-79, 96, 98, 99, 102, 105, 116, 118, 119
 Staten van Holland en Zeeland 61, 70, 77, 95, 99, 106, 112-115, 118, 133, 134, 136, 138, 140, 145, 146, 148, 151-154
 Stolberg, Juliana van 89
 Straatsburg 6, 128
 Sturm, Joh, 128, 129
 Synode, Nationale Emden (1571) 7, 18, 65-69, 147 Dordrecht (1578) 114, 118, 147 Middelburg (2581) 73, 47, 153 's Gravenhage (1586) 74, 78, 147, 149, 163; Dordrecht (1618-19) 3, 18, 79, 156

Synode, Provinciale, Antwerpen (1563) 17, 18 Le Bouton (1563) 17 Bedhbur (,571) 63-65, 69 Dordrecht (1574) 47 Haarlem (1582) 18. s Gravenhage (1583) 18 Brielle (1593) 78, Middelburg (1611) 18
 Swieten, Adr. van 93
 Taffin, Jean 6, 15, 93, 117, 156
 Taffin, N. 8
 Tayaert, Jacob 133
 Tenhaeff, N. B. 170
 Tertullianus 37
 Theocratie 97-109
 Thielt, Thomas van 15
 Thoulouse, Jan van, zie Marnix Tolerantie 94, 109-123, 169
 Toorenenbergen, J. J. van 46, 49, 50, 58, 65, 66, 74, 76-80, 83, 147, 153
 Trelcatius, Lucas 150, 159
 Troeltsch, E. 128, 130, 131
 Truyen, St. 89
 Tirannie 22, 60, 96-109, 120, 165, 174-176, 183
 Twisk 67

Unie van

- Brussel (1577) 120
- Atrecht (,579) 73, 120
- Utrecht (1579) 120, 121
- Utenhove, Jan 6, 77, 163
- Utrecht 73, 82, 120, 121, 141, 149

Valenciennes 13, 16, 30-40, 89
 Valerius, Adriaen 4, 170-189
 Veere 170
 Viglius van Aytta 109
 Villiers, Pierre LOyseleur de 90, 93, 100, 113, 114, 117, 125, 150
 Vincennes 87
 Vloten, J. van 30
 Vollenhoven, C. van 135
 Vrankrijker, A. C. J. De 98, 99, 106-108
 Vries, H. De 156
 Vulcanius, Bonaventura 73

Wagenaar, J. 93, 139
 Walen-College te Leiden 154
 Wederdopers, zie Anabaptisten
 Wenen 100
 Werff, Pieter Adriaensz. van der 93, 95
 Wesel 8, 56, 57, 68, 146
 Wesenbeke, Jacob van 114
 Westerwoldt, Mr. 153
 West-Souburg 78
 Wilhelmi, Bartholdus 91
 Wingen, Gottfried van 17
 Wirth, H. F. 188

Wittemans, F. 73
Wittenberg 133, 150
Wittenberger Concordie 28
Worms 61
Wijn, H. van 93
Wyngaerden, Gerard van 140
Yperen 71
IJsselsteyn, G. T. van 100, 104
Zanchius, Hiëronimus 150 Zuylen van Nyevelt,
Willem van 65, 163

Zwingli, Ulrich 5, 15